S. ANTOLJAK: IZVORI

STJEPAN ANTOLJAK

IZVORI

ZA HISTORIJU NARODA JUGOSLAVIJE

Srednji vijek

ZADAR
1 9 7 8

STJEPAN ANTOLJAK

I Z V O R I
ZA HISTORIJU NARODA JUGOSLAVIJE

SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET — ZADAR

POSEBNA IZDANJA
Svezak 2 — Tome 2

IZVORI
ZA HISTORIJU NARODA JUGOSLAVIJE

Srednji vijek

STJEPAN ANTOLJAK

IZVORI
ZA HISTORIJU NARODA JUGOSLAVIJE

Srednji vijek

ZADAR
1978

Recenzenti — Récensié par

IVAN KAMPUŠ
IGOR KARAMAN

Lektor

MIRJANA ŠOKOTA

Knjiga se objavljuje financijskom pomoći Sveučilišta u Splitu, Samoupravne interesne zajednice za znanstveni rad SRH (SIZ VII) i Skupštine općine Zadar.

Izdavač — Publié par

FILOZOFSKI FAKULTET ZADAR

Tisak — Imprimerie

»NARODNI LIST« — ZADAR

SADRŽAJ

INHALT

PREDGOVOR

Na hrvatskom ili srpskom jeziku u nas sve do danas nije izdan priručnik izvora za historiju naroda Jugoslavije srednjega vijeka. (Godine 1962. u izdanju Univerziteta u Skopju izašla je moja knjiga Izvori za istorijata na narodite na FNRJ *na makedonskom jeziku.) Ovaj, makar i kratki, te baš zato ne sasma kompletni priručnik i nema druge svrhe nego da studentima historije naroda Jugoslavije, srednjoškolskim nastavnicima i svima onima koji žele da se letimično i što brže upute u izvore srednjega vijeka za nacionalnu historiju, bude prvo pomagalo u takvu njihovu nastojanju.*

Ova knjiga je podijeljena na nekoliko poglavlja a na kraju svakoga data je najnužnija pomoćna literatura, koja će čitaoca dalje uputiti u još stručniju i bogatiju literaturu o izvorima i dovesti ga do željenog cilja.

VORWORT

Bis heute wurde bei uns kein kroatoserbisch geschriebenes Handbuch der historischen Quellen zur Geschichte der Völker Jugoslawiens im Mittelalter herausgegeben. (Im Jahre 1962 erschien mein Buch Quellen zur Geschichte der Völker Jugoslawiens, *in der mazedonischen Sprache geschrieben und von der Universität in Skopje herausgegeben). Dieses, wenn auch kurzgefasstes und deswegen nicht ganz vollständiges Handbuch, hat zum Zweck den Studenten der Geschichte der Völker Jugoslawiens, den Lehrern in der Mittelschule und allen sonstigen Interessierten, die sich über die historischen Quellen des Mittelalters unterrichten möchten, das erste Hilfsmittel zu sein.*

Das Buch besteht aus mehreren Kapiteln und jedem Kapitel ist die nötigste Literatur beigegeben, die den Leser weiter in die reichere Fachliteratur über historische Quellen einführt und ihn bis zum gewünschten Ziel führen wird.

UVOD

Kako opća historija tako i historija naroda Jugoslavije počiva na *izvorima.* Izvorom se zapravo naziva sve ono iz čega se može crpsti historijsko znanje. Drugim riječima, izvori su materijal koji nam omogućuje rad na rekonstrukciji prošlosti. Za starija vremenska razdoblja tih je izvora na žalost ostalo malo, a bez njih nema ni historije, tj. historije mnogih stoljeća i pojedinih razdoblja, a pogotovo godina, pa ne znamo ništa za i te kako važne prohujale događaje i ličnosti koje su stvarale historiju svijeta ili historiju naših naroda.

Tko hoće rasvijetliti pojedina historijska pitanja, mora prvo da prouči izvore, a uz njih traži se i poznavanje brojne literature koja se odnosi na to pitanje.

Izvori se dijele na: *1. preostatke* i *2. tradiciju* (predanje) no granica među njima je nesigurna jer se ponekad nađu izvori koji spadaju i u jedno i u drugo područje.

Preostaci su: ostaci ljudskog tijela, jezični elementi, norme i običaji, mehanički (materijalni) produkti (novci, pečati, grbovi, nakiti, oružje, posuđe, odijela, građevine, privatna pisma — korespondencija), pisani spomenici (natpisi, epitafi, spomen-ploče na značajne događaje, gradnje, ličnosti), isprave (listine, povelje) i spisi (akta).

Tradicija je *slikovna* (historijske slike, napose suvremene fotografije, portreti, geografske karte, katastarske mape i planovi, grafika, skice, genealoške i heraldičke table, kipovi od mramora i bronze, pečati, pečatnici itd.), *usmena* (zabilježene priče — sage, skaske, anegdote, poslovice, izreke, narodne pjesme, običaji, jezik) i *pismena* (genealogije pojedinih porodica, plemena i vladara, srednjovjekovni katalozi biskupa, knezova i kraljeva, kalendari, kratki zapisi, ljetopisi — anali, kronike, biografije, memoari, legende svetaca, autobiografifije, proglasi, geografski spisi, putopisi, leci, brošure, razni književni sastavi, novine i suvremeni pisci).

Za historičara su naročito važni natpisi, a još važniji su kao izvori *pisani spomenici.* Oni se dijele na *domaće* i *strane. Domaći* su uglavnom oni koji su nastali na našem teritoriju a pisali su ih obično naši ljudi i izdavale naše vlasti. *Strani* su spomenici oni koji su na-

stali izvan našeg teritorija, a pisali su ih stranci. Od pisanih spomenika ističu se napose *isprave* i *spisi*, od kojih je dosada u nas vrlo neznatan dio objelodanjen i štampan od strane pojedinih naučnih ustanova, te se većinom čuvaju kao građa u raznim arhivima. Isprave, diplome, povelje, listine u užem smislu, izdavali su vladari, razni predstavnici javne vlasti (npr. ban, kaptol, despot, knez, vojvoda, vlastelin itd.); imaju određeni oblik, pravac i pravnu snagu, pisane su obično na pergameni, a vrlo rijetko na kamenu. One su, dakle, pisana svjedočanstva o događajima, pravne su naravi i zato izrađene u posebnom obliku. Ima ih *javnih* i *privatnih*. Prve su one srednjovjekovne isprave koje su potekle od vladara. Ovamo spadaju kao zakonske javne isprave i: ustanovljenja običajnog prava u obliku statuta i naredaba, kodifikacije zemaljskih i gradskih prava, urbara i sl. Spisi (akti) su razni podnesci nekoj ustanovi, odnosno njezina rješenja, tj. sve ono što ona prima ili izdaje. Inače, spisi su većinom novovjekovni izvori. Sva ta građa nalazi se, kako smo već spomenuli, u arhivima (državnim, crkvenim i privatnim) u zemlji i inozemstvu.

Među *preostacima* važni su natpisi, zapisi, isprave i spisi, koji su najmanje nepouzdani i dragocjeni su izvor za datiranje ako iz toga razdoblja nema drugih suvremenih izvora. Ali najvredniji su kao *izvori prvoga reda spisi i isprave*, čiju autentičnost ispituje *diplomatika*. (Poznato je da u srednjem vijeku nailazimo na veliko mnoštvo falsificiranih isprava sastavljenih u namjeri da se osigura neki posjed ili pravo.) Kao posebna vrst izvora koji spadaju u *tradiciju*, napose su važni razni *anali* ili *ljetopisi* (obično anonimni). Oni suhoparnim načinom u pojedinoj godini bilježe nekoliko riječi o stanovitom događaju ili pojavi. Djelo su jednog ili više ljudi, koji obično žive u samostanu (manastiru). Zatim se ističu *kronike*, kojih sadržaj počinje od tzv. stvaranja svijeta do doba u kome sastavljač živi, te biografije (životopisi) i *žitija*, *»pohvalna slova«* ili *»pohvale«*, te *rodoslovi*. Rodoslovi predstavljaju posebnu vrst historijskih izvora, koji su nastali obično suradnjom više pisaca. Opširniji su od ljetopisa i razlikuju se od njih načinom izlaganja. I konačno, ovdje treba još navesti i *legende*. Anali ili ljetopisi su vrlo važni kad su suvremeni, a što su dalje od događaja to im se znatno umanjuje vrijednost. Naročito treba biti oprezan pri upotrebi kronika, biografija, pohvala, rodoslova i legendi.

Pomoćna literatura

E. Bernheim, *Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie*, Leipzig, 1908. (5. u. 6. Auflage.)

F. Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije*, I/1, Zagreb, 1914.

Isti, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, I, Zagreb, 1925.

St. Stanojević, *Istorija srpskog naroda u srednjem veku*, I/1. (Izvori i istoriografija SAN. Knj. 121.), Beograd, 1937.

Paul Kirn, *Einführung in die Geschichtswissenschaft*. (Sammlung Göschen. Bd. 270.) Berlin, 1947.

EINLEITUNG

Ebenso wie die allgemeine Geschichte basiert die Geschichte der Völker Jugoslawiens auf den *historischen Quellen*. Quelle wird alles woraus man historische Kenntnisse schöpfen kann genannt. Mit anderen Worten gesagt, die Quellen sind Stoff, der uns eine Rekonstruktion der Geschichte ermöglicht. Für ältere Zeitabschnitte sind leider wenige Quellen geblieben, und ohne Quellen gibt es keine Geschichte, d. h. Geschichte vieler Jahrhunderte und einzelner Epochen, besonders einzelner Jahre; deswegen sind uns viele wichtige vorübergerollte Ereignisse und Persönlichkeiten, die die Weltgeschichte und die Geschichte unserer Völker geschafft haben, unbekannt geblieben. Jedermann, der einzelne historische Fragen erklären will, muss zuerst die Quellen prüfen und dazu muss man gute Kenntnisse über die umfangreiche betreffende Literatur haben.

Die historischen Quellen werden in zwei Hauptgruppen gegliedert: 1. *Überreste* und 2. *Tradition* (Überlieferung). Die Grenze dazwischen ist manchmal unsicher, denn es bestehen Quellen, die zu einer und zu anderer Gruppe gehören.

Überreste sind: Reste Menschenkörpers, Sprachelemente, Norme und Sitten, mechanische (materielle) Produkte (Münze, Siegel, Wappen, Schmuckstücke, Waffen, Geschirr, Bauten, Privatbriefe — Brief=wechsel), schriftliche Denkmale (Inschriften, Epitaphe, Denktafeln), Urkunden (Dokumente, Diplome) und Schriften (Akten).

Es gibt eine *Bildertradition* (historische Bilder, zeitgemässe Photographien, Porträts, Landkarten, Katastermappen und Pläne, Graphik, Skizzen, genealogische und heraldische Tafeln, Marmor- und Bronzebilder, Siegel und Stempel), *mündliche* Tradition (Mären, Sagen, Legenden, Anekdoten, Sprichwörter, Sprüche, Volkslieder, Sitten, Spranche) und *schriftliche* Tradition (Genealogien einzelner Familien, Stämme und Herrscher, mittelalterliche Bischoffs-, Königs- und Fürstenkataloge, Kalender, Notizen, Annalen, Chroniken, Biographien, Memoaren, Legenden der Heiligen, Autobiographien, Manifeste, Proklamationen, Aufrufe, Reiseberichte, Flugblätter, Broschüren, Aufsätze, Zeitschriften und zeitmässige Schriftsteller).

Für die Geschichtsforscher sind die Inschriften sehr wichtig, aber noch wichitigere Geschichtsquellen sind die *schriftlichen Denk-*

male, die *inländisch* und *ausländisch* sein können. Die inländischen entstanden auf unserem Gebiet und wurden von unseren Menschen geschrieben und von unserer Behörde ausgestellt. Die ausländischen Denkmale entstanden ausserhalb der Grenzen unseres Gebiets und wurden von Fremden geschrieben. Die wichtigsten schriftlichen Denkmale sind *Urkunden* und *Akten,* die nur in einer unbedeutenden Zahl gedruckt und von einzelnen wissenschaftlichen Institutionen veröffentlicht wurden. Deswegen befinden sie sich meistens in Archiven, die Aufbewahrungsorte für Urkunden sind. Urkunden, Diplome, Zeugnisse im engeren Sinn wurden von Herrschern, von einer öffentlichen Behörde (Banus, Domkapitel, Despot, Fürsten, Herzog, Gutherrn usw.) ausgestellt; sie haben bestimmte Formen und Rechtskraft, sind auf Pergament geschrieben, selten auf Stein. Sie sind, also, schriftliche Zeugnisse verschiedener Erreignisse rechtswissenschaftlicher Natur und deshalb in bestimmter Form gegeben.

Es gibt *öffentliche* Urkunden und *Privaturkunden.* Die ersten sind die von mittelalterlichen Herrschern ausgestellten Urkunden. Dazu als gesetzliche öffentliche Urkunden gehören auch: in der Form der Statute und Vorschriften festgestelltes Gewohnheitsrecht, dann Kodifikation der Landes- und Stadtsrechte, Urbar usw.

Akten sind verschiedene Schriftstücke, die eine Institution empfängt und ausgibt. Sie sind meistens neuzeitliche Quellen. Alle diese Materialien findet man, wie gesagt, in Archiven (Staats-, Kirchen-, oder Privatarchiven) bei uns oder im Ausland.

Unter *Überresten* sind wichtig die Inschriften, Urkunden, Akten, deren Echtheit gewiss ist; sie sind wertvolle Quellen zum Datieren, wenn keine andere Quelle aus derselben Zeit da ist. Aber die wertvollsten Quellen erstes Rangs sind die Urkunden und Akten, deren Echtheit die Urkundenlehre (Diplomatik) erforscht. Es bestehen viele mittelalterliche Urkundefälschungen. Die Verfälschung einer Urkunde hatte Absicht verschiedene Rechte zu versichern. Besondere Quellen, die zur Tradition gehören, sind die *Annalen* (meist anonym). Sie bringen in wenigen Worten Angaben über bestimmte Erreignisse und wurden von einem Mann oder mehreren Personen, die meistens im Kloster wohnten, geschrieben.

Beachtlich sind auch die *Chroniken,* die immer mit der Weltschöpfung beginnen und mit der Zeit in der sie geschrieben sind, enden. Dann haben wir *Biographien* und *Lebensbeschreibungen,* *»Belobungen«* und *Stammtafeln.* Stammtafeln (Genealogien) sind eine besondere Quellenart, die als Zusammenarbeit mehrer Autoren entstanden. Sie sind umfangreicher als die Annalen und anders ausgelegt. Und endlich muss man hier auch die *Legenden* anführen. Die Annalen sind wichtig, wenn sie zeitgemäss sind und je entfernter sie von den Erreignissen sind, desto kleineren Wert sie haben. Man muss bei Behandlung der Chroniken, Biographien, Legenden und Genealogien vorsichtig sein.

RANOFEUDALNO DOBA

(6—12. stoljeće)

IZVORI ZA DOSELJENJE SLAVENA U NAŠE KRAJEVE

Kako za najstarije razdoblje naseljenja Slavena na Balkan nemamo još nikakvih jačih *arheoloških nalaza,* a *posredni izvori* (toponomastika, oblici naselja, oblici zemljišne podjele), koji su u vezi s ovom kolonizacijom, još uvijek *su vrlo slabo kritički proučeni,* to smo prisiljeni da se oslanjamo na pismene izvore, a takvih za ovaj period uglavnom ima dosta. Među njima svakako su najznačajniji *bizantski izvori,* kojima se kod raznih slavenskih naroda nije baš uvijek obraćala ona pažnja koju su oni po svojoj važnosti zasluživali. Ti su pisani spomenici mnogobrojni i veoma raznovrsni a služe kao izvori u prvom redu za proučavanje političkog, ekonomsko-društvenog i kulturnog razvoja Bizanta. Tu su *monografije* u kojima suvremeni pisci pišu o svome vremenu, *kronike* koje na popularan i širokim slojevima pristupačan način iznose historiju od tzv. Adama i Eve do svoga doba, zatim *pjesme historijskog sadržaja, svjetovne i crkvene besjede, teološke rasprave, zakonski spomenici, vojni priručnici, hagiografski napisi, natpisi s raznih spomenika, akti crkvenih sinoda* i *povelje (hrisovulje).*

U tom bogatstvu izvorne građe svakako su najvažniji *historiografski spomenici* u užem smislu, tj. *monografije* i *kronike.* Međutim spomenici bizantske historiografije zbog raznih uzroka veoma su neujednačeni i to ne samo po svojoj izvornoj dokumetarnoj vrijednosti nego i u drugom pogledu, kako ćemo to na samim primjerima uskoro vidjeti. Oni sadrže znatan broj obavještenja o raznim »barbarima« s kojima je Bizant dolazio u dodir, vodio borbe itd. O Slavenima pak od 5. do 10. stoljeća mnogo je manje pisano negoli o drugim narodima, pa zato svaki takav sačuvani izvor predstavlja veliku vrijednost. Najstariji bizantski izvor o Slavenima koji su živjeli negdje oko Dunava su tzv. *Dialozi Pseudo-Cezarija,* sastavljeni početkom 5. stoljeća možda u nekom mjestu Kilikije, maloazijske pokrajine. U njima je zabilježen i *najstariji* spomen slavenskog imena i najstariji bizantski podatak o životu i običajima balkanskih Slavena.

Drugi izvor je *Bizantinska historija,* tzv. »Ἱστορία βυζαντιακὴ καὶ τὰ κατ᾽ Αττήλαν « (6 knjiga) koju je napisao P r i s k, filozof i retor,

putujući diplomat. On je boravio na dvoru Atile, a zadržavao se i u Rimu, Damasku i Aleksandriji. Pretpostavlja se da je živio između 415. i 472. godine, a rodom je po svoj prilici iz nekog tračkog mjesta. Njegova historija nije sačuvana u cijelosti, nego samo u fragmentima i odnosi se na događaje od 434. do 472. godine. Inače misli se da je ona obuhvaćala period od 411. do 472. god. i da je bila *nastavak historije Zosima* (pisac iz II polovice 5. stoljeća, koji opisuje događaje od Augusta do 410. god.). Ovo Priskovo djelo je vrlo važan izvor, u njemu su odlično ocrtane osobe i događaji. Njegova je historija veoma utjecala na kasnije pisce, a najviše na Prokopija i Konstantina Porfirogeneta, a od zapadnih pisaca na Jordanesa. Za našu historiju Priskovo djelo je veoma važno. On nam pruža dragocjene podatke o nekim našim gradovima u prvoj polovici 5. stoljeća (Salona, Sirmium itd.) a još više o stanovnicima današnje Vojvodine, koja je bila u sklopu Atiline države. Među tim stanovnicima Slaveni su bili u znatnom broju.

Ali najvažniji izvor za doseljenje Slavena ostavio je ipak Prokopije, rođen krajem 5. stoljeća u Cezareji (Palestina). Prvo se bavio pravom, a zatim odlazi u Carigrad gdje ubrzo postaje veoma poznat. Tako je već 527. pravni savjetnik i sekretar vojskovođe Belizara kojega prati na njegovim brojnim vojnim pohodima. Sudjeluje 533. vandalskom ratu u Africi, gdje ostaje i nakon što je Belizar odstupio. Godine 536. odlazi u Italiju, gdje se Belizar borio protiv Istočnih Gota, a onda ga je pratio u ratu s Perzijancima. 542. god. Prokopije je opet u Carigradu, gdje dobiva titulu »Illustrios«. Zna se da je živio još i 562, a pretpostavlja se da je umro oko 565. Najznačajnije Prokopijevo djelo je »'Ιστορικὸν ἐν βιβλίοις ὀκτώ« ili po nekima »'Υπερ τῶν πολέμων λόγοι« (*De bellis*) u 8 knjiga. Tu su opisani ratovi Bizantinaca s Perzijancima (2 knjige), Vandalima (2 knjige) i s Gotima (3 knjige), a u 8. knjizi je data dopuna prethodnim događajima do 554. godine ili, kako se u posljednje vrijeme tvrdi, do kraja jeseni 552. godine. Smatra se da je prvih 7 knjiga objavljeno krajem 550. ili početkom 551, a osma 553. ili 554. god. U svome djelu Prokopije citira Herodota, Strabona i druge pisce. Kad prikazuju suvremene događaje on se većinom oslanja na vlastite doživljaje, opažanja i ispitivanja. Historija prije navedenih ratova iznesena je vrlo opširno, trijezno i zanimljivo, zato ona i predstavlja najpouzdaniji i neiscrpan historiografski dokumenat Justinijanova doba. Prokopije je nastojao da bude što objektivniji u opisu ljudi i događaja, i u tome je uspio. Zbog toga se njegova historija i uzima kao pouzdan izvor za upoznavanje prilika onoga vremena. Iako su, s obzirom na Slavene, opisi ratnih operacija veoma kratki, ipak je tu iznesena najbogatija riznica vijesti o podunavskim Slavenima 6. stoljeća. I ono što je najvažnije — sve je to bazirano na obavještenjima iz prve ruke. Te podatke nalazimo u knjigama o ratu s Gotima, gdje govori o običajima Anta i Slavena, a to su dragocjeni podaci za našu historiju. Zatim opisuje vojnu taktiku podunavskih Slavena i njihova ratovanja u službi Bizanta po raznim predjelima Evrope (napose u Italiji), kao i provalu Slavena na Balkan (Ilirik, Trakija) itd.

Kao dopunu ovom djelu Prokopije je napisao i jedan spis pod naslovom *Anekdota* ili često zvanu *Historia arcana (Tajna historija)*. Tu iznosi ono što je zatajio u prijašnjem djelu o ratovima, nemilice se obara na Justinijana, Teodoru, carevu ženu, i mnoge carske savjetnike. Zapravo, to je kronika skandala o vladavini ovoga imperatora, pisana perom duboko uvrijeđenog i ogorčenog podanika, zadojenog istinom i mržnjom protiv Justinijanova režima. *Historia arcana* je sastavljena oko 550, ali u tom datiranju mnogi se historičari ne slažu. Jedni i dalje zastupaju mišljenje da je napisana 559, drugi opet primaju s rezervom 550. godinu.

Prokopije u tom djelu napada Justinijanovu politiku prema podunavskim narodima »barbarima« i ujedno donosi važne podatke kako o upadima Slavena tako i o nekim našim gradovima. Pošto je završio djelo o ratovima, Prokopije je napisao »Περὶ κτισμάτων« — *De aedificiis (O gradnjama)* u 6 knjiga. Po svoj prilici djelo je izdato oko 554, a ne 558—560. god. kako se do sada mislilo. Sadržaj predstavlja pravi panegirik u slavu Justinijana, koga sad prtjerano hvali. Pa ipak to djelo pruža važne geografske, topografske i financijsko-privredne podatke, te zbog toga i spada među najvažnije izvore za proučavanje unutarnje historije Bizantskog Carstva. Razlog takvu načinu pisanja nije ni do danas razjašnjen. Bez obzira na to, ovo djelo je za našu historiju veoma značajno, naročito 4. knjiga, u kojoj se govori o Justinijanovim gradnjama u Iliriku i Podunavlju.

I dok Prokopije u *Historiji ratova (De bellis)* ponekad sasma jasno daje oduška svome nezadovoljstvu i neslaganju s Justinijanovom politikom, u spisu o građevinama svoje negodovanje prikriva panegiričnim tonom dvorskog historiografa. U *Tajnoj historiji*, tom žučnom pampfletu, opet se vraća u krajnost i najtežim optužbama se obara na cara i caricu Teodoru.

Ipak izvorna vrijednost Prokopijevih djela je neosporna, ona nam pružaju bogata i neiscrpna obavještenja o historijskim zbivanjima toga vremena, daju mnogo važnih podataka o Slavenima i prvim fazama njihovih nadiranja na Balkan. Za samu pak historiju Južnih Slavena *Prokopije je najvažniji i najsadržajniji izvor*, koji je služio i kasnijim bizantijskim historičarima. Najbolje izdanje njegovih djela preveo je J. Haury (Lipsiae 1906, 1913), a prijevod izvadaka iz njegovih spisa objelodanjen je u izdanju Srpske akademije nauka u Beogradu 1955. god. pod naslovom *Vizantinski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, I. Na osnovi Prokopijeva djela izdan je i u nas velik broj rasprava, što dokazuje koliki se izvorni rudnik za našu historiografiju krije u njegovim spisima.

Sljedeći pisac je Agatijas, rođen o. 536. god. u maloazijskom gradu Mirini. Kao dječak došao je s ocem u Carigrad, a 554.

studirao je pravo u Aleksandriji. Nakon završetka svojih studija, u Carigradu je postao advokat i dobio naslov »σχολαστικός«. Umro je 582. ili, kako se u najnovije doba smatra, između 579—582, a ne poslije 582, kako to misle Stanojević i Šišić.

U svojoj mladosti Agatijas se ispočetka bavio poezijom, a tek kasnije historijom. Naime, istom nakon smrti Justinijana po nagovoru svojih prijatelja počeo se baviti studiranjem historije. Kao plod toga nastalo je njegovo djelo »Περὶ τῆς Ἰουστινιανοῦ βασιλείας« *(O Justinijanovoj vladavini)* u 5 knjiga, a obuhvaća događaje od 552. do 558. ili 559. god. s neznatnim dopunama iz prethodnog i kasnijeg vremena. Glavna tema su ratovi koji su Bizantinci vodili pod N a r z e s o m protiv Gota, Vandala, Franaka i Perzijanaca. Prema tome on *nastavlja tamo gdje je Prokopije stao,* ali smrt ga je spriječila da dovrši svoje djelo.

Pri sastavljanju svoga spisa Agatijasu je bio uzor Prokopije. Inače, izlaganje mu je bez nekog određenog reda i potrebne kompozicije. Na njega su još utjecali H e r o d o t, T u k i d i d i P o l i b i j e. Svakako, Agatijas je po vrijednosti daleko iza Prokopija. Pun je kontradikcija, nedovoljno poznaje činjenice, najčešće se oslanja na usmene izjave suvremenika i učesnika, a rijetko se služi pisanim dokumentima. On je pjesnik i retoričar, u poređenju s Prokopijem državnikom i vojnikom, kako to lijepo kaže engleski historičar G i b b o n. Pa ipak Agatijasovo djelo je važan historijski izvor, zato što nam daje nekoliko sitnih ali vrijednih podataka o Slavenima u službi bizantske armije. Značajno je da u vijesti o provali hunskih Kutrigura ne spominje Slavene.

Jovan M a l a l a (malal — retor, advokat) rodio se u Antiohiji u Siriji. On je bio grecizirani Sirijac i vršio je službu propovjednika. Malala je bio suvremenik cara Z e n o n a, A n a s t a z i j a I, J u s t i n a I i J u s t i n i j a n a I, a doživio je stupanje na prijesto J u s t i n a II (565). Kad su Perzijanci zauzeli Antiohiju (540), on se preselio u Carigrad gdje je i umro iza 574. god., kako se to sada misli. Malala je napisao »Χρονογραφία« ili tzv. *svjetsku kroniku,* u kojoj opisuje događaje od tzv. Adama pa sve do 565. (17 knjiga), dok se izgubljeni kraj valjda odnosi na doba od 565. do 574. god., što je teško ustvrditi.

Svoju kroniku Malala je napisao za najšire krugove vjernika i klera, te je njome stekao veliku popularnost, a kasnijim mnogim kroničarima ona je služila kao koristan obrazac. Prevedena je na razne jezike, pa tako i na slavenski u 10. stoljeću. Inače Malala spada među najpoznatije bizantske pisce. Za svoju kroniku upotrebio je brojne izvore, ali sve je to površno i zamagljeno, puno raznih pogrešaka i zabluda, ponavljanja i nekonsekventnosti. Za razliku od Agatijasa on nam daje neke vijesti o sudjelovanju Slavena u onoj provali Kutrigura kao i nekoliko podataka o mjestima iz naših krajeva.

Sljedeći izvor za doseljenje Slavena i njihove upade na Balkan u II polovici 6. stoljeća je M e n a n d e r P r o t e k t o r (taj naslov

je dobio kad je postao član Maurikijeve carske straže), rođen sredinom 6. stoljeća u Carigradu. O svome životu daje nam samo kratke podatke. U mladosti je studirao pravo, ali studij je uskoro napustio i posvetio se zabavama i uživanju, te je zapao u krajnju nevolju. Kad je Maurikije postao car (582), taj prijatelj umjetnosti i znanosti omogućuje Menandru materijalnu pomoć i on se počne baviti historijom. Uzor mu je postao Agatijas, čije je djelo i nastavio. Menander je obradio vrijeme od 558. do 582. godine pa njegovo djelo spada među najznačajnije izvore 6. stoljeća, iako je sačuvano samo u fragmentima kod S u i d a s a, leksikografa iz sredine 10. stoljeća i Konstantina Porfirogeneta *(Excerpta de legationibus).*

On je značajan zbog svojih geografskih i etnografskih podataka, a napose zbog svoje pouzdanosti i točnosti kao i upotrebe drugih izvora. Za našu historiju daje vrlo važne podatke u vezi sa Sirmiumom i Singidinumom, te o Antima, Slavenima i Avarima, koji su pokušali te gradove zauzeti. Pri upotrebi pak, njegova djela tj. historije (F. K o s, slovenski historičar, kaže da je napisao »Ἱστοριῶν βίβλοι ὀκτώ«) treba biti oprezan, jer su sačuvani fragmenti izmiješani i ne idu kronološkim redom i to historičarima zadaje brigu za njihovo kronološko datiranje i određivanje Menandrovih podataka.

Za upad Avara (a time i Slavena) na Balkan krajem 6. stoljeća imamo sasma malo podataka, sačuvanih kod E u a g r i s a koji je poput Agatijasa dobio nadimak »σχολαστικός«. On je rođen u Epifaniji (Sirija) 536, a najviše je živio u Antiohiji kao advokat. Kasnije je prešao u Carigrad i na dvoru careva T i b e r i j a i M a u r i k i j a zauzimao je položaj kvestora i prefekta. Godina njegove smrti nije poznata, ali svakako je živio do kraja 6. stoljeća. Napisao je *Crkvenu historiju* u 6 knjiga koje obuhvaćaju vremensko razdoblje od 431. do 593. godine. Njegovo djelo je pretežno kompilacija, a ima vrijednost što je u njemu sačuvano dosta fragmenata dobrih i danas izgubljenih izvora.

Kao nastavljač Menandra Protektora nadovezuje se T e o f i l a k t S i m o k a t a, o kome vrlo malo znamo. Rodom je iz Egipta, a bio je sekretar cara Heraklija (610—641) i prefekt. Bavio se prirodnim znanostima i plod toga su njegove *Questiones physicae* (Περὶ διαφόρων φυσικῶν ἀπορημάτων καὶ ἐπιλύσεως αὐτῶν) zatim »Ἐπιστολαὶ ἠθικαί ἀγροικικαὶ αὐτῶν « tj. pisma *(Epistolae).* Ali najzreliji rad Teofilakta su njegova »Ἱστορίαι« *(Historija)* u 8 knjiga, u kojima opisuje vladavinu cara Maurikija (582—602). To je ujedno osnovni izvor i za velike borbe Bizanta protiv Avara i Slavena u dunavskim pokrajinama, koje su se vodile pri kraju 6. i početkom 7. stoljeća a završile su slomom ranobizantske države i dovele do otvaranja puta masovnom naseljavanju Slavena na Balkanski poluotok. Inače se upadi Avaro-Slavena na bizantsko tlo mogu smjestiti na period od 592. do 602. godine. Samom pak Teofilaktu služio je kao uzor Tukidid, a svoje djelo napisao je između 628. i 638. godine. Kad pogledamo izvore kojima se

služio, onda možemo zaključiti da je on pouzdan historičar. Za našu najstariju historiju u vezi s doseljenjem Slavena u ove krajeve daje nam mnogo dragocjene građe.

Daljnji izvor je tzv. *Strategikon*, odnosno »Τακτικὰ στρατηγικὰ«. podijeljen na dijelove (12) i glave. Tu nalazimo opis organizacije bizantske vojske i njene borbene taktike, kao glavnih neprijatelja Bizanta. Ovo djelo se pripisivalo raznim autorima pa tako i Maurikiju. Baš zbog toga što ni do danas nije riješeno pitanje tko je autor, to se *Strategikon* po imenu nepoznatog autora zove P s e u d o-M a u r i k i j e. Samo djelo je napisano krajem 6. ili početkom 7. stoljeća. Kad govori o Slavenima *Strategikon* je vrlo realističan. Stoga se može reći da uz Prokopija sadrži najbogatiji izvorni materijal o onim Slavenima koji su u to doba živjeli na lijevoj obali Dunava. Sve što donosi o njima plod je piščeva iskustva sa Slavenima, kako taj anonimus i sam kaže na jednom mjestu. No vjerojatno mu je kao izvor služio i Prokopije, s kojim se u nekim podacima sasma podudara.

Uz navedene izvore za doseljenje Slavena imamo tzv. *Taktika* (Τῶν ἐν πολέμῳ τακτικῶν σύντομος παράδοσις) cara L a v a (Leona) VI, sina Vasilija I, utemeljitelja makedonske dinastije. Lav VI je vladao od 886. do 912, a uz državničke poslove bavio se najviše pisanjem o mnogočemu, tj. uz ostalo i teologijom, astrologijom, pravom, pjesništvom itd. Ali od svega je najznačajnija njegova *Taktika,* taj *praktički priručnik savremenog ratovanja,* koji je namijenio svome sinu. Za to djelo Lav je upotrebio razne stare izvore, tako da je *Taktika* dugo vremena bila veoma cijenjena. Pored ostalog daje nam korisne podatke o Slavenima i to najviše na osnovi *Strategikona.* No car-pisac je svoje djelo nadopunjavao ili izmjenjivao. S obzirom da je imao vrlo dobre izvještaje za Slavene i njihov život s one strane Dunava, u tom pogledu *Taktika* sa svojom važnošću znatno odskače.

Ipak, među svima bizantskim piscima ističe se, doduše kao kasniji izvor za ovo doba, K o n s t a n t i n VII P o r f i r o g e n e t, sin Lava VI, a unuk Vasilija I. Rođen je 905, a naslijedio je očev prijesto 912. god. s bratom Aleksandrom koji već 913. iznenada umire. Budući da je Konstantin bio maloljetan, formirano je regentstvo koje je uskoro oboreno (914) i zamijenjeno novom upravom na čelu s Konstantinovom majkom Zojom. Međutim na dvoru se brzo ističe Roman Lakapen (Lakapin) koji mladoga cara oženi svojom kćeri. Nije se zaustavio na tom uspjehu. On postaje cezar, a zatim zajedno sa svojim sinovima i Konstantinov suvladar. Godine 944. Lakapena su srušili njegovi sinovi. Tada se prene Porfirogenet te se i on njih riješi. Tako od 945. pa do novembra 959. Konstantin je samostalno kormilario državom.

Njegovo dugo zadržavanje u pozadini pružilo mu je priliku da se posveti književnosti i nauci, što je nastavio i kasnije, kad je sam upravljao državom, te je svojim radom stekao jedno od najznačajnijih mjesta u bizantijskoj kulturnoj historiji. Konstantin se nije samo bavio raznim znanostima (historija, medicina, prirodne nauke)

nego je oko sebe okupljao velik broj sposobnih i kulturnih ljudi, koji su zajedno s njim sabirali materijal za pisanje brojnih djela enciklopedijskog i kompilativnog karaktera. Zato je teško reći da li su neka djela koja se pripisuju Konstantinu plod njegova rada, ili grupe oko njega, ili su pak urađena samo na njegovu inicijativu.

Najvažnija su četiri Porfirogenetova djela. Prvo je »Ἱστορικὴ διήγησις τοῦ βίου καὶ τῶν πράξεων τοῦ βασιλείου« tj. *život njegova djeda Vasilija I.* U tom spisu koji sadrži podatke za Južne Slavene iz prve polovice 9. stoljeća, prikazani su njihovi odnosi s Bizantom. Zatim dolazi »Περὶ τῶν θεμάτων« *(De praefecturis).* U tom djelu Konstantin opisuje teme (upravne jedinice) Bizantskog Carstva u 10. stoljeću, no tu se mogu naći podaci i iz ranijih stoljeća, koji su preuzeti od Stefana B i z a n t i n c a i H i e r o k l a. Veoma sporan mu je spis »Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως« *(De caeremoniis aulae Byzantinae).* U njemu on opisuje razne običaje i propise za ceremonije na bizantijskom dvoru, a ima vijesti i o Južnim Slavenima, iako samo u fragmentima. Najvažnije djelo cara Konstantina VII Porfirogeneta za našu historiju je njegov spis o narodima pod latinskim nazivom *De administrando imperio.* Taj naslov mu je dao izdavač M e u r s i u s 1611. godine. Djelo je posvetio svom sinu Romanu II (959—963), s ciljem da ga upozna s problemima koji ga čekaju kao vladara, dakle, imalo je didaktičku namjenu. Uz to ovo djelo sadrži zbirku ispisa iz službenih arhiva Bizantskog Carstva i drugih historijskih spisa, koje su mu prikupili njegovi suradnici. Zato je i teško nešto određeno reći što je tu pisao car a što njegovi suradnici. Po svoj prilici djelo je nastalo između 948. i 959. god. Ostalo je nedovršeno uslijed careve smrti. U njemu se nalazi vrlo važan i povjerljiv materijal kao i podaci o metodama bizantske državne politike prema susjednim narodima. Zbog toga je dugo vremena i bilo nepoznato široj javnosti. Ali zato sa sigurnošću možemo reći da možda nijedan izvor nije zadao i ne zadaje još i danas toliko problema našim naučnim radnicima, a napose historičarima, koliko ovaj car-pisac. Uspoređivanjem sa suvremenim izvorima doznajemo u kolikoj je mjeri vjerodostojan za ovaj ili onaj događaj, ali tih je izvora veoma malo i često su škrtiji vijestima od Konstantina. On opširno piše o pradomovini Hrvata i Srba i njihovu doseljenja na Balkan, a u tom pitanju su historičari još i danas podijeljenog mišljenja. Bez obzira na to on nam od 602, tj. od one epohe do koje je obradio Teofilakt, ispunjava nastalu prazninu savremenih historijskih izvora sve do početka 9. stoljeća. Zbog toga njegov spis *De administrando imperio* i spada među osnovne izvore za tu epohu. Čuvene glave tog djela, 29—36, daju nam niz dragocjenih podataka o seobi Hrvata i Srba kao i o njihovoj najstarijoj historiji sve do vremena ovog cara-pisca, dok 49. i 50. glava govori i o slavenskim plemenima na Peloponezu.

Svakako, kako smo već naveli vijesti o najstarijoj historiji Srba i Hrvata izazvale su različita mišljenja i tretiraju se na razne načine. Glavni razlog zbog kojeg se dvoumi o carevu djelu kao čistom i jas-

nom izvoru za ovo doba, leži u tome što nemamo direktnih i pouzdanih izvora iz vremena cara Foke i Heraklija te njihovih prvih nasljednika.

Konstantinovo djelo prvi put je izdano tek 1611. god. Posljednje izdanje *De administrando imperio* je od Gyule Moravcsika, izašlo u Budimpešti 1949, s engleskim prijevodom J. H. Jenkinsa. A. Pertussi je 1952. u Vatikanu izdao *De thematibus*, dok knjigu *De caeremoniis aulae Byzantinae* poslije onoga bonskog izdanja iz 1829—1830. nitko nije ponovno štampao.

Pored takvih, cjelovitih izdanja Konstantinovih djela postoje i izdanja koja obuhvaćaju samo one dijelove za koje su izdavači smatrali da su važni za historiju naših naroda. Takva su: F. Rački, *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagrabiae 1877. i St. Stanojević-V. Ćorović, *Odabrani izvori za srpsku istoriju*, I, Beograd, 1921. Uz to imamo brojne prijevode Konstantinovih spisa, među kojima napominjemo onaj N. Tomašića »Život i djela cara Konstantina VII Porfirogeneta« *(Vjesnik Zemaljskog arhiva*, 20/1918, 1—91). U posljednje doba pojedine izvatke daje *Istoriska Čitanka*, Beograd, 1948 (13—18) te J. Šidak, *Historijska čitanka za hrvatsku povijest*, Zagreb, 1952 (6, 7). Ipak, najpotpunije izvatke iz Konstantinovih djela, s uvodom, te vrlo opširnim i korisnim komentarom u obliku bilježaka izdao je 1959. Vizantološki institut SAN-a pod naslovom *Vizantinski izvori za istoriju naroda Jugoslavije* II tom, koji je obradio B. Ferjančić.

Literatura pak o tome piscu i njegovim izvještajima je ogromna i uglavnom je navedena u *Vizantinskim izvorima*, II, 6, 7 radi lakše orijentacije za one koji žele da se bave time ili pojedinim pitanjima iz djela cara-pisca.

Poslije Konstantina Porfirogeneta bilo je još bizantskih pisaca koji su obrađivali isto vremensko razdoblje, ali oni nas u tolikoj mjeri ne interesiraju, jer imamo i drugih izvora, koji nisu bizantski a bolje nam osvjetljavaju razvoj naroda Jugoslavije u prošlosti.

Međutim, zanimaju nas promjene koje su nastale na Balkanu naročito poslije kolonizacije Slavena, a o tome nas obavještava tzv. *Zemljoradnički zakon* (Νόμος γεωργικός) ili kako se latinski zove *Leges rusticae*. Taj važni pravnohistorijski spomenik obavijen je mnogim tajnama. U prvom redu veliki broj njegovih rukopisa na grčkom i u prijevodima na slavenskim jezicima ukazuje da se u praksi uvelike upotrebljavao. Autor nije poznat (pretpostavlja se da je Justinijan I ili Justinijan II). S obzirom na neke okolnosti danas se drži da je nastao u 7. ili 8. st., a po Ostrogorskom spada u kraj 7. stoljeća. Svakako porijeklo ovoga zakona stoji u vezi s proširenom kolonizacijom barbarskih, a posebno slavenskih naroda na spomenutom teritoriju Bizantskog Carstva. Slavenska kolonizacija počinje u 6, a završava polovicom 7. stoljeća. U vrijeme kad su se novi kolonizatori čvrsto povezali s novostečenom zemljom i kad su Slaveni stvorili svoje teritorijem povezane zajednice, nastaje *Zemljoradnički zakon.* U njemu nalazimo dosta podataka upravo o toj seoskoj zajednici-općini koja se razvila pod utjecajem slavenskog elementa. Velik broj rukopisa svjedoči o važnosti i popularnosti *Zemljoradničkog zakonika*, koji nije ostao ograničen samo na Bizant. On je rano preveden i na slavenski te je znatno utjecao na pravni život Južnih i Istočnih Slavena.

Više članova *Zemljoradničkog zakona* ušlo je u poznatu kompilaciju, tzv. *Justinijanov zakon* koji se u rukopisima redovno pojavljuje s *Dušanovim zakonikom i Vlastarovom sintagmom.*

To su bizantski izvori koji se dotiču Slavena ili nam govore o njihovu doseljenju i njihovoj prvoj organizaciji na Balkanu.

Što nam o tome kažu *zapadni pisci?*

Prvo ćemo spomenuti Komesa Marcelina *Marcellinus Comes)*, koji je živio u I polovici 6. st. Njegov *Chronicon* izdao je Mommsen 1893. god. Drugi po redu je Jordan (također Jornandes i nepravilno Jordanis), porijeklom Zapadni Got (Alan), koji nije trpio Vandale. Rodio se oko 500. a umro je iza 552. god. Neko vrijeme je radio u Carigradu a zatim ja postao biskup u Krotonu (J. Italija). Godine 551. napisao je *De origine actibusque Getarum* (izdanje Mommsen 1884.). Ta knjiga je pretežno izvadak iz izgubljenog djela Kasiodora, koji je u doba gotskog vladanja bio visoki državni funkcioner u Italiji i Dalmaciji. U svome spisu Jordan ne prikazuje samo historiju Gota nego govori i o Slavenima pod trima imenima: Venedi, Slaveni i Anti. Daljnji izvor za doseljenje Slavena, posebno onih u Dalmaciji i Istri, su *pisma pape* Grgura I (590—604) — *Gregorii I papae Epistolae sive Registrum epistolarum.*

Kako su Slaveni za vladavine cara Heraklija oduzeli Rimljanima »Grčku«, u koju ubraja Dalmaciju, Epir, Heladu, Tesaliju, Makedoniju i dvije pokrajine na moru: Kretu i Kiklade, donosi u svojoj kronici Izidor Seviljski, rođen 560. u okolici Kartagene. Oko 603. postao je biskup u Sevilji, a umro je 636. godine. Ova tzv. *Velika kronika (Chronica maiora)* sadrži događaje do 5. godine vladanja Heraklija (615), a izvadak iz nje je *Kratka Izidorova kronika (Epitome chronicorum)*, koja ide do 626, a ubrzo zatim bila je izdana.

Veoma važan izvor za upade Slavena u Istru i Italiju, a i za njihovo naseljavanje u Istočne Alpe je Pavao Djakon. On je bio porijeklom Langobard iz Furlanije. Rođen je između 720. i 725, a bio je odgojen na dvoru kralja Ratchisa (744—749). Ne zna se kad je Pavao postao svećenik i dobio naziv »djakon«. Kad su se Langobardi ponovno podigli protiv Franaka (776), u taj ustanak bio je upleten i Pavlov brat. Šest godina kasnije Djakon je pošao na dvor Karla Velikog da za brata moli milost. Budući da ga je vladar lijepo primio, Djakon je tu ostao više godina. U Italiju se vratio 787. a kraj svoga života proveo je u samostanu Monte Cassinu, gdje je pisao historiju svoga naroda, ali je nije dovršio. Umro je 796, ili po nekima o. 800. god. Njegova *Historia Langobardorum* obuhvaća događaje do smrti kralja Liutpranda (u. 744), a za taj svoj rad poslužio se franačkom historijom Grgura Turskog i anglosaskom kronikom Bede.

Služio se i drugim izvorima, jer nam govori, uz ostalo, i o Slavenima te njihovim ratovima sa susjedima, a napose o upadu u Istru. Djelo je doživjelo više izdanja, a najbolje je ono iz 1898, izašlo u Puli, dok su pojedine izvatke donijeli Rački i F. Kos (I).

To bi bili uglavnom najvažniji izvori za doseljenje Slavena na Balkanski poluotok i njihov način života u tim krajevima.

Pomoćna literatura

K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur*, München, 1897.

F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* I, Ljubljana, 1902.

W. Wattenbach, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter*, I, Stuttgart u. Berlin [7]1904.

F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, I, Zagreb, 1925.

A. Dabinović, *Hrvatska državna i pravna povijest*, Zagreb, 1940.

Historija naroda Jugoslavije, I, Zagreb, 1953.

Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, I, Beograd, SAN, Vizantološki institut, 1955, II (1959).

M. Kostrenčić, *Nacrt historije hrvatske države i hrvatskog prava*, I, Zagreb, 1956.

S. Antoljak, »Hrvati u Karantaniji«, *Godišen zbornik na Filozofskiot fakultet na Univerzitetot vo Skopje*, 9/1956.

Isti, »Problematika najranijeg doseljenja i nastanjenja Slavena-Hrvata u Istri«, *Starine JAZU*, 48, Zagreb, 1958.

G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Beograd, 1959.

D. Mandić, *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti*, Rim, 1963.

Mauricii Strategicon. Scriptores Byzantini VI. Ed. H. Mihaescu, Bucuresti, Academia RSR, 1970.

IZVORI ZA HISTORIJU SLOVENSKOG NARODA OD 7. DO POČETKA 12. STOLJEĆA

Glavni izvor za historiju Slovenaca u 7. i 8. stoljeću je Pavle Djakon, o kome smo već govorili.

Za 7. stoljeće imamo i tzv. Pseudo-Fredegar ili Fredegarii Scholastici *Chronicon* u 4 knjige. Po svoj prilici ova kronika je nastala 658—660. god. i to najviše na osnovi starijih spisa, a *sastavljači su* dva anonimna pisca, kako je to dokazao Krusch, izdavač toga djela. Četvrta knjiga je naročito važna za historiju slovenskog naroda. Tu je riječ o Samu i njegovim djelima koja su u vezi sa Slavenima. *Prijepise* iz *Pseudo-Fredegarove kronike* kompilirao je na mnogo mjesta nepoznati monah u 9. stoljeću u djelu *Gesta Dagoberti I regis Francorum*, a obuhvaća isto ono razdoblje o Slavenima u Istočnim Alpama kao i Pseudo-Fredegar.

Najveći značaj kao izvor ima tzv. *Libellus de conversione Bagoariorum et Carantanorum*, kraće zvan *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Autor je, po mišljenju M. Kosa, neki nama nepoznati salcburški svećenik iz 871. godine. *Conversio*, od kojeg imamo sačuvano nekoliko rukopisa od 11. do 14. stoljeća, bio je namijenjen salcburškom nadbiskupu Adalvinu i njegovu krugu. Pri sastavljanju spisa autor se služio i starijim izvorima, a cilj mu je bio da posluži obrani privilegija i prava koje je salcburška crkva dobila u Panoniji i Karantaniji, a koje je ugrozio Metodije novostvorenom nadbiskupijom. Pisan na latinskom jeziku spis počinje sa životom sv. Ruperta (u. 717), zatim daje popis biskupa, zapravo opata samostana sv. Petra u Salzburgu. U nastavku govori o Karantaniji i Donjoj Panoniji, koje su sačinjavale tzv. Panonsku Sklaviniju. Tu nalazimo podatke o Panoniji u 9. st., o Pribini i Kocelju, o njihovoj kneževini, te širenju kršćanstva na tom području sve do pojave Metodija i njegove misije.

Kao što smo napomenuli, autor je anoniman, po svoj prilici bio je Bavarac, živio je u Salcburgu kao svećenik i bio najtješnje po-

vezan sa salcburškim nadbiskupom. Tendencija njegova djela je da prikaže što je sve učinila salcburška nadbiskupija i kakve su njene zasluge u širenju kršćanstva u tim krajevima.

Conversio Bagoariorum et Carantanorum je prvi štampao naš Matija Flacius Illyricus (1520—1575) u svome *Catalogus testium veritatis qui ante nostram aetaem reclamarunt Papae* (Basel 1556), a prvi Slovenac, koji ga je samo djelomično objelodanio, bio je svećenik Marko Hansiz (1683—1766). Cjelovito kritičko izdanje *Conversia* prvi je priredio W. Wattenbach 1854. u »Scriptores«, zbirke »Monumenta Germaniae Historica«, odakle ga je na slovenski jezik preveo 1863. god. Janez Majciger. Inače *Conversio* je najvažniji i najistaknutiji izvor za historiju Slovenaca i njihovih zemalja u 8. i 9. stoljeću, a od slovenskih historičara prvi ga je kritički objelodanio i obradio 1936. M. Kos, s opsežnim historijskim komentarom. Pored ovoga spisa M. Kos je objelodanio i *Excerptum de Karentanis,* tj. izvadak iz *Conversia,* nastao krajem 12. ili početkom 13. st. U njemu se uz ostalo govori da je Metodije porijeklom Slaven, došao iz Istre i Dalmacije, a onda iz Karantanije pobjegao u Moravsku.

Značajni su i razni *franački anali,* jer se mnogi dotiču historije slovenskog naroda. Nisu svi jednake vrijednosti, ali im se može pokloniti puno povjerenje zato što su pisani na osnovi iskaza očevidaca ili bar suvremenika. Svi ovi anali izdani su u zbirci »Monumenta Germaniae Historica« (MGH), u raznim svescima serije »Scriptores«, a odjeljke u vezi sa slovenskom historijom odavde je preštampao i izdao Fr. Kos, ali ih nije dovoljno obradio kritičkim aparatom. Svojom važnošću se ističu *Annales regni Francorum,* koji obuhvaćaju doba od 741. do 829. god. Njihov izdavač Pertz nazvao ih je i *Annales Laurissenses maiores* i *Einhardi Annales.* Na njima je radilo više pisaca a jedan od njih je i Einhard, ljubimac Karla Velikoga, čiji je život prikazao u posebnom djelu. Ovi anali su dragocjeni izvor za historiju Slovenaca u 8. i prvoj polovici 9. stoljeća. Uz njih treba spomenuti i *Annales Laureshamenses,* nastale u Lorschu (Hessen), a sežu od 703. do 803. god. Određeni podaci se odnose na Slavene, posebno Slovence krajem 8. stoljeća. Isto tako ne smijemo izostaviti *Annales Fuldenses* (680—901), djelo raznih pisaca, te *Annales Juvanenses maiores* (550—835)koji su nastali u Salzburgu.

Annales Bertiniani (741—882), čiju je zadnju trećinu (861—882) napisao Hinkmar (u. 882), reimski nadbiskup, govore čak o »Winidorum marcam« (864).

Za ceremoniju ustoličavanja karantanskih vojvoda postoji čitav niz raznovrsnih izvora raznolike vrijednosti. Jedan od najstarijih izvora za to je tzv. *»Švapsko ogledalo« (Schwabenspiegel)* iz 13. st., koje je sastavio neki anonimni duhovnik. Sačuvano je u dva rukopisa, od kojih je jedan prijepis iz 14, a drugi iz 15. stoljeća. Izvorna vrijednost *Švapskoga ogledala* ni danas nije jasna niti je izrečen konačni kritički sud.

Sredinom 13. st. govori nešto sasma kratko i općenito o ustoličenju Bertold iz Rgensburga (u. 14. XII 1272), augsburški minorit, ali zato mnogo više o tome činu piše *Austrijska rimovana kronika,* koju je sastavio Otokar iz Geule (o. 1265— —15. I. 1322). Još opširniji je Ivan Vetrinski *(Liber certarum historiarum),* koji je umro o. 1345—7. godine. Iz kraja 14. st. o tome obredu donosi podatke i anonimna *Austrijska kronika od 95 gospodstava.*

O tome piše i Toma Ebendorfer u *Chronicon Austriacum,* te Enea Silvije Piccolomini (Pio II) u djelu *De Europa,* a onda i Vid Arenpech u svojoj *Chronicon austriacum,* te Jakov Unrest u *Chronicon Carinthiacum.* Za to ustoličavanje ima i kasnijih izvornih podataka (npr. iz 1564). Taj obred slikovito prikazuju i minijature u *dva rukopisa »Austrijske kronike od 95 gospodstava«* (druga pol. 15. st.), te *dva arheološka predmeta,* koja su i danas živi svjedoci nekadašnjeg obavljanja ovoga značajnoga čina, a to su: knežev kamen (Danas u državnom muzeju u Celovcu) i vojvodski stol (u sredini Gosposvetskoga polja).

Što se tiče *koseza,* koji su dosta kasno povezani s obredom ustoličavanja, taj izraz uopće ne postoji u historijskim izvorima od 9. do 13. st. To važi i za naziv *Edling,* koji se prvi put pojavljuje o. 1150, a tek u 15. i 16. st. poistovetuje s imenom kosez.

Za Karantaniju u drugoj polovici 9. i početkom 10. st. imamo neke podatke u *Chronicon Reginonis* (1—906), opata primskog samostana (Zap. Njemačka), umro 915. g.

Chronicon ab urbe condita ad annum 1054 Hermanna, monaha iz Reichenaua (r. 1013. u. 1054), pruža nešto podataka za Karantaniju i tamošnje Slavene od druge polovice 7. do prve polovice 11. st., a Analist Saxo piše također o Karantaniji obuhvaćajući pri tom razdoblje od druge polovice 9. do polovice 12. st.

U vezi s historijom Slovenaca već su prije navedena *Žitija Konstantina i Metodija,* nastala u Moravskoj između 873. i 885. god. i *Vita (Constantini) cum translatione s. Clementis,* a također su interesantna *Vita Gebhardi archiepiscopi Salisburgensis et successorum eius.* Ima i drugih »vita« koja se u određenoj mjeri tiču slovenske historije, ali ih ovdje nećemo spominjati.

Pored kronika i anala od kraja 8. stoljeća najvažniji izvor postaje dosta obilno sačuvano *dokumentarno gradivo,* složeno najviše od *isprava,* a tih je veliki broj. Te je isprave ili listine u obliku regesta uz odlomke historiografskih izvora, koji se odnose na navedenu slovensku historiju (do 1246), prvi objelodanio F. Kos pod naslovom *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* (1—5 sv., Ljubljana, 1902—1928). *Ostali arhivski materijal* za to razdoblje objelodanjen je u *brojnim diplomatarijima,* zavisno o pojedinim historijskim pokrajinama na koje je Slovenija do 1918. bila podijeljena. Naročito se ističe *zbirka izdana u MGH* (izdavači: Jaffé, Mühlbacher, Böhmer-Mühlbacher). Isto tako je važno izdanje P. Kan-

d l e r a, talijanskog historičara, pod naslovom *Codice diplomatico Istriano* (1846—1852), zatim: Z a h n, *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark*, I—II (do 1260), A. J a k s c h, *Monumenta historica ducatus Carinthiae*, I—IV (do 1269), Fr. S c h u m i, *Urkunden und Regestenbuch des Herzogthums Krain*, I—II (do 1269) — 1882 — —1884 i V. J o p p i, *»Documenti Goriziani« (Archeografo Triestino*, NS, 11—19, 1885—1893).

Uz takav pisani materijal postoji i drugi, iznesen na svjetlo *zahvaljujući arheološkim iskapanjima*. Taj se većinom odnosi na period od 8. do 11. st.

Svemu tome mi bismo dodali: za istraživanje historije slovenskog naroda u tom periodu važna je i *topografija i toponomastika*, kojima se za sada ne posvećuje dovoljna pažnja.

P o m o ć n a l i t e r a t u r a

F. K o s, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, I—III, Ljubljana, 1902—1911.

W. W a t t e n b a c h, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter*, I.

M. K o s, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, (Razprave Znanstvenog društva za humanističke vede v Ljubljani, 11), Ljubljana, 1936.

A. D a b i n o v i ć, *Hrvatska državna i pravna povijest.*

B. G r a f e n a u e r, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, (Slov. akad. Razr. za zgodov. in družb. vede, Dela 7) Ljubljana, 1952.

Historija naroda Jugoslavije, 1.

Enciklopedija Jugoslavije, 1, Zagreb, 1955.

S. A n t o l j a k, »Hrvati u Karantaniji«, *Godišen zbornik na Filozofskiot fakultet na Univerzitetot vo Skopje*, 9.

I s t i, »Problematika najranijeg doseljenja i nastanjenja Slavena — Hrvata u Istri«, *Starine JAZU*, 48.

I s t i, »Miscellanea Mediaevalia jugoslavica. I. Slovnica. *Marca Vinedorum i Winidorum marca*, Knez *Ingo. Godišen zbornik*, 20.

IZVORI ZA HISTORIJU HRVATSKOG NARODA OD 7. DO POČETKA 12. STOLJEĆA

Od vremena kad su se Hrvati doselili u svoju zemlju pa do 9. st. ne raspolažemo suvremenim pisanim spomenicima, te se moramo zadovoljiti indirektnim vijestima o njihovu životu u novoj postojbini, a one proizlaze iz tvrdnji *bizantskih pisaca* kao i pisaca drugih zemalja koji su bili više ili manje u direktnoj vezi s Hrvatima. Jedan od tih bizantskih pisaca je K o n s t a n t i n P o r f i r o g e n e t, o kome smo govorili u prvom poglavlju. On donosi najstarije vijesti o Hrvatima i Srbima za razdoblje od njihova naseljenja na jug pa sve do polovice 10. stoljeća. Ovaj car-pisac je sastavio i prvu »historiju Hrvata« (τῶν Χρωβάτων ἱστορίαν). U svome djelu *De administrando imperio* dao je izvorne podatke o tzv. Jadranskim Sklavinijama, među koje je ubrojio i Hrvatsku. Opis Dalmacije, njenih gradova i otoka nalazimo u *29. poglavlju* toga spisa. Uporedo s tim pisac se osvrće i na odnose ove zemlje prema susjednim plemenima kojima su na čelu stajali župani, kao i na upade Saracena na Jadransko more u 9. stoljeću, a posebno detaljno izlaže kako je dotada saracenski grad Bari pao pod franačku vlast.

U *30. poglavlju* govori o tome kako su Hrvati osvojili Dalmaciju i u njoj se smjestili, a u *31.* piše o Hrvatima i zemlji u kojoj su i u njegovo doba nastanjeni. Tom prilikom nazlaže o porijeklu imena Hrvat, zatim prikazuje historiju Hrvata od njihova doseljenja u današnje krajeve za vrijeme cara Heraklija, a završava s događajima koji su se u Hrvatskoj zbili u njegovo doba.

O vjerodostojnosti toga spisa već smo govorili, a ovdje ćemo dodati da svi prigovori, bili oni opravdani ili ne, ni danas ne smanjuju dragocjenost materijala koji sadrže djela cara-pisca. Zato spis *De administrando imperio* i za Hrvate i za Srbe vrijedi upravo onoliko koliko za Jevreje vrijedi *Stari zavjet*, za Kelte Cezarov *De bello Gallico* a za Germane Tacitova *Germania*, kako je to rekao A. R a m b a u d, francuski historičar.

Ali nije samo ovo Porfirogenetovo djelo značajno. Odnos Bizanta prema Hrvatima i Srbima vidi se i iz drugih njegovih spisa te i oni imaju svoju određenu vrijednost. Tako u *De caeremoniis aulae*

byzantinae (nastao možda poslije 952) navodi arhonta Hrvatske, kome su bizantski carevi upućivali pisma u obliku naredbe (κέλευσις), a u *Životu Vasilija (Vita Basilii),* svoga djeda, prepričava ono što je napisao u *De administrando imperio* u vezi s oslobođenjem slavenskih plemena, a među njima i Hrvata, od bizantske vlasti početkom 9. st., te kako su Saraceni opsjedali Dubrovnik, kao i o zajedničkoj akciji Vasilija I, pape i franačkog vladara Ludovika II protiv Barija.

Sljedeći bizantski pisac je Kekaumenos. On je dao važne podatke i o hrvatskoj historiji iz prve polovice 11. st., a naročito u pogledu Zadra i Dobronje, arhonta i toparha Dalmacije.

U kronici Ivana Skilice opisani su samo neki događaji iz hrvatske historije od 1018. dalje. To su npr.: poslije likvidacije Samuilove države Hrvati sa svojim arhontima, dvojicom braće, potčinili su se Vasiliju II, zatim imamo onaj podatak o Sermonu, gospodaru Srijema, a govori i o ulozi Hrvata u ustanku Georgi Vojteha, što je proširio Mihajlo Devolski sa svojim *dodacima* ovoj kronici.

U vezi s Vojtehovim ustankom o Hrvatima piše i Nikifor Brijenije. On naglašava da su zajedno s Dukljanima pustošili cijeli Ilirik, dok njegova supruga Ana Komnen opširno govori samo o normansko-bizantskim ratovima, ali oni nisu bili bez određenog utjecaja na stanje u Hrvatskoj.

Ivan Zonara na jednom mjestu svojih *Epitoma* kaže da su se i »plemena Hrvati«, a uz to i Sirmium, nakon što je Bugarska pokorena, priklonili vlasti Bizanta, a u vezi s ustankom 1072. god. piše da se »narod Hrvata«, koje neki nazivaju Srbima, bio podigao da zauzme zemlju Bugara, ali u tome nije uspio, nego se morao poražen vratiti u svoju zemlju.

To su bizantski izvori za hrvatsku historiju u navedenom periodu.

Ruskoj nauci pripada velika zasluga što nas je upozorila na *arapske i jevrejske pisce* (Hvolson, Makušev, Lamanskij). Još oko polovice 7. st. Arapi su došli u doticaj sa Slavenima. Te veze su izazivale pažnju arapskih promatrača i njihovi izvještaji najviše se odnose na privredna pitanja.

Stari su *Arapi* poznavali i Hrvate i Srbe pod općim i dosta širokim nazivom *Sakaliba* (pl. od Saklab), kako su oni prema bizantskom nazivu i svome izgovoru nazivali Slavene, stavljajući pod taj naziv i mnoge neslavenske narode. Najstariji arapski izvor koji spominje Slavene je iz *7. stoljeća,* a najstariji njihov izvor u kome se imenuju *Hrvati i Srbi* potječe istom iz *10. st.* Pisac se zove Al Masudi (u. 956). No njegovi Srbi i Hrvati bez sumnje su stanovali iza Karpata. Geografskim i putopisnim bilješkama Masudija poslužili su se još neki arapski pisci. Ali najviše podataka za naše krajeve dao je geograf Idrizi (r. 1099). On je 1153. proputovao našim primorjem, te poimenice navodi gradove: Bakar, Senj, Zadar, Nin, Šibenik, Trogir, Split, Dubrovnik i Kotor. (B. Nedkov je 1960. donio tekst Idrizijeve *Geografije,* s predgovorom, prijevodom na bugarski, komentarom i indeksom geografskih imena.)

Od *jevrejskih* pisaca Josip ben Gorion u svom djelu navodi Dalmaciju, a Hazdaj (Chazdai Ibn-Šafruti) iz 10. st., inače dvoranin kalifa Abdu-rahmana III u Kordovi, spominje neku zemlju »Gebalim«. Rački i Vl. Mažuranić smatraju da se radi o Hrvatskoj.

Od *zapadnih* pisaca još Anonymus Ravvenas u djelu *Cosmographia* (sastavljena valjda između 667. i 670) piše o Trsatskoj Liburniji i nabraja gradove od Nina i Karina do Labina. Međutim za hrvatsku historiju je važniji Pavao Djakon. On *indirektno* govori o Hrvatima i njihovim upadima u Istru i Italiju (Sipont-642). Ipak su za 8. i 9. st. najvažniji *franački anali i pisci,* u prvom redu *Annales Laureshamenses* a onda glasovita *Vita Caroli Magni imperatoris.* Napisao ih je Einhard ili Eginhard (r. 770. u Maingau, u. 14. III. 840), lični sekretar Karla Velikog i njegova sina Ludovika Pobožnog. *Vita* su napisana po uzoru na Svetonijeve životopise rimskih careva. U njima se govori i o porazu furlanskog vojvode Eriha kod Trsata, gdje su ga ubili Hrvati (799), a to isto nalazimo u spisu *akvilejskog patrijarha* Paulina. Spis je sastavljen u stihu, oktobra ili novembra 799. godine.

Pored onih Einhardovih *Vita* postoje također u stihovima, i *Annales de gestis Caroli magni imperatoris,* koje je napisao Poeta Saxo (kraj 9. st.), a u njima je uz ostalo riječ o precima Liburna, Dalmaciji i zemljama koje je zauzeo Karlo.

Važan izvor su i *Vita Hludowici imperatoris,* djelo nepoznatog autora. Iz njih saznajemo o odnosima kneza Borne i Ljudevita Posavskog a sadrže i prvorazredne podatke za period od 814. do 829. god.

Istoimeni naslov imaju nedovršena *Vita* koja je napisao trierski biskup Thegan (ili Degan) a idu od 813. do 829. godine i obuhvaćaju događaje u vezi s ustankom Ludovika Posavskog. Isto to donose i tzv. Einhardovi *Annales* (788—829), tj. zapravo *Annales regni Francorum* ili *Annales Laurissenses maiores,* o kojima smo već govorili. Ljudevitov oslobodilački rat protiv Franaka u tim analima se čak naziva »Liudewiticum bellum«.

Za kraj 8. i početak 9. st. dosta su interesantni tzv. *Annales Maximiani* (741—811). Tako se zovu po samostanu sv. Maksima u Trieru. Nastali su kao kompilacija iz raznih ljetopisa poslije 811. godine. Gotovo za isto razdoblje njih nadopunjuju *Annales Sithienses* (548—823). Dobili su ime po samostanu Sithiou u St. Omeru u sjevernoj Francuskoj, gdje su nađeni kao rukopis. Oni sadrže još nekoliko podataka i o Ludoviku Posavskom.

Annales Lobienses (741—982) nose ime po samostanu Loblesu blizu Lüttícha. Oni su također kompilacija iz starijih izvora te daju samo nekoliko vijesti za hrvatsku prošlost s kraja 8. i početka 9. stoljeća. O Ludoviku Posavskom piše i tzv. *Chronicon Suevicum universale* (768—1043), što je zapravo *ispis iz izgubljenih švapskih anala.*

Ranije spomenuti H e r m a n u svojoj *Kronici* također piše o ustanku Ludovika Posavskog, a donosi i neke vijesti koje se odnose na Panoniju u toku čitava 9. i na početku 10. st. Kakvo je stanje bilo nakon Ludovika Posavskog vidimo i iz podataka sadržanih u *Conversio Baogoariorum et Carantanorum.* U R e g i n o v u *Croniconu* nalazimo neke podatke o Dalmaciji (806—810), a za Panonsku Hrvatsku u doba kneza Braslava osobito su važni *Annales Fuldenses* (680—910), sastavljeni od raznih pisaca.

Za razdoblje od 8. do 12. st. hrvatske prošlosti značajni historijski *podaci* mogu se naći i u dalmatinskim crkvenim *knjigama liturgijskog karaktera* (misali, sakramentari, evanđelistari, laudes).

Ovdje treba navesti i francuskog kroničara i hagiografa A d o n a (r. 799, u. 874), benediktinca a od 860. nadbiskupa u Vienni. Najznačajnije njegovo djelo *Chronicon de sexaetatibus mundi* iznosi glavne događaje od tzv. postanka svijeta pa sve do 874. Dragocjeni su njegovi podaci za historiju Južnih Slavena, a posebno Hrvata. Uz ostalo Adon govori o Pipinovu pobjedonosnom pohodu protiv Avara u Panoniju, te kako su Hrvati kod Trsata pobijedili i ubili furlanskog vojvodu Eriha, zatim o pokušaju Bizanta da ponovno prisvoji Dalmaciju (806), o upadu Arapa na Jadran itd. Adonovom kronikom služili su se Toma Arciđakon, Mavro Orbini (1601), Ivan Lucius (1666) i drugi. Njegova djela prvi je objelodanio M i g n e u »Patrologii latini« CXXIII.

I A n a l i s t S a x o ne priča samo o događajima iz doba Karla Velikog i Ludovika Pobožnog u vezi s Panonijom, Avarima (navodi i Vojnomira) i Ludovikom Posavskim, nego se zadržava i na Dalmaciji s početka 9. st.

Interesantan je *dodatak rukopisa Sv. pisma,* nastao u *Cividalu* (Čedad) u Furlaniji, gdje su zabilježeni hodočasnici koji su dolazili u taj samostan, pa se spominje i panonski knez Braslav, zatim Pribina i Kocelj- te hrvatski knez Trpimir i njegov sin Petar, Branimir itd.

Od kasnijih izvora nastalih u Italiji, vrlo sumnjiva karaktera, navest ćemo i tzv. *Acta s. Ursii Vicentini.* Izdao ih je Antonije Verlo V i c e n t i n o 1493. godine, a poslije ih preradio u novoj redakciji P. Franc B a r b a r a n, služeći se jednim vrlo starim rukopisom o tome »svecu« koga crkva nikada nije priznavala. Po tome životopisu Urso, rodom iz plemićke franačke porodice, u 18. godini stiže na dvor Karla Velikoga. U 26. godini je sa svojim drugovima krenuo u Dalmaciju, gdje je pobio mnoge pogane. Njihov vladar je pripremao osvetu, ali od toga ga je odvratila kći. Urso je došao na njegov dvor te obratio kralja i narod na kršćanstvo. Oženio se kraljevom kćeri i nakon njegove smrti postao kralj. No dogodilo se da iz neznanja ubije svoga oca, ženu i sina pa napušta Dalmaciju i stiže u Vicenzu, nedaleko od Venecije, gdje i umire. Iako je ovo vrlo kasni izvorni podatak, pun netočnosti, ipak se ne može sasma odbaciti. Ovaj sumnjivi životopis ima u jezgri nečega što zaslužuje daljnje kritično proučavanje.

Iako ne spada u historiografska djela, ovdje treba navesti i vjersko-dogmatski spis *De trina deitate* franačkog benediktinca G o t t s c h a l k a. On je propovijedao nauk o predestinaciji, i time se zamjerio službenoj katoličkoj crkvi pa su ga počeli proganjati. Zbog toga Gottschalk je pobjegao u Italiju, pa onda stigao kod furlanskog grofa Eberharda, a odatle je bio prisiljen da pobjegne na dvor hrvatskog kneza Trpimira, koga je nazivao »rex Sclavorum« i opisao njegovo pobjedonosno ratovanje s »narodom Grka« i njihovim namjesnikom. Iz Hrvatske Gottschalk se preko Panonije i Bavarske vratio u Reims, gdje je 849. osuđen.

Od *talijanskih izvora* ističe se na prvom mjestu *Liber pontificalis* čiji najstariji dio završava životopisom pape Hadrijana II (867—872). U tom spisu opisana je akcija pape Ivana IV (640—642) po Istri i Dalmaciji, a posebno je važan izvorni podatak o papinskim poslanicima koji su na povratku s crkvenog sabora u Carigradu pali u ruke Domagoja i onda pušteni na slobodu.

Sljedeći vrlo značajni izvor je I v a n D j a k o n (inače zvan G i o v a n n i S a g o r n i n i), svećenik i sekretar dužda Petra II Orseola (991—1009). Njemu je dužd bio povjerio i nekoliko diplomatskih misija u Njemačkoj i Bizantu. U svom djelu *Chronicon venetum* Ivan je opisao događaje do 1008, kada je, valjda, umro. Ova kronika ima veliku informativnu vrijednost, a težnja joj je da prikaže kako je Venecija veoma odana Bizantu, dok su Hrvati nevjerni tom carstvu, što se sve dade utvrditi kompariranjem događaja o kojima ovaj pisac govori. Međutim Ivan je dao nekoliko dragocjenih podataka o odnosu Hrvata s Venecijom u 9. i 10. st., po svoj prilici na osnovi službenih zapisa. Tako spominje da je knez Mislav sklopio mir s Mlečanima zatim navodi Domagoja kome daje naslov »Sclavorum pessimo duce«, te Zdeslava kojeg je ubio Branimir. Dosta objektivno prikazuje odnos Mlečana prema Neretljanima s kojima također sklapaju mir (o. 834), zatim samu pogibiju dužda Petra I Kandijana kod Makarske (887).

Za pojedina razdoblja 10. st. podaci su malobrojni i oskudni, dok su mnogo opširniji za događaje s kraja 10. i početka 11. st. Tu je u središte pažnje stavio tzv. ekspediciju dužda Petra II Orseola koji je svojim pobjedonosnim upadom na Jadran, od Poreča do Korčule, izmijenio granice hrvatske države i oslobodio Mlečane plaćanja uobičajenog godišnjeg tributa Hrvatima.

Ivana Djakona nadopunjuje i nastavlja dužd-pisac A n d r i j a D a n d o l o (r. 1307—1310, u. 1354). Bio je dužd od 1343. do 1354, tj. do svoje smrti.U borbi protiv ugarsko-hrvatskog vladara Ludovika I upotrebio je svu svoju diplomatsku vještinu i angažirao vojničku snagu Venecije, a pomagali su mu i hrvatski velikaši. Napisao je dva historijska spisa, i to *Annales (Chronicon Danduli)* i *Chronicon breve.* U vezi s historijom Venecije donosi vrlo važne podatke za hrvatsku prošlost u razdoblju od 9. do 11. st. Takvih podataka drugdje ne nalazimo. Prvo njegovo djelo *(Chronicon Venetum)* rasvjet-

ljuje događaje u Hrvatskoj od 9. st. do 1280, obično na osnovi pouzdanih izvora iz mletačkog arhiva i starijih mletačkih kronika (Ivana Djakona, M. de Canale, te Tome Arcidjakona itd.). Njegova kraća kronika, tzv. *Chronica brevis,* ide do 1342, a u aneksu su dodani neki dokumenti iz 12. do početka 13. stoljeća. Ipak, Dandolovu mletačku kroniku treba upotrebljavati s velikim oprezom kad je u pitanju hrvatska historija.

Za razdoblje od 9. stoljeća pa sve do 1522. važno je i djelo Marina Sanuda (o kome ćemo na drugom mjestu opširnije govoriti) *Le vite dei dogi* (»Rerum Italicarum scriptores«, T. XXII, parte IV, Città di Castello, 1900—1902). U spisu se nalaze brojni podaci o odnosu Hrvatske prema Veneciji kroz navedena stoljeća. Ali, da bi se uočilo izvornu vrijednost spisa, prilikom upotrebe poželjno je i preporučljivo kompariranje s kronikom Ivana Djakona, kao i Dandolovom, naročito kad se radi o događajima iz doba hrvatskih narodnih vladara.

Dalje ćemo spomenuti tzv. *Annales veneti,* što se odnose na 11. st., a zatim *tri izvora iz Barija* (J. Italija). U prvom se opisuju događaji iz 605. do 1043, *(Annales Barenses),* a u *kronici* (pripisuje se protospataru Lupu) oni od 805. do 1102; anonimni pisac trećeg izvora prikazuje u svojoj kronici zbivanja od 855. do 1115. god. Ovim izvorima treba pridružiti i tzv. *Annales beneventani* (788—1119). Sva ta četiri izvora opisuju kako je »rex Sclavorum« Mihajlo zauzeo Sipont (926), dok suvremena *Chronicon Cavense* izvještava da su te iste godine Južni Slaveni provalili i pljačkali po J. Italiji, a gotovo isto to kaže i voluminozna *Chronicon* Romualdija Salernitanija (1115—1181), nadbiskupa u Salernu, liječnika, hagiografa i diplomata. Vrijedna pažnje je i *historija u stihovima (Gesta Roberti Wiscardi)* Guilema Apuljskoga (Guillermus Apuliensis). U njoj su opisani događaji koji su se odigrali na našoj obali u 10. i 11. st., a posebno se govori o ratnim pripremama Roberta Guiscarda, koga su 1081. pomagali Dubrovčani i Dalmatinci.

Suvremenik Guilema Apuljskog je Gaufredo Malaterra, pisac i sicilijanski benediktinac. Po nalogu Rogerija, brata Roberta Guiskarda, napisao je djelo *Historia sicula.* Obuhvaća razdoblje od dolaska Normana u Apuliju pa sve do 1099. Uz ostalo opisana je i Kolomanova ženidba, te putovanje mlade preko Biograda n/m u Ugarsku. S ovim djelom može se povezati i dosta kasni izvor *Excerpta ex Chronico Jordani ab onno circiter DCCCCL usque ad MCCCXX,* u kome se prvo govori o ubojstvu kralja Petra u Dalmaciji, zatim o ugarskoj ekspediciji u Apuliju i povratku iz te zemlje u Dalmaciju.

Budući da su križari prelazili i preko našeg teritorija, ovdje ćemo spomenuti i *tri pisca* čija se djela odnose na križarski rat. To

su: Raimund de Agiles, *Historia Francorum, qui ceperant Jherusalem;* Vilim Tirski, *Historiae;* Albert Aquensis (Ahenski), *Historiae hierosolymitanae.*

Više pojedinosti za hrvatsku historiju ima Anonimus (P. Magister), notar Bele III (1172—1196) u djelu *De gestis Hungarorum liber (Gesta Hungarorum),* gdje se govori i o pogibiji hrvatskog kralja Petra.

U tzv. *Codex Prayanus* iz kraja 12. st. upisani su i *Annales posonienses* (997—1203), u kojima su uz ostalo dani podaci o Kolomanovu osvajanju Zadra i smrti splitskog nadbiskupa Lovre.

Za vijest o nasilnoj smrti kralja Petra i o mađarskoj prekomorskoj vojni u Apulijji važan izvor je kronika Simona de Keza *(Gesta Hunnorum et Hungarorum),* sastavljena prije 1285. godine. Simon je bio klerik Ladislava Kumanca (1272—1290) i svoju kroniku je napisao na osnovi starijih anala, sastavljenih negdje u prvim godinama Kolomanove vladavine. Isto tako je važna i *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV,* jer govori o tome kako je Koloman pripojio Dalmaciju Ugarskoj i »Dalmatince« podvrgao pod svoju vlast. No ipak je vrednija *Chronicon pictum Vindobonense,* napisana oko 1358. Napisao ju je stolnobiogradski kustos Marko de Kalt služeći se raznim starim kronikama. Razdoblje od 1047. do 1116. je dosta pouzdano a opisuje i ono doba kad je Hrvatska nakon Zvonimirove smrti došla pod Ugarsku. Ovom kronikom su se doslovno služili za opis smrti kralja Petra u *Chronica Hungarorum impressa Budae 1473* i Ivan Thuroczy, protonotar na dvoru kralja Matije Korvina za svoje djelo *Chronica Hungarorum,* štampana 1488. godine, a donekle ju je upotrebio i Muglen.

Uz ove *mađarske* kronike postoji i tzv. *ugarsko-poljska kronica (Cronica Ungarorum iuncta et mixta cum cronicis Polonorum et vita sancti Stephani),* nastala možda u drugoj polovici 13. stoljeća. Pored ostalog u njoj se priča i o smrti »Kazimira«, kralja Hrvatske i Slavonije, koga je osvetio kralj »Atila«. Ovaj događaj se u hrvatskoj historiografiji povezuje sa smrću Zvonimira, ali, kako se ne zna kada je ovaj izvor nastao i tko ga je sastavio, teško se može odrediti koliku ima vrijednost ovakav izvorni podatak. Inače za ovo razdoblje ne postoje sačuvani suvremeni domaći historiografski izvori, ali zato nailazimo na tragove da ih je ipak bilo. To su tzv. *Gesta regum Chroatorum,* koja se izričito navode u poveljama hrvatskih vladara 11. stoljeća. Sam izraz »gesta« upotrebljava se u pravnom i historijskom značenju. U prvom slučaju znače službene povelje, napose darovnice, a u drugom izraz »gesta« označavao je ljetopise ili životopise. Na žalost ova gesta (memorialia) regum Chroatiae, kako ih naziva Fr. Rački. nisu sačuvana čak ni u izvacima, što je nenadoknadivi gubitak za dublje osvjetljavanje razdoblja hrvatske historije 10. i 11. stoljeća. Međutim o događajima i ličnostima iz toga perioda sačuvali su se razni i brojni podaci u *kasnijim* spisima. Naime, kao i u drugim krajevima i gradovima Zapadne Evrope, tako su i u dal-

matinskim gradovima nastale brojne *svetačke legende,* čiji sadržaj nije ni danas u dovoljnoj mjeri proučen i prokomentiran. Među prvima se ističe *Vita beati Joannis confessoris episcopi traguriensis et eius miracula,* a odnose se na život trogirskog biskupa Ivana Orsinija (1063—1100). Ova *Vita* su nastala u 12. st. (o. 1150), a redigirana prema nekim starim kodeksima u kojima je bila riječ o toj legendi. Samo pak djelo, kome je definitivni oblik 1203. dao trogirski biskup Firentinac T r e g u a n, je naročito važan izvor za Kolomanovo opsjedanje i osvojenje Zadra (1105), pri čemu je između toga grada i vladara posredovao biskup Ivan.

Historia translationis sancte Anastasie ne opisuje samo prijenos »moći« sv. Anastazije iz Carigrada u Zadar nego taj događaj povezuje sa zadarskim biskupom Donatom i mletačkim duždom Beatom, koji su iz Carigrada ponijeli sa sobom tijelo te svetice. Iako je redakcija ovoga spisa nastala mnogo kasnije, očita je njena izvorna vrijednost za događaje na Jadranu početkom 9. st.

Posebnu pažnju zaslužuje *Miracula* ili *Historia sancti Christophori martyris.* Sastavio ju je biskup Juraj K o s t i c a (1292—1313) prema starim historijama i onome što je slušao od starih ljudi — građana Raba. Ovaj spis je vrlo dragocjeni izvor za opsadu Raba od Normana kao i za uspješni napad Mađara u doba kralja Kolomana na taj isti otok i grad.

Zna se da je u prvoj polovici 11. st. u Osoru bio biskup Gaudencije (između 1018—1042), čija je *Vita S. Gaudentii episcopi Absorensis* napisao a n o n i m n i m o n a h samostana sv. Marije de Porto Nuovo u Ankoni, gdje je ovaj prelat i umro (1044). F. R i c e p u t i je pronašao ova *Vita* u gradu Cresu 1714, a u njima se opisuje i to kako su Zadrani htjeli provaliti u crkvu gdje je ležalo tijelo toga sveca, ali su bili prinuđeni da se iz crkve povuku.

O Gaudenciju, koji je bio rodom iz Osora, piše i njegov suvremenik Petar D a m i a n i (11. st.). Po njemu je Gaudencije napustio svoju biskupiju i »de Sclavonico regno«, doplovio u Ankonu, gdje je ubrzo i umro. Jedna pak *genealoška tabla,* sastavljena u prvoj polovici 10. st., a sačuvana u prijepisu iz prve polovice 19. st., povezuje čak »gens Gaudentia«, kome pripada i ovaj biskup, s rodom Samuilova djeda »Šišmana«, od čijeg brata Radimira I tobože potječe ova osorska plemićka porodica.

Za historiju hrvatskog naroda druge polovice 11. st. posebnu vrijednost ima tzv. *Korčulanski kodeks* koga je tako nazvao njegov pronalazač i izdavač V. F o r e t i ć koji ga je i datirao u 12. stoljeće. Kodeks sadrži puno šarolike izvorne građe a u njemu se nalaze i fragmenti iz historije Pavla Djakona i Isidora Seviljskog, te ekscerpt ili doslovni prijepis iz *Libera Pontificalis.* Od neprocjenjive vrijednosti su umeci u *Liber pontificalis,* jer se odnose na 10. i 11. st. hrvatske povijesti. Veoma je važan npr. podatak o papinskom poslanstvu, čiji je zadatak bio da izmiri Hrvate i Bugare, kao i tvrdnja da su Hrvati tada postali trajno »podložnici sv. Petra«. Iz 11. st.

značajna je i sasma nova izvorna vijest o istrazi papinog poslanika Majnarda da li je hrvatski kralj Petar Krešimir ubio na prevaru svoga brata Gojislava ili ne, te kako se kralj sa svojih 12 župana pred njim zakleo da nije umiješan u taj zločin. Također je vrijedan pažnje kratki podatak o održavanju crkvenog sabora koji je sazvao Majnard, kao i vijest o krunjenju Zvonimira za kralja Hrvata i Dalmatinaca.

Među *kasnijim domaćim* historiografskim spisima jedan od najvažnijih izvora je svakako tzv. *Ljetopis popa Dukljanina.* To djelo naziva Dubrovčanin Ludovik C r i j e v i ć T u b e r o (1459—1527) *Annales* a Ivan L u c i u s *Regnum Slavorum,* dok ga sam njegov autor zove *Libellus Gothorum* ili *Regnum Sclavorum.* Ovaj narativni izvor, koga poneki naučni radnici bezrazložno nazivaju i *Barski rodoslov* (N. R a d o j č i ć), sastavila je vjerojatno u drugoj polovici 12. st. (između 1150. do 1180) jedna visoka crkvena ličnost u Baru. Budući da se posljednji događaji spomenuti u tome spisu odvijaju sredinom 12. stoljeća, teže je pretpostaviti da je spis nastao u drugoj polovici 14. i sredini 15. stoljeća. U najnovije vrijeme, sada već pok. Dj. Sp. R a d o j č i ć, proglasio je autorom ovog spisa čak barskog nadbiskupa Grgura, rodom Zadranina. Izvjesne podatke za tu tezu mu je dao sada također već pok. S. Sakač.

Postoje dva sačuvana teksta *Ljetopisa popa Dukljanina.* Prvi je originalni i glavni na latinskom jeziku, a drugi je talijanski prijevod, koji je načinio Mavro O r b i n i, iz 1601. godine. Inače ova dva teksta se na nekoliko mjesta razlikuju i u pojedinim riječima i u izrazima.

Prvi put je taj *Ljetopis* objavljen, uz nekoliko uvodnih riječi, u već spomenutom prijevodu Mavra Orbinija, kao sastavni dio njegova djela *Il regno degli Slavi hoggi corottamente detti Schiavoni* (Pesaro, 1601), a njegov originalni, latinski tekst objavio je Ivan L u c i u s u svojoj knjizi *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex* (Amsterdam, 1666) i proglasio ga jednostavno fabulom. Od tada je, računajući hrvatske, talijanske, ruske i srpske prijevode, Dukljaninov latinski tekst izdavan još 4 puta, i to: od J. G. S c h w a n d t n e r a (»Scriptores rerum hungaricarum, croaticarum, dalmaticarum et slavonicarum«, III, Vidobonae, 1748), Ivana Č r n č i ć a *(Popa Dukljanina Ljetopis po latinsku i toga nekoliko i još nešto po hrvatsku,* Kraljevica, 1874), Ferda Š i š i ć a *(Ljetopis Popa Dukljanina,* Beograd — Zagreb, 1928) i Vl. M o š i n a *(Ljetopis Popa Dukljanina,* Zagreb, MH, 1950), dok je fototipsko izdanje jedinog sačuvanog latinskog rukopisa, koji se nalazi u Vatikanskoj biblioteci, objelodanio Sl. M i j u š k o v i ć *(Ljetopis Popa Dukljanina,* Titograd, »Luča«, 1967).

Ovaj narativni izvor prikazuje najstariju prošlost Južnih Slavena sve do sredine 12. stoljeća. Iako je nastao na dalekom jugu Jadranskog mora, u Duklji, njegov pisac prati i opisuje pojedina zbivanja i u srednjovjekovnoj hrvatskoj državi.

Interesantan je podatak o »Gotima« koji su pobijedili »kralja Dalmatinaca« i »kralja Istre« kao i oni koji govore kako je Konstantin (Ćiril) pokrstio kralja Budimira (Orbini: Svetopeleka) i o održavanju sabora »in planitie Dalmae«, gdje je taj vladar okrunjen i gdje su zatim osnovane 2 nadbiskupije: jedna u Saloni a druga u Diokleji. Na tome saboru je tobože Budimir podijelio svoju državu na dva dijela: na Primorje i Zagorje. Primorje se zvalo Hrvatska, koja se opet dijeli na Bijelu Hrvatsku (Croatia alba) ili Donju Dalmaciju (od Vinodola do Duvna) te na Crvenu Hrvatsku (Croatia rubea) ili Gornju Dalmaciju (od Drima do Drača). U tome ljetopisu uz ostale Budimirove nasljednike javlja se i Tomislav, koji je uspješno ratovao s ugarskim kraljem »Atilom«, te Krešimir, o kome kaže da je zauzeo »čitavu Bosnu«, kao i još neki vladari s neobičnim imenima i zbrkanim redoslijedom.

Značajno je da Dukljanin govori samo o Hrvatskoj, a nikada o Hrvatima i Srbima, nego samo o Slavenima!

Koliko su pak istiniti ti podaci koji se tiču rane srednjovjekovne povijesti hrvatskog naroda, teško se izjasniti, jer suvremeni strani izvori o njima ništa ne znaju i ne pišu. No ipak u jezgri ovakav izvorni materijal se ne može sasma odbaciti i on će i dalje biti u fokusu kritičnoga razmatranja naše i strane historiografije u općem pogledu i u pojedinostima.

U vezi sa *Ljetopisom popa Dukljanina* stoji i tzv. njegova »Hrvatska redakcija«. Našao ju je splitski plemić Dmine Papalić početkom 16. st. (1500) u Poljicima kraj Splita (»u Krajini u Marković«). Nalazila se u jednoj staroj knjizi pisanoj »hrvackim pismom«. Taj spis (Comentariolum) spadao je »u krajini« u vrlo stare rukopise sastavljene na hrvatskom jeziku (dalmaticoidiomate) pa je Papalić zamolio poznatoga književnika Marka Marulića da ga prevede na latinski jezik (1510). Djelo je izašlo pod naslovom *Croatiae Dalmatiaeque regum gesta,* odnosno tzv. *Ljetopis ili životopis kraljeva Hrvatske i Dalmacije.*

Jerolim Kaletić je 1546. u Omišu prepisao latinicom ovaj isti spis »iz rečenih knjig« i to vrlo loše (danas se taj rukopis nalazi u Vatikanskoj biblioteci, a svojevremeno je pripadao Ivanu Luciusu). Naznačio je, doduše, da je to djelo prije njega pronašao »u Krajini« Dmine Papalić, ali nikako ne spominje Marulićev latinski prijevod tih »gesta«, koji se u ponečemu razlikuje od Kaletićeva prijepisa; npr. u redu riječi, pa u pojedinim izrazima koje jedan ima a drugi nema itd. Sve to ukazuje da je i Kaletić imao isti tekst kao i Marulić, ali ga je loše prepisao.

Ova redakcija Ljetopisa popa Dukljanina ili životopisi kraljeva Hrvatske i Dalmacije ili čak njihova historija, kako to kaže Marulić, nastala je, prema Šišiću, »negdje u XIV veku, i to tako, da je neki nepoznati nama pisac iz okoline splitske, svakako sveštenik, preveo s latinskog originala«, dok po D. Mandiću su ta »gesta« nastala prije *Ljetopisa popa Dukljanina,* što već po sadržaju

teksta jednog i drugog djela ne može biti ni govora. Oni se međusobno poklapaju, i to samo djelomično, do 23. poglavlja, a onda se sasma razilaze i vremenski i sadržajno. Tako hrvatska redakcija pored ostalog piše također o Budimiru (»Budimir kralj Svetogapuka«) i održavanju sabora »na planini ka se diše Hlivaj« (Marulić: in campo qui Clivno appelatur), te o podjeli Primorja, koje »od Dalme do Valdemina prozva Hrvate Bile, što su Dalmatini Nižnji«, a »od mista Dalme do Bandalona grada, ča se sada zove Drač, dotle prozva Gornju Dalmaciju«. Marulićev prijevod međutim nema tih naziva ni te izričite podjele, znači nema Crvene Hrvatske kao u *Ljetopisu.* Inače ova redakcija govori o »Polislavu« (tj. Tomislavu) i Atili te završava s dodatkom o pogibiji kralja Zvonimira 1079. na skupštini »u petih crikvah u Kosovi« gdje je ovaj vladar, prije nego što je izdahnuo, prokleo »nevirne Hrvate« koje je zatim »kralj ugarski imenom Bela prvi« podvrgao pod svoju vlast. Ovu vijest o pogibiji Zvonimira u dodatku hrvatske redakcije *Ljetopisa popa Dukljanina,* smatra S. Gunjača da nije ništa drugo nego prerađena vijest iz rukopisa *Historia Salonitnorum Pontificum* (HSP) ranije nazvanog *Historia Salonitana maior (HSM).* Međutim, N. Klaić piše da je »danas« sasma jasno, da je Dodatak legenda koja nema historijsku već samo izmišljenu jezgru, a što se tiče onog odlomka o nasilnoj Zvonimirovoj smrti u *HSM* uvjerava nas da je to »nespretni umetak loša kompilatora«, koji tu pogibiju »datira 1100. god«. Ovo i dalje ostaje sporno pitanje koje okupira hrvatsku historiografiju i vjerojatno da ni Gunjača ni N. Klaić nisu u vezi s tim dali svoju zadnju riječ.

Mnogo važniji pisac od Popa Dukljanina za hrvatsku historiju je Toma, *arhiđakon* splitske crkve. Rodio se 1200. u Splitu, a školovao se u Bolonji. Tamo je učio Justinijanovo pravo i došao je pod utjecaj Franje Asiškoga. Kada se vratio u svoj rodni kraj, izabran je za arhiđakona ili predsjednika crkvenog suda. Želja mu je bila da se uspostavi stara gradska autonomija i pod njegovim utjecajem izabran je za splitskog kneza jedan Talijan a za nadbiskupa zagrebački biskup Stjepan, koga papa nije potvrdio. Umjesto njega na taj položaj biraju Tomu, ali i njegov izbor je poništen i nadbiskupom postade Hugrin, dvoranin Bele IV koji je novog prelata imenovao čak i splitskim knezom. Između Hugrina i Tome došlo je do sukoba pa, videći da su se stvari previše zaoštrile, Toma se povlači iz javnog života. Uskoro je umro Hugrin i nadbiskupom postaje zagrebački kanonik Rogerije. Toma (u. 1268) je napisao djelo *Historia Salonitana,* tj. historiju splitske crkve od rimskih vremena pa sve do Rogerijeve smrti (1266. godine). Služio se, kako sam kaže, djelomično pisanim izvorima, djelomično predanjem, a dijelom se i domišljao, tj. služio pretpostavkama. Original Tomine *HS* ne postoji, već samo nekoliko prijepisa, od kojih je najstariji onaj koji se nalazi u kaptolskom arhivu u Splitu, pisan beneventanom, a nastao krajem 13. st.

HS je bila više puta objelodanjena (Lucius, Schwandtner), a posljednje izdanje priredio je Fr. Rački pod naslovom: Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana* (MSHSM XXVI, Scriptores III, Zagrabiae, 1894), dok ju je na hrvatski jezik preveo Vl. Rismondo 1960. (u izdanju Muzejā grada Splita pod naslovom Toma arhidjakon, *Kronika;* popraćena suhoparnim i malobrojnim bilješkama), te ponovno 1977. s faksimilima.

Iako je Tomin glavni cilj bio da napiše crkvenu historiju solinsko-splitske crkve, on ipak pri opisivanju crkvenih zbivanja nije mogao mimoići državni i kulturni život sredine u kojoj je ta metropolna crkva postojala. Za takav poduhvat on je bio sposoban, a uz to imao je na raspolaganju bogat izvorni materijal Splitskog kaptola i nadbiskupije.

Tako prvo piše o Dalmaciji i Saloni, koju su »Goti« (Slaveni) uništili, zatim govori o dolasku Hrvata na Jadran, o njihovu imenu kao i o iseljenju Salonitanaca na otoke i njihovu povratku na svoje staro sjedište i novoosnovani Split, gdje je djelovao prvi tamošnji nadbiskup Ivan Ravenjanin.

U posebnom poglavlju donosi »Popis nadbiskupa o kojima postoji predanje« (Cathalogus archiepiscoporum de quibus extat memoria). Tu spominje hrvatske vladare Branimira, Tomislava i Držislava te daje opis granica hrvatske države.

Dalje opisuje crkvene prilike u Dalmaciji u 11. st., a posebno u Splitu, u kome je djelovao nadbiskup Lovro za čije doba je u Dalmaciji i Hrvatskoj nastala shizma o kojoj opširno piše. Nadbiskupovanje Lovre povezuje s hrvatskim vladarima Stjepanom, Krešimirom i Dimitrijem Zvonimirom, koji je bio posljednji kralj Hrvata. Također opisuje sinode, održane u to doba, i kaže gdje su bili pokopani neki hrvatski vladari.

U jednom poglavlju dosta detaljno iznosi kako su Mađari preuzeli vlast nad Dalmacijom i Hrvatskom poslije smrti Zvonimira, koji nije ostavio nasljednika. Prikazao je tadašnje očajno stanje u hrvatskom kraljevstvu i dolazak kralja Ladislava s vojskom u te krajeve. Zatim govori kako je Ladislavov nasljednik Koloman osvojio preostali dio Hrvatske koje Ladislav nije bio zauzeo, te stigao do primorskih gradova i dobio ih u svoju vlast. Inače ovaj istaknuti crkveni veledostojnik i političar nije bio uvijek sklon istini i zaobišao je mnoge događaje iz historije hrvatskoga naroda do 1102. godine. Tako ne spominje crkvene sabore u Splitu u 10. st., niti »nasilnu smrt Zvonimira«, ali nimalo ne skriva svoju mržnju prema Slavenima i njihovoj borbi za slavensko bogoslužje. Tvrdi da su Mađari silom zauzeli Hrvatsku, a i njegov prikaz predaje dalmatinskih gradova (i Splita) Kolomanu djeluje sasma neuvjerljivo. Unatoč tome on je najvažniji i najistaknutiji dalmatinski srednjovjekovni pisac za staru hrvatsku historiju. Zato vijesti iz Tomina djela možemo upotrijebiti, ali pri tome moramo izvršiti punu kritiku, ne gubeći iz vida njegov položaj i njegove sklonosti.

Pored Tomine *Historiae salonitanae* postoji i *Historia salonitana maior.* Naime, Farlati je tim imenom nazvao prijepise rukopisa čiji je naslov *Historia salonitanorum pontificum,* a tako ga je nazvao zbog velike sličnosti s Tominom *Historiom salonitanom,* koju je opet radi razlika u tekstovima prozvao *Historia salonitana minor.* Tekst *HS Maior* podudara se s tekstom *HS Minor* do 1185, ali ipak sadrži neke pasuse kojih nema u *HS Minor,* a s druge strane, *HS Minor* ima pasusa koji se ne susreću u *HS Maior.* Izvorni rukopis *HS Maior* nije se sačuvao, ali postoji više njenih prepisa. Najstariji primjerak čuva se u arhivu Kongregacije Propagande fide u Rimu, pisan humanistikom, valjda početkom 16. stoljeća. Farlati je taj prijepis dobro poznavao, prvi ga je općenito opisao i na njega upozorio.

U najnovije vrijeme Stjepan Gunjača je iznio na vidjelo taj najstariji prijepis HSM i uporno dokazuje da je *Historia salonitana maior,* čiji je originalni naslov *Incipit historia salonitanorum pontificum (IHSP),* koncept djela *Incipit historia Salonitanorum pontificum atque Spalatensium (IHSPAS)* ili kraće zvanog *Historia Salonitana* autora Tome arhiđakona.

Uspoređujući oba ova djela, tj. *HSM* sa *HS,* Nada Klaić kaže da je time »još jedanput potvrđeno mišljenje starije historiografije da je *HSM* prerada salonitanske povijesti arhiđakona Tome« i da je sastavljač *HSM* bio »dosta neuki kompilator« koji je prepisao »izvoran materijal, pronađen u splitskom kaptolskom i nadbiskupskom arhivu«. N. Klaić ujedno ukazuje da Gunjači «nije uspjelo« dokazati da je *HSM* koncept za djelo *Historia Salonitana minor* jer »oba djela razdvaja čitavi niz razlika a ne samo umetnuta građa«.

Mišljenju N. Klaić priključuje se i B. Grafenauer 1973, ali Gunjača čvrsto ostaje na svojoj tvrdnji da je *HSM* ili *IHSP* koncept, koji doduše »nije potpun«, te da njegovim iznesenim rezultatima »nije dat ni jedan ozbiljan prigovor, iako je bilo pokušaja da se opovrgnu, no to je odreda završilo neuspjehom«. U vezi s tim pitanjem, borba mišljenja između tih dvoje naučnih radnika nastavlja se i 1974.

Inače cjelokupni tekst rukopisa *HSM* iz arhiva Propagande fide izdala je Nada Klaić 1967, a S. Gunjača 1973. Međutim on je naučnu javnost s njim upoznao još 1951. Što se tiče *HSM* ona nema nekoliko poglavlja koja se nalaze u *HS,* ali umjesto toga u nju su uvršteni spisi salonitanskih sabora od 530. i 533. god., te pisma pape Ivana X dalmatinskom visokom svećenstvu i Tomislavu, kao i akta splitskih sabora iz 10. stoljeća koje nema u *HS.* Isto tako *HS* nema opis nasilne Zvonimirove smrti na Kosovu polju 1100. kao ni epitaf (Epitaphium Suonemerij regis Croatorum), koji je uvršten u *HSM.*

Sav ovaj dokumentarni materijal raznolike vrijednosti, sačuvan u kasnijem prijepisu, pruža dosta izvornih podataka za ranu srednjovjekovnu historiju hrvatskog naroda i time nadopunjuje onu Tominu *HS.*

Za 11. stoljeće interesantne su vijesti koje donosi Ivan, arhidjakon gorički. On je živio krajem 13 (o. 1280) pa sve do iza druge polovice 14. stoljeća (poslije 1353), Pored toga što je bio gorički arhidjakon, neko vrijeme je upravljao Zagrebačkom biskupijom. Drži se da je on sastavio statute Zagrebačkog kaptola, u kojima ima i podataka važnih za političku i kulturnu historiju, a napose za upoznavanje agrarnih odnosa na kaptolskim imanjima (prvi poznati urbar na hrvatsko-ugarskom teritoriju). Ni danas još nije riješeno pitanje, da li je Ivan sastavio ljetopis *Chronologia*, nama poznat samo po nekim fragmentima koji se nalaze u djelima A. B. Krčelića, pisca iz druge polovice 18. stoljeća. Iako Krčelić, a tako isto i Fr. Rački, *Chronologiju* izričito pripisuju Ivanu Goričkom, Vj. Klaić je ustvrdio da ovaj rukopis uopće nije postojao, a Šišić, ne navodeći pri tome dokaze, označava ga kao falsifikat Pavla Ritera Vitezovića. Šufflay je pak branio autentičnost ovoga ljetopisa. Svakako podaci iz ovoga ljetopisa, koji govore o hrvatskoj historiji 11. stoljeća (npr. o pružanju vojne pomoći hrvatskoga kralja Krešimira ugarskom kralju Stjepanu I protiv cara Konrada, te za protuuslugu ustupanje dijela Slavonije hrvatskom vladaru; zatim kako je Zvonimir, rođak Ladislava i Gejze, putem ženidbe došao do dijela Slavonije i do hrvatske krune), i danas su vrlo problematični i zahtijevaju da se provede stroga kritička obrada ovoga spisa, što će svakako dovesti do pozitivnih rezultata.

Drugačije stoji s pitanjem autorstva tzv. *Zagrebačke kronike (Chronicon zagrebiense)*, koja je stavljena ispred teksta *Statuta zagrebačkog kaptola*, sastavljenog u drugoj polovici 14. stoljeća. Ona počinje sa sv. Ladislavom, osnivačem zagrebačke crkve, a I. Szentpétery misli da I. Krst. Tkalčić nije pružio dovoljno dokaza da je njen sastavljač upravo Ivan Gorički.

Isto tako sve do danas se raspravlja o *pitanju autentičnosti ugovora ili pogodbe* 12 »razboritih plemića od 12 plemena Hrvatske« s Kolomanom, »kraljem Ugarske«. Tokom vremena ovaj spis se različito nazivao. Tako je prvo dobio ime *Qualiter et cum quo pacto dederunt se Chroates regi hungarie*, a zatim *Memoriale bone memorie domini thome quondam archidiaconi ecclesie spalatensis*. Objelodanjujući ga Lucius mu je dao naziv *Conventio*, a Farlati *Appenidcula*. Šišić ga zove čas *»Dodatak«, »zapis« i »apendikula«* a onda *»trogirski dodatak«*, dok N. Tomašić preuzima njegovo ime iz 19. st. *»pacta conventa«*. Barada mu međutim daje ime *»Qualiter«*, a N. Klaić ga uz to zove i *»Pacta conventa«*.

Naše je pak mišljenje da bi se ovaj ugovor trebao nazvati *»Pacta«* ili *»Concordia« (pacis)*, kako to stoji u tome spisu, a mogao bi se upotrebljavati i izraz *»Conuentio«* koji se nalazi nadodan na kraju splitskoga rukopisa tzv. *Tomine kronike*.

Postoji nekoliko prijepisa toga spisa, a najstariji je onaj koji se danas nalazi u Nemzeti muzeumu u Budimpešti. Napisan je u prvoj polovici 14. stoljeća pod naslovom *Qualiter et cum quo pacto dederunt se Chroates regi Hungarie*. Najstarije pak izdanje ovoga ugovora je Luciusovo (1666), a najnovije Baradino (1943).

Kratak sadržaj spisa je sljedeći: Koloman »sin« Vladislava, kralja Ugarske, odluči da čitavu Hrvatsku, sve do mora, podloži pod svoju vlast. Kad je stigao do Drave, Hrvati su već čuli za njegov dolazak, skupili vojsku i pripremili se za bitku. Doznavši za njihove pripreme kralj uputi svoje poslanike da s Hrvatima sklope ugovor *(pacta)*. Pošto su saslušali poruku upućenu preko poslanika Hrvati se dogovore i upute 12 razboritih plemića od 12 plemena Hrvatske, koje vladar uz poljubac mira primi i sa njima sklopi sljedeći ugovor: da će spomenuti u tekstu ovoga spisa sa svima svojima uživati u miru i bez smetnje svoje posjede; da ni jedno od navedenih plemena kao ni njihovi članovi nisu dužni plaćati kralju porez ili tribut, ali je zato svako pleme obvezno da u slučaju rata, na poziv kralja, uputi po 10 konjanika na svoj trošak do Drave, a odatle prema Ugarskoj na trošak vladara, i da svi moraju ostati tako dugo dok traje vojna. »Tako je bilo uređeno«, stoji u ovome spisu koji završava ovim riječima: »Od godine gospodnje 1102«.

Ako se pažljivo paleografski i diplomatički proanalizira taj spis sačuvan u najstarijim prijepisima, onda nema sumnje da je njegov sadržaj u jezgri autentičan i da to nije nikakav falsifikat. Važni su historijski zapisi u *Supetarskom kartularu*. Njih datira V. Novak u kraj 14. stoljeća. U prvom zapisu govori se poimenice o 7 banova koji su birali kralja Hrvatske kad bi taj umro bez nasljednika, zatim da je od 12 plemena Hrvata, 6 plemena biralo banove u Hrvatskoj a preostalih šest plemena biralo je župane u županijama Hrvatske. Dalje, nabraja poimenice sva plemena kojima je kockom pripalo banstvo. U drugom spisu, zapravo neke vrsti nastavka prvome, nabrajaju se također poimenice banovi u Hrvatskoj iz plemena Hrvata od kralja Svetopelega do vremena Zvonimira, kralja Hrvata. Koja je svrha bila ovih zapisa unesenih u navedeni kartular, nejasno je, no sigurno je da i ti historijski zapisi također potvrđuju stalno postojanje »duodecim tribus Croatorum« kroz stoljeća i kriju u sebi izvjesnu zdravu jezgru historijske istine.

Po sadržaju je još interesantnija tzv. *Anonimna kronika* u rukopisu Naučne biblioteke u Zadru. Iz nje je, po Šišiću, nastao onaj ulomak koji je on pronašao u British Museumu u Londonu i dao mu naslov *Spljetski anonim Luccari — Ljubavac*, a H. Morović (1960) *Anonimna splitska kronika*, prepisu koji je pronašao u biblioteci muzeja grada Trogira (nekoć biblioteka Garagnin — Fanfogna) i datirao ga u kraj 16. st. ili početak 17. stoljeća. Nešto poslije Morovića M. Kurelac je u Naučnoj biblioteci u Zadru naišao na *Codex Lucianus* iz 16. st. i u njemu na onaj rukopis o kome je govorio Šišić. U tome spisu se iznosi kako je Zvonimir sazvao sabor na Petrovo polje i pozvao Hrvate da zajedno s kraljem Ugarske Andrijom (1092) pođu protiv Saracena. Ali »Slaveni« su ga ubili i on je na

samrti uspio još da sastavi oporuku u kojoj je podvrgao kraljevinu Hrvatsku pod kraljevstvo Ugarske. Nakon njegove smrti Hrvati su se međusobno borili i napadali primorske gradove. Tada su Splićani izabrali osmoricu građana koji su između sebe odredili Petra od plemena Kukara da tajno pođe do ugarskog kralja Stjepana, te da mu uz određene uvjete izruči taj grad. Njemu se putem u Krbavi pridružio plemić Petar od plemena Gušića te su se oni pred kraljem predstavljali kao Bijeli Hrvati i ponudili mu splitski principat s čitavom Hrvatskom. Kralj s vojskom krene u Hrvatsku i stigne do Petrove gore (Alphas ferreas), ali na vijest da su Tatari upali u njegovu kraljevinu vratio se u Ugarsku. Poslije njegove smrti na prijestol je došao kralj Vladislav, a onda kralj (u tekstu ove kronike nema imena vladara)... i on je upao u Slavoniju, prvo stigao do Drave a onda u Hrvatsku. No »Hrvati i Slaveni« su se digli protiv ovoga kraja te on uputi svoje poslanike da sklope s njima ugovor (pacta). Sa svoje strane Hrvati izaberu odličnike iz 12 plemena Hrvata (ondje poimenice naznačeni) da s kraljem uglave »pactum«. Tako je svako od 12 plemena zadržalo što je posjedovalo i nije trebalo plaćati porez, jedino, ako bi tko ustao protiv kralja Ugarske, svako pleme je bilo dužno da dođe s 10 konjanika do mjesta koje naznači vladar. Ova kronika dalje opisuje kako je taj vladar primio splitski principat, a onda trogirski, šibenski, skradinski i biogradski, te konačno Zadar, Nin i Karin. Vratio se u Ugarsku pošto je ostavio svoga vojvodu Stjepana da vlada Hrvatskom i Dalmacijom.

Iako je sadržaj te anonimne kronike tu i tamo ispremiješan, ipak ona zaslužuje punu pažnju historičara da se njome kritički pozabave i da je usporede s ostalim izvorima slične historijske građe.

Pored svih ovih stranih i domaćih pisaca bila bi hrvatska historija veoma siromašna da nema još jedne vrste izvora tj. spomenika ili *pisane građe* iz onoga vremena — *isprava.* Ovakvu vrst izvora izdavalo se još u 17. st. (S. Ljubavac, I. Lucius), te u 18. i 19. st. (Farlati, Ciccarelli). Ali prvi potpuni zbornik svih pisanih spomenika za razdoblje od 503. do 1102. objelodanio je Ivan Kukuljević Sakcinski *(Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae,* I, Zagreb, 1874). No kako se i tome izdanju s punim pravom prigovaralo, to je Fr. Rački uzeo na sebe zadatak da svu tu izvornu građu po zahtjevima tadašnje diplomatike objelodani.

Nakon brojnih predradnji konačno je izašlo njegovo monumentalno djelo *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia* (MSHSM, VII, Zagreb, 1877) koje je razdijelio u tri dijela. U prvom su, pod »Acta«, štampane javne i privatne isprave, drugi — »Rescripta et synodalia« — su spisi crkvenih sinoda ili sabora, a u trećem, pod naslovom »Excerpta e scriptoribus«, izvodi iz svih ljetopisa (domaćih i stranih), kronološki poredani do 1102. godine.

No kako je i ta zbirka uglavnom već dosta zastarjela, napose u metodskom pogledu, to bi sada Jugoslavenska aakdemija trebala pri-

premiti novo izdanje ovih »Documenta«, kojim bi se popunila ta praznina na ovome području. Kao prethodnica tome 1967. JAZU je pod uredništvom M. Kostrenčića izdala *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije,* I (Zagreb). On sadrži povelje od 743. do 1110. godine, koje su nanovo sakupili i obradili J. Stipišić i M. Šamšalović. Na taj je način, iako ne baš sasma uspješno, ispunjena praznina koja postoji u Smičiklasovoj zbirci izvora *Codex diplomaticus II.*

U međuvremenu su do danas objelodanjena i još neka izdanja isprava s faksimilima i prijevodom (J. Nagy), a nedavno su V. Novak i P. Skok izdali glasoviti *Kartular sv. Petra u Selu* (1952), dok je 1959. V. Novak izdao *Zadarski kartular Svete Marije* (JAZU), u kome se nalaze isprave od 1066. do 1263. godine, izdane u korist samostana sv. Marije, veoma važne za hrvatsku historiju. Uz to su objelodanjene još neke druge isprave, a kako se najviše raspravljalo o listinama iz doba hrvatskih vladara, zapravo o autentičnosti tih listina, kao plod toga izašle su brojne rasprave (npr. M. Barada, »Dvije vladarske isprave«, *Croatia Sacra,* Zagreb, 1938; *M.* Horvat, »Oporuka splitskog priora Petra«, *Rad JAZU,* 283, Zagreb, 1951; J. Stipišić, »Oporuka priora Petra«, *Zbornik Historijskog instituta JAZU,* 2, Zagreb 1959; N. Klaić, »Diplomatička analiza isprava iz doba hrvatske narodne dinastije«, *Historijski zbornik,* XVIII, Zagreb, 1965. i XIX—XX, 1966—67; J. Stipišić, »Diplomatička analiza Krešimirove darovnice iz 1069«, *Pomorski zbornik,* 7, Zadar, 1969; S. Antoljak, »Značaj i važnost isprave kralja Krešimira I za hrvatsku povijest X stoljeća«, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru,* Razdio historije, arheologije i historije umjetnosti, (4)/1971—1972, Zadar, 1972).

Pored takve vrste pisane izvorne građe, koju je uz Račkoga publicirao strogo kritički (do 1107) i Ferdo Šišić *(Priručnik izvora hrvatske historije,* I/1, Zagreb, 1914), pronađeno je dosad i nekoliko kamenih spomenika, o kojima se samo djelomično pisalo. Ti kameni spomenici ili natpisi su izvori prvorazredne historijske vrijednosti.

Hrvatski kameni natpisi počinju od sredine 7. st. i za ovo razdoblje su pretežno pisani na latinskom jeziku, a samo ih je nekoliko pisano glagoljicom. Glavni *latinski* spomenici su: ulomak natpisa s crkvenog *dovratnika u Kaštel-Sućurcu* (kod Splita) iz druge polovice 7. i 8.(?) st., natpis na *sarkofagu nadbiskupa Ivana* u Splitu (iz kraja 7. ili početka 8. i 9. st.(?), natpis na *krstionici kneza Višeslava* (kraj 8. ili početak 9. st.), natpisi knezova *Trpimira* (Rižinice), *Branimira* (iz Muća), *Muncimira* (sv. Luka kod Uzdolja) i na *sarkofagu sv. Anastazije* (Zadar), zatim natpis *kraljice Jelene* (o. 975. ili 976) te na oltarnoj pregradi s imenom *Svetoslava* i *Držislava,* kao i natpisi splitskog *nadbiskupa Pavla* (1015—1030) i *Godečaja* na nadvratniku crkvice sv. križa u Ninu (11. st.?) kao i tzv. *Sedehin natpis* (Split). Napose je interesantan natpis na ciboriju *prokonzula Grgura* (Zadar), te fragmenti oltarne pregrade iz *Zvoni-*

mirove krunidbene bazilike (Solin) i dio oltarne pregrade iz te iste bazilike, na kojoj je prikazan lik hrvatskog vladara, *sarkofag priora Petra* (Split) i nadgrobni natpis Splićanina *Petra Crnog*, novonađeni *sarkofag nadbiskupa Ivana* (11. st.), *Kolomanov natpis* na zvoniku Sv. Marije i njegovo ime na glavama stubova u zvoniku iste crkve kao i *Vekenegin epitaf* u toj crkvi (Zadar).

Prvi datirani natpis pisan *glagoljicom* je *Baščanska ploča* (o. 1100) koja je bila u crkvi sv. Lucije u Baški (otok Krk), a danas se nalazi u atriju JAZU u Zagrebu. Nedavno su pronađena još tri stara glagoljska natpisa, za koje se po paleografskim osobinama smatra da su stariji od *Baščanske ploče*. To su: *Plominski natpis* (Istra), *Volunski natpis* (otok Cres) i *Krčki natpis* u Krku na istoimenom otoku (11. st.).

*

Većina izvora za *Istru* u ovom razdoblju navedena je u poglavljima koja obrađuju izvore za hrvatsku i slovensku historiju istoga perioda. Unatoč tome mi ćemo ovdje odjelito u najkraćim crtama iznijeti izvore za Istru u navedenom vremenskom razdoblju. Za *upade Slavena* u ovu zemlju govore nam *pisma pape Grgura I*, a naročito Pavao Djakon u *svojoj historiji*.

Jedan *podatak* u vezi s misijom opata Martina, legata pape Ivana IV, daje nam Anastazije Bibliotekar. On i inače daje obilje podataka iz historije balkanskih naroda od početka 7. do sredine 9. stoljeća i ti su ponekad jedini izvor za određene događaje u našoj zemlji u navedenom periodu.

Veliku pak *ulogu* u *rješenju najranijeg doseljenja i naseljenja Slavena u Istru* imat će *slavenska arheologija*, kojoj je već sada uspjelo otkopati slavenske grobove iz 9. i 10. stoljeća kod Buzeta i Žminja itd. Daljnjim radom na tome polju svakako neće izostati još značajniji rezultati.

Isto tako se i razni *anali*, navedeni u ranijim poglavljima, tu i tamo dotiču Istre, naročito oni od 9. do 11. stoljeća (npr. *Annales Einhardi, Annales Fuldenses* itd.).

Nadalje Istru spominje i Konstantin VII Porfirogenet u svome spisu *De administrando imperio*, kada govori o Hrvatskoj i njezinu prostranstvu. Zatim o Istri u 10. stoljeću piše i Ivan Djakon, mletački kroničar, a za razdoblje od 9. stoljeća dalje Andrija Dandolo, te nešto i Marin Sanudo *(Le vite dei dogi)* kao i neke *stare mletačke kronike* (npr. *Chronicon venetum vulgo Altinate, Chronicon Gradense* — početak 11. st.).

Isprave, uglavnom skupljene u već navedenoj zbirci P. Kandlera *Codice diplomatico istriano* (I), daju nam dosta podataka za period od kraja 6. do 12. stoljeća. U toj zbirci se nalazi i ona znamenita isprava na latinskom jeziku koja govori o saboru na Rižani kod Kopra (804?), čiji original nije sačuvan, nego je nalazimo u kasnijim prijepisima (njen prijevod na latinski dao je L. Kirac u *Crticama iz istarske povijesti*, Zagreb, 1946). U ispravama iz Kandlerova *Codice* nalazimo *brojne slavenske toponime*, nastale najkasnije u 10. i 11. stoljeću.

Nešto izvornog materijala o Istri iz toga doba donio je F. Rački *(Documenta)*, te V. Joppi *Unedierte Diplome aus Aquileia* — 799—1082, Mitteilungen des Instituts für österreische Geschichtsforschung I, Innsbruck, 1880), a nešto više Fr. Kos u *Gradivu za zgodovino Slovencev v srednjem veku* (I—III). Ovdje spadaju i: B. Vergottin, »Fontes rerum Histriensium«, *Archeografo Triestino*, I (sa ispravama od 10. st. dalje), te A. S. Minotto, »Documenta ad Forumjulii, Istriam, Goritiam, Tergestum spectantia«, *Atti e memorie della Societa istriana di archeologia e storia patria*, VIII —XIII, Parenzo, 1892—1898 (gdje ima isprava i iz 11. st.), kao i u C. de Franceschi, »Chartularium Piranense« (Racolta dei documenti medievali di Pirano I, 1062—1300), *Atti e memorie...*, XXXVI, XLIII, XLII, L). Svakako da ovim nije iscrpena izvorna građa koja se za navedeni period nalazi razasuta po pojedinim naučnim i stručnim časopisima.

Kritički priređeni izbor izvora za hrvatsku historiju u doba *feudalizma* do ukidanja feudalnih odnosa 1848. izdao je u prijevodu J. Šidak pod naslovom *Historijska čitanka za hrvatsku povijest*, I, (Zagreb, 1952). Uz ove, ne baš uvijek sretno odabrane prijevode tekstova, kao i ne uvijek uspjele same prijevode, dan je nedovoljan i ne sasma točan komentar, iako su izdavaču pomogli na tom radu savjetom mnogi stručnjaci, kako on piše u predgovoru.

Njegovim stopama pošla je N. Klaić i 1955. publicirala *Izvore za hrvatsku povijest, I* (do 1107), za potrebe srednjih škola. Trebalo j eda ti *Izvori* s prvih 16 poglavlja Šidakove čitanke sačinjavaju jednu cjelinu. Njezino je izdanje mnogo više popraćeno potrebnim komentarom, a prijevodi koje je ona sa svojim pomoćnicima dala su snošljivi, dok su ostali ostavljeni bez promjena i u onakvu stanju kako ih je preuzela od drugih autora.

1958. izišao je II svezak *Izvora*, koji ide do 1526. (Mohačka bitka), te i on sa Šidakovom *Historijskom čitankom* čini jednu cjelinu. Ovdje tekstovi izvora nisu uvijek bili najsretnije prevedeni; za tuđe tekstove držala se načela kao i za I svezak *Izvora*, a kod ćirilskih i glagoljskih tekstova sada uobičajenih propisa. U ovaj svezak ušli su i neki izvori iz historije Bosne.

III svezak *Izvora za hrvatsku povijest* (1959) ide od 1527. do 1671, a IV svezak (1959) od 1672. do 1848. godine. Ovim sveskom N. Klaić je završila svoju zbirku izvora za hrvatsku historiju, a ti svesci čine cjelinu sa Šidakovom *Historijskom čitankom*, I.

Budući da su *Historijska čitanka* J. Šidaka i *Izvori za hrvatsku povijest* I do IV N. Klaić bili već odavno rasprodani, ona je smatrala potrebnim da obradi novo izdanje takvih izvora. Tako je u izdanju Školske knjige izašla njena knjiga pod naslovom *Izvori za hrvatsku*

povijest do 1526 godine (Zagreb, 1972, 386 str.). U ovom novom, proširenom izdanju N. Klaić je, pored najvažnijih izvora za političku povijest Hrvata, donijela i veći broj dokumenata o gospodarstvu i društvu u srednjovjekovnoj Hrvatskoj kao i neke izvore iz srednjovjekovne Istre i Bosne. Uz nekoliko pomagača za prijevode latinskih tekstova, morala je, kako izjavljuje u »Uvodu«, sama prevesti najveći broj novih tekstova, koje je popratila komentarom.

Kako se ona prema izvorima za hrvatsku povijest srednjega vijeka odnosi »drugačije nego drugi autori«, to je odbacila kao falsifikate nekoliko izvora iz prvoga izdanja (npr. oporuku priora Andrije iz 908. ili »tobožnju darovnicu Krešimira IV za otok Maun« itd.) ili je pak dala neke izvore u novom komentaru (npr. Trpimirovu darovnicu), smatrajući da se takav »izbor izvornog materijala nužno zasniva na najnovijim rezultatima kritičke historiografije«. No ipak je prešutila da nije objelodanila ni »Qualiter«, iako je trebala i za taj i te kako značajni izvor iznijeti konkretne razloge zašto je tako postupila.

Unatoč takvu njezinu odnosu »prema izvornom materijalu za razdoblje Trpimirovića« i provedenoj kritičkoj analizi »izvornoga materijala do XII. st.«, ipak nije bila dosljedna, pa je propustila iznijeti neke važne povelje koje nisu falsifikati,tako da se dobiva dojam da su i one nevjerodostojne, ili je iznijela i onakve dokumente koji spadaju i te kako u sumnjive i s njima historijska nauka nije još ni danas na čisto, iako N. Klaić jest. U svemu ovu zbirku izvora N. Klaić treba uskoro podvrći što objektivnijoj kritici i s obzirom na prijevode, odabiranje izvora (napose narativnog sadržaja) kao i komentare, koji su ujedno i njihova »kritička ocjena«, kako to kaže sama autorica.

Pomoćna literatura

F. Rački, *Documenta historiae croaticae periodum antiquam illustrantia,* MSHSM, VII, Zagrabiae, 1877.

K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur.*

V. Klaić, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća, I,* Zagreb, 1899.

I. Kršnjavi, »Prilozi historiji salonitani Tome arcidjakona Spljetskoga«, *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva,* II/3, Zagreb, 1900.

F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku,* I, II.

W. Wattenbach, *Deutschlands Geschichtsquellen in Mittelalter,* I.

D. Gruber, *Povijest Istre,* Zagreb, 1924.

F. Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije,* I/1.

Isti, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara,* I.

G. Praga, »La translazione di S. Niccolò e primordi delle guerre normane in Adriatico«, *Archivio storico per la Dalmazia,* II, a. VI, fasc. 61, 62, Roma, 1931.

E. Szentpétery. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum,* I/2, Budapestini, 1937/1938.

»Andreae Danduli Chronica«, *Raccolta degli storici italiani,* fasc. 313, 315, 325, 343, 345, 365—368, Bologna, 1938—1958.

A. Dabinović, *Hrvatska državna i pravna povijest.*

Lj. Karaman, *Živa starina,* Zagreb, 1943.

M. Barada, »Postanak hrvatskog plemstva«, *Časopis za hrvatsku povijest,* I/3, Zagreb, 1943.

L. Kirac, *Crtice iz istarske povijesti,* Zagreb, 1946.

M. Barada, »Dalmatia Superior«, *Rad JAZU,* 270, Zagreb, 1949.

V. Mošin, *Ljetopis popa Dukljanina,* Zagreb, 1950.

S. Gunjača, »Historia salonitana maior«, *Rad JAZU,* 283, Zagreb, 1951.

V. Novak—P. Skok, *Supetarski kartular,* Zagreb, JAZU, 1952.

B. Grafenauer, »Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata«, *Historijski zbornik,* V/1—2, Zagreb, 1952.

Historija naroda Jugoslavije, I.

S. Antoljak, »Problematika najranijeg doseljenja i nastanjenja Slavena-Hrvata u Istri«, *Starine JAZU,* 48/1958.

Enciklopedija Jugoslavije, 1, 2, 4(1960).

M. Kostrenčić, *Nacrt historije hrvatske države i hrvatskog prava,* I.

V. Novak, »Neiskorišćavana kategorija dalmatinskih historijskih izvora od VIII. do XII. stoljeća«, *Radovi Instituta JAZU u Zadru,* III, Zagreb, 1957.

Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, II—IV. »Posebna izdanja Vizantološkog instituta SAN«, 7, 10, 12, Beograd, 1959, 1966, 1971.

V. Novak, *Zadarski kartular samostana sv. Marije,* Zagreb, JAZU, 1959.

B. Nedkov, *Blgarija i ssednite i zemi prez XII vek spored »Geografijata« na Idrisi,* Sofija, 1960.

H. Morović, *Anonimna splitska kronika,* Split, 1960.

H. Morović, »Novi izvori o nasilnoj smrti kralja Dimtrija Zvonimira«, *Mogućnosti,* VII, Split, 1960.

D. Mandić, *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti,* Rim, 1963.

S. Gunjača, Uz rukopise »Incipit istoria Salonitanorum pontificum atque Spalatensium« Tome Arcidjakona Splitskog, *Rasprave Slovenske akademije znanosti in umetnosti, V. Hauptmanov zbornik,* Ljubljana, 1966.

S. Antoljak, »Da li bi se još nešto moglo reći o hrvatskim knezovima Borni i Ljudevitu Posavskom? *Godišen zbornik na Filozofskiot fakultet na Univerzitetot vo Skopje,* 19, Skopje, 1967.

S. Antoljak, »Još nešto o *Crouvvatis et Mirmitnidobus*«, *Godišen zbornik,* 19.

J. Stipišić — M. Šamšalović, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae,* I, Zagreb, 1967.

N. Klaić, *Historia Salonitana maior,* Posebna izdanja odeljenja društvenih nauka SAN, CCCXCIX/55, Beograd, 1967.

S. Mijušković, *Ljetopis popa Dukljanina,* Biblioteka »Luča« 19, Titograd, 1967.

S. Antoljak, »Miscellanea mediaevalia jugoslavica, II. Croatica«, *Godišen zbornik,* 20, Skopje, 1968.

V. Foretić, »Dalmacija prema Hrvatskoj do 1107. godine«, *Pomorski zbornik,* 7, Zadar, 1969.

S. Antoljak, »Peturgoz« ili »Patur Gozdia«. Jedna povijesna topografsko-toponomastička zagonetka ili ne?! (Predavanja 1), Zadar, Povijesno društvo Hrvatske, 1971.

S. Antoljak, *Pomoćne istorijske nauke,* Kraljevo, 1971.

S. Antoljak, »Kritički osvrt na izvorite na Samuilovata država (do 1014)«, *Iljada godini od vostanieto na komunitopulite i sozdavanje na Samuilovata država,* Skopje, Institut za nacionalna istorija, 1971.

N. Banašević, *Ljetopis popa Dukljanina i narodna predanja,* Beograd, 1971.

N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku,* Zagreb, 1971.

N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine,* Zagreb, 1972.

S. Antoljak, »Značaj i važnost isprave kralja Krešimira I za hrvatsku povijest X stoljeća«, *Radovi Filozofskog fakulteta* (Razdio historije, arheologije i historije umjetnosti, 4), god. 10, sv. 10, Zadar, 1972.

S. Antoljak, »Doseljenje Slavena (Hrvata) u Istru«, u: *Susreti na dragom kamenu,* IV, Pula, 1972.

M. Kurelac, »Povijesni zapis nazvan 'Anonimna kronika' u rukopisu Naučne biblioteke u Zadru«, *Historijski zbornik,* XXIII—XXIV/1970—1971, Zagreb, 1972.

S. Antoljak, »Miscellanea mediaevalia adriatico-croatica«, u: *Adriatica maritima* Instituta JAZU u Zadru, 1, Zadar, 1974.

S. Gunjača, *Isprave i dopune starijoj hrvatskoj historiji,* I, II, Zagreb, 1973, III, 1975.

M. Švab, »*Kronologija« arhidjakona goričkog Ivana kao izvor za hrvatsku povijest,* Zagreb, 1976. (Magistarska radnja u rukopisu, obranjena na Filozofskom fakultetu u Zadru.)

S. Antoljak, »Zadar za vrijeme hrvatskih narodnih vladara«, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru,* (O dvadesetoj obljetnici Fakulteta.), 14—15//1975—76, Zadar, 1976.

IZVORI ZA HISTORIJU SRPSKOG NARODA OD 7. DO DRUGE POLOVICE 12. STOLJEĆA

Za ovo razdoblje izvori su u prvom redu *bizantski pisci.* Prvo mjesto zauzima Konstantin Porfirogenet sa svoja tri već spomenuta djela, od kojih je za historiju Srba naročito važan spis *De administrando imperio.* Tu se govori o prošlosti naroda i zemalja svih bizantskih susjeda, a napose je dragocjen podatak o doseljenju Srba u njihove oblasti na Balkan, iako je podatak iz 10. stoljeća.

Vrijedne izvorne podatke o Srbima za prvu i drugu polovicu 11. st. daje i Ivan Skilica (Kedren) i to naročito za period 1034—1052. i 1072. god., dok ih Kekaumen u svom *Strategikonu* samo spominje; to isto čini u dva puta i Ivan Zonara.

Ana Komnena u *Aleksijadi* daje dragocjene podatke o Srbima i njenim vladarima u drugoj polovici 12. stoljeća, a njen muž Nikifor Brijenije za period od 1070. do 1079.

Dosta vijesti za srpsku historiju daje Ivan Kinamos. Rodio se iza 1143. godine. Kasnije je dospio na dvor Emanuela Komnena (1143—1180) i kao njegov sekretar pratio ga na vojnama po Evropi i Aziji. Umro je vjerojatno 1203. Njegovo historijsko djelo (skraćeno) je 'Επιτομή *(Priručnik)* u 7 knjiga. Obuhvaća bizantsku historiju 1118. do 1176. Izgleda da ih je napisao između 1180. i 1183. god. po uzoru na Herodota i Ksenofonta. Cilj mu je bio da prikaže djelatnost Ivana II sumarno, i Emanuela I Komnena opširnije. Pisao je na osnovi autopsije i kazivanja suvremenika, a izgleda da se služio i arhivskim materijalom. Kinamos iznosi događaje kronološkim redom, nastoji da čitaocu saopći istinu bez čestog novođenja godina. Obuzet kultom ličnosti Emanuela Komnena, koga veliča, on govori i o neprestanim borbama Srba, saveznika Mađara, s Bizantom, koji uvijek pobjeđuje; zatim iznosi prilike u Srbiji tokom prve i na početku druge polovice 12. stoljeća.

Sljedeći pisac je Niketas Honiat (a ne Akominat, jer to je pogrešno), rođen sredinom 12. st. u gradu Hone u Frigiji. Otac ga je kao dječaka poslao u Carigrad gdje se obrazovao u znanosti. Poslije je stupio u državnu službu i to kao carski sekretar, a pod dinastijom Angela postao je guverner teme Filipola te veliki logotet.

S toga položaja maknut je 1204, a kada su križari osvojili Carigrad, pobjegao je, zahvaljujući pomoći nekog Venecijanca, u Nikeju, gdje je na dvoru cara Teodora Laskarisa ponovno dobio značajnu ulogu. Umro je 1210. Njegov glavni spis je Χρονικὴ διήγησις, historijsko djelo, koje se sastoji od 21 knjige u kojima je opisao događaje od 1118. do 1206. god. On je, naime, želio da svoje izlaganje nadoveže na djela svojih prethodnika koji su prikazali bizantsku povijest do kraja vlade Aleksija I Komnena. Honijat pruža mnoštvo podataka. Iako govori o istim događajima kao i Kinam, on ih ipak drugačije prikazuje i mnogo je kritičniji u odnosu na Emanuela Komnena i druge suvremenike. Njegovo djelo je vrlo važan izvor ne samo za historiju Bizanta nego i za historiju drugih susjednih naroda, pa tako i Srba u prvoj i drugoj polovici 12. st.

I on se kao i Kinam dotiče borbe Srba s Bizantom od 1127. do 1176. i ponavlja, samo na svoj način, one iste događaje kao i navedeni njegov prethodnik-pisac. Za period od 1176. do 1206. njegovo djelo je prava riznica vijesti o pojedinim sudbonosnim zbivanjima u Bizantskom Carstvu. Honijat je naročito važan za razdoblje iza 1182, kada se Raška pod Stefanom Nemanjom bori za svoju samostalnost, kao i za period poslije 1190. u Srbiji, u vrijeme Stefana Prvovjenčanog.

O Srbima u I polovici 12. st. nalazimo nekoliko vijesti i kod T e o d o r a P r o d r o m a, koji je sebe zvao Ptohoprodromos, tj. siromašni Prodromos. Rodio se u Carigradu između 1070. i 1075. god., a umro je kao monah prije 1154. Bio je učitelj Ane Komnene, a za carevanja Emanuela Komnena uživao njegovo povjerenje. Pisao je pjesme kao i njegov suvremenik i imenjak Teodor Prodrom mlađi, koji je umro vjerojatno 1166. Obadva su opjevala borbe Emanuela I Komnena protiv Raške (1149—1155), a neki smatraju da je sve te pjesme vjerojatno pisao T e o d o r P r o d r o m m l a đ i, ali to nije utvrđeno sasvim sigurno.

Jedan od najistaknutijih bizantskih govornika 12. st. bio je M i h a j l o S o l u n s k i. Između 1149. i 1156. on je sastavio 4 govora, posvećena Emanuelu I Komnenu. U njima veliča Emanuelove ratne pobjede protiv raznih naroda, pa tako i protiv Normana, Mađara i Srba. To je jedna mala dopuna onome što su dali Kinam i Honijat.

Jedan a n o n i m n i bizantski pjesnik 12. st., čije se djelo čuva u biblioteci Marciana u Veneciji, također je opjevao borbe i uspjehe Emanuela Komnena protiv Srba (1150/1) i dao dosta zanimljive podatke.

Od *zapadnih* izvora za Srbe su najvažniji tzv. *Annales regni Francorum* i to u vezi s Bornom i Ljudevitom Posavskim. Jedan kratki podatak iz 1081. o Mihajlu,dukljanskom kralju, kao i o njegovu sinu, donosi L u p u s P r o t o s p a t a r i u s.

Donekle imaju značaja i najstarije, u prethodnim poglavljima navedene, *ugarske kronike.*

Za prvi križarski rat, tj. kada su križari prolazili preko Beograda — Niša — Sofije i Carigrada, izvor je A l b e r t A h e n s k i, a zatim V i l i m T i r s k i, koji je svoj izvještaj pisao o. 1170. a umro je 1190. On također daje podatke o Srbiji za vlade Emanuela Komnena (npr. za 1168). Uz ove koristi se *Chronicon* O t o n a F r e i s i n s k o g (r.o. 1114, u. 1158), biskupa i unuka Henrika IV. *Chronicon* se sastoji od 8 knjiga a napisana je između 1143. i 1147. godine. O d o n D e o g i l s k i (u. 1162), tj. iz Deula blizu Pariza, bio je kapelan francuskog kralja Ludovika VII i učesnik II križarske vojne, koju je opisao u spisu od 7 knjiga *Libri de via s. Sepulchri.*

Od *domaćih* izvora jedino *Ljetopis Popa Dukljanina* i tzv. *hrvatska redakcija* toga ljetopisa daju za period od 9. do 12. st. obilje raznovrsnih podataka o Raškoj i Srbiji, te o Rašanima, ali ne i o Srbima. Zapravo Popu Dukljaninu je Srbija samo geografski pojam (Surbia), a ne politički ili državni, tako da Srbiju čine Raška i Bosna zajedno. Zato on i daje Raškoj veću važnost, a Srbiju spominje samo izuzetno.

U suvremenim *ispravama i pismima* iz sredine 12. st., među koje spadaju pismo pape Ivana VIII Mutimiru, te sasma problematične povelje Vasilija II o ohridskoj arhiepiskopiji, nema nekih naročitih podataka.

Za ovaj period srpske historije također nemamo jedne zbirke poput one *Documenta* Račkoga, u kojima se baš nalaze i podaci za Srbiju i srpsku historiju. Samo u St. S t a n o j e v i ć i V. Ć o r o v i ć 1921. izdali za đake ili studente knjigu *Odabrani izvori za srpsku istoriju, I.* Tu je donesena najvažnija izvorna građa koja se odnosi na srpsku historiju do 10. stoljeća. Date su i najpotrebnije napomene o piscu ili izvoru, kao i originalni tekst izvora a dodat mu je i srpski prijevod, bez inače tako potrebnog komentara.

Godine 1959. izašli su i *Vizantinski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, II.* U njima se nalazi građa koja se odnosi i na Srbe do sredine 10. st., popraćena uvodom o životu i djelu Konstantina Porfirogeneta, i sa vrlo opširnim komentarom. Godine 1966. objavljeni su *Vizantiski izvori, III,* a 1971. sv. *IV.* Njima su obuhvaćeni bizantski pisci 11—13. st. i obrađeni na isti način kao u sv. II.

Istorijska čitanka, tj. »Odabrani tekstovi za istoriju srpskog naroda«, izašla je još 1948. Bila je namijenjena nastavi historije za VIII razred srednjih škola i da makar privremeno zamijeni udžbenik iz narodne historije. Ova čitanka je obuhvaćala građu sve do 20. st. i zato je samo na 22 strane donesen izvorni materijal za srpsku historiju do druge polovice 12. stoljeća. Uz svaki izvor dat je kratak uvod a i neke vrlo škrte bilješke ili opaske u obliku komentara. Istom 1959. izašla je *Srednjevekovna srpska država,* tj. »Izabrani izvori«. Priredio ih je S. Ć i r k o v i ć. On se udaljio od uobičajenog

oblika tzv. historijskih čitanki kako u izboru tekstova tako i u načinu njihova saopćavanja. Svakom dokumentu dao je uvodna objašnjenja, a pod tekstom tumačenje termina, ličnosti, manje poznatih riječi itd. Cilj je ove zbirke da posluži seminarskim oblicima rada u gimnaziji i u drugim školama. Inače baš za razdoblje srpske historije do sredine 12. st. dato je najmanje građe.

Pomoćna literatura

F. Rački, *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia.*

K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur.*

F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev u srednjem veku,* IV (1915).

F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara,* I.

Isti, *Letopis Popa Dukljanina.*

V. Mošin, Ljetopis Popa Dukljanina.

K. Jireček, *Istorija Srba,* I, II, Beograd, [2]1952.

Historija naroda Jugoslavije, I.

G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije,* Beograd, 1959.

S. Ćirković, *Srednjevekovna srpska država,* Izabrani izvori, *Vizantinski izvori,* II—IV.

S. Antoljak, *Samuilova država,* Skopje, 1969.

Isti, »Učestvoto i ulogata na Srbite, Hrvatite i Ungarite vo vostanieto na Georgi Vojteh (1072), *Glasnik na Institutot za nacionalna istorija, XVII/1,* Skopje, 1973.

IZVORI ZA HISTORIJU DUKLJE (ZETE) DO KRAJA 12. STOLJEĆA (o. 1183)

Za Dukljane kao i za Hrvate i Srbe govori Konstantin Porfirogenet u djelima *De administrando imperio, Historia de vita et rebus gestis Basilii imperatoris* i *De caeremoniis aulae byzantinae.* U njima je riječ o doseljenju Dukljana u Duklju, o njezinu imenu kao i njenim stanovnicima i vladarima.

Od bizantskih pisaca, iza Porfirogeneta, najviše podataka daje Skilica (Kedren), npr. o Vladimiru koji vlada »Trimalijom« i obližnjim oblastima Srbije. To je Kekaumenova Duklja ili Zeta (od 11. st). Skilica zna i za »zemlju Tribala«, kada govori o Stefanu Vojislavu, arhontu Srba, koje ne identificira s Tribalima, već ih uvijek odjeljuje kao što čini i Ivan Zonara. Dokaz o tome je pasus u kome kaže Skilica (Kedren) kako je Stefana Vojislava naslijedio njegov sin Mihajlo, vladar Tribala i Srba. O Mihajlu kao i o njegovu sinu Bodinu on dosta piše, naročito u vezi s ustankom Vojteha u Makedoniji (1072). Dopunjivač Skiličine kronike Mihajlo Devolski dodaje da je Mihajlo bio »u to doba« vladar »spomenutih Hrvata« sa sjedištem u Kotoru i Prapratni.

Kekaumen također piše o Duklji u 11. st. i njezinu vladaru Vojislavu Dukljaninu, koji je zarobio dubrovačkog stratega Katakalona Klazomenskog. Tribale odjelito od Miza navodi i Mihajlo Psel, a Nikifor Brijenije, kad govori o ustanku Vojteha, iznosi ulogu Hrvata i Dukljana, koji su pobunili cijeli Ilirik. O Vojislavu piše i Ivan Zonara, a o Mihajlu i Bodinu, egzarhima Dalmata, izlaže Ana Komnena, napose o Bodinovu ponovnom zarobljenju (1085—1090).

Teodor Prodrom, bizantski pisac 12. st., iznosi podatak kako »Διοκλέων ἔθνη« plaća danak caru Ivanu II Komnenu (1119—1143), te kako njegov sin Emanuel I ratuje i protiv *Dukljana* (ovdje oni više nisu Tribali). Teodor Skutariot i Nikita Honijat, pisci 12. st., spominju pak narod Tribala koje bi, prema njima, »drugi nazvao narodom Srba«. Honijat čak i Stefana, sina Nemanje, titulira sa — vladar Tribala, koji potčinjava Hrvatsku i prisvaja

vlast nad Kotorom (slično je i kod Skutariota, samo umjesto »Hrvatska« stoji »Hrvati«). No to je jasno, jer bizantski pisci s kraja 12. i u 13. st. izjednačuju Srbe s imenom Tribali.

I dok bizantski pisac Ivan Kinam (12. st.) samo navodi »čuveni grad Diokleju«, koju stavlja u Dalmaciju, Lupus Protospatarius govori o Mihajlu i Bodinu kao i njegovoj ženidbi s Jakvintom, a Rajmond de Agiles i Vilim Tirski kao i Ordericus Vitalis donose vijesti o susretu križara (1096/7) s Bodinom, »kraljem Slavena«.

Ipak za Duklju, njenu historiju i unutrašnje uređenje najvažniji je već više puta spomenuti *Ljetopis Popa Dukljanina.*

Ovaj ljetopis seže od Totile i Ostroila, te prikazuje dalje događaje sve do pobune Duklje (Zete) protiv Radoslava i dolaska Dese, koji postaje gospodar ne samo ove zemlje nego i Travunije. Opis događaja u posljednjih sto godina, iako bez neke čvrste kronološke okosnice, daje pravu historiju stare Duklje ili Zete. No pored historijski osvjedočenih imena i događaja, tu ima i dosta zbrke, koju historičari vrlo teško mogu objasniti i razmrsiti. Pored brojnih netočnosti pozitivna strana ljetopisa je što daje vrijedne i pouzdane podatke o unutarnjem životu Duklje (Zete) u 11. i 12. st., a naročito što je on jedini izvor za poznavanje srednjovjekovnih župa u toj zemlji. Danas on za nauku ima i to značenje što omogućava da po uzoru na srednjovjekovnu Duklju upoznamo izgradnju feudalne države Južnih Slavena s obzirom na njeno ustrojstvo, razvoj i oblik društveno-političkog života.

Pored ljetopisa, postojala su i *Vita (acta, gesta) sv. Vladimira,* o kojima upravo govori ovaj spis popa Dukljanina. Vladimirova »Vita« su tipično žitije svetaca-vladara, u kome se uz ostalo opisuje i kako su poslije njegove nasilne smrti uslijedila čuda na njegovu grobu (prvo u Prespi, zatim u crkvi sv. Marije Krajinske). Međutim njihovu vrijednost kao izvora teško je i danas odrediti.

Trag nekih književnih djela iz 9. st. sačuvao se u Kotoru u tzv. Andreacijevoj povelji crkvi sv. Tripuna iz 809. god. i u opisu prijenosa moći sv. Tripuna. Oba ova prijepisa sačuvana su u mnogo kasnijim preradama.

Prva javna listina, sastavljena i sačuvana u Duklji, je pismo na latinskom jeziku koje je kralj Mihajlo uputio papi Grguru VII. Pored nje poznate su i *nedatirane* isprave kralja Radoslava (Mihajlova brata), povelja Bodina od 1100. i njegova sina Đura od 1115, te sudije Gerda iz 1114. god.; sačuvane su na latinskom jeziku u prijepisima iz 18. stoljeća. One su nazvane *lokrumskim falsifikatima* (Šišić i drugi), iako po svojim unutarnjim oznakama potpuno odgovaraju svome vremenu. Izdvojena od njih je listina Dese, koji se 1151. naziva »dei gracia Dioclie, Stobolie, Tacholmie dux«, čija autentičnost nije još ni do danas sasma razjašnjena.

Nešto građe s obzirom na Zetu donose i *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*; objelodanili su ih 1913. K. Jireček, L. Thalloczy i M. Šufflay.

Prvi elementi pismenosti u Dukljanskoj državi potječu iz 9. st. Tu se našlo nekoliko latinskih donatorskih i nadgrobnih natpisa: jedan je iz Ulcinja (813—820), dva su iz Kotora (809) i jedan iz Grblja (9. st.). Postoji određen broj *nedatiranih* natpisa vezanih za Kotor te nešto mlađi (840) natpis iz Budve.

Iz 11. i 12. st. sačuvano je nekoliko *epitafa* barskih crkvenih velikodostojnika: Petra (o. 1089—1100), Georgia (11. st.) i Ivana. Postoji i *olovni pečat* dosada nepoznatog kneza Petra, arhonta Duklje, na grčkom jeziku, iz 9/10 stoljeća.

Pomoćna literatura

Fr. Rački, *Documenta.*

F. Šišić, *Letopis popa Dukljanina.*

K. Jireček, *Istorija Srba,* I, Beograd, [2]1952.

Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, II—IV, 1955—1971.

Istorija Crne Gore, I, Titograd, 1967.

N. Banašević, *Letopis popa Dukljanina i narodno predanje,* Beograd, 1971.

S. Antoljak, *Pomoćne istorijske nauke.*

S. Antoljak, »Kritički osvrt na izvorite na Samuilovata država (1014)«, u: *Iljada godini od vostanieto na komunitopulite i sozdavanje na Samuilovata država,* Skopje, Institut za nacionalna istorija, 1971.

S. Antoljak, »Učestvoto i ulogata na Srbite, Hrvatite i Ungarite vo vostanieto na Georgi Vojteh (1072), *Glasnik na Institutot za nacionalna istorija,* XVII/1, Skopje, 1973.

IZVORI ZA HISTORIJU MAKEDONSKOG NARODA OD KRAJA 6. DO POČETKA 12. STOLJEĆA

Prvi, mali ali zato važan izvorni podatak koji se odnosi na Slavene u Makedoniji nalazi se u *kronici* Izidora Seviljskog. U toj svojoj »velikoj kronici«, koja počinje od tzv. stvaranja svijeta, pisac kaže da su u početku vladanja Heraklija I, kad su Perzijanci zaposjeli Siriju i Egipat, Slaveni preoteli Rimljanima »Grčku«. U ovu »Grčku« Izidor ubraja uz ostale zemlje i Makedoniju te čak izjednačuje čitavu Grčku s Ilirikom.

Drugi podatak daje nam *geografija* sastavljena oko 670—680, na *jermenskom jeziku,* koja se ranije pripisivala Mojseju Horenskom. Prema njoj, u Dakiji je prije stanovalo 25 slavenskih naroda. Kasnije su ti Slaveni otišli preko Dunava, stekli zemlje u Trakiji i Makedoniji i prodrli čak u Ahaju i Dalmaciju.

No *glavni izvor za historiju makedonskih Slavena krajem 6. i u 7. stoljeću* su ipak tzv. *Miracula s. Demetrii,* I i II.

Prvu zbirku *Čuda sv. Dimitrija* sastavio je po svoj prilici solunski mitropolit Jovan, koji je živio krajem 6. s prelaskom u 7. stoljeće. No, da li je on baš pravi autor ovoga djela, trebalo bi potkrijepiti jačim, novim dokazima, pa tek onda prihvatiti kao definitivno rješenje. *Miracula* su sastavljena vjerojatno u II polovici 7. stoljeća, a dijele se na 13 poglavlja, odnosno pohvalnih besjeda (homilija) u čast solunskog čudotvorca sv. Dimitrija. U tim se poglavljima iznose »stare priče« i »čudesni događaji«, koji ipak imaju svoju historijsku podlogu. Oni ulaze u događaje iz 5. stoljeća, za kojima slijedi dragocjeni opis napada Slavena na Solun (o. 584), avarsko-slavenske opsade (586), gladi (iza 586) i kuge (608—610) u tom gradu i okolici, gdje je vladala i nestašica žita (krajem 610). Građanski rat koji je izbio u Solunu između 607—610. opisan je na živahan način. Sve su to važne činjenice, a ostali opisi i tumačenja događaja su od manjeg značaja i zahvaćaju 3/4 prostora navedene zbirke. Autor ovoga djela je više propovjednik negoli kroničar, koji vrijeme zbivanja pojedinih događaja ne označuje godinama, nego izrazima »to se desilo nedavno«, »mnogi od nas pamte« itd. Ipak nam *Miracula I*

daju obilje informacija o Solunu, bizantskoj Makedoniji, Slavenima i njihovoj materijalnoj kulturi u navedenom razdoblju, što u drugim izvacima ne nalazimo.

Miracula II je zbirka od »6 čudesa« i ona je nastavak *Miracula I*, s tom razlikom što ovdje svako čudo koje se opisuje predstavlja više ili manje značajan događaj. Pretpostavlja se da je autor *Miracula II* pripadnik nižeg crkvenog klera u Solunu, jer taj se anonimus ne zna izražavati, ne piše onako izgrađenim stilom kao arhiepiskop Jovan. Djelo je puno podataka o slavenskim plemenima u Makedoniji i Heladi, gdje ne samo pljačkaju nego u nekoliko navrata pokušavaju da zauzmu Solun. Doznajemo npr. kako su Droguviti, Sagudati, Velegeziti, Vajunati, Verziti i ostala slavenska plemena napala ovaj grad pod vodstvom Hacona 614—615. godine. Zatim se opisuje avarsko-slavenski napad o. 618. god. na Solun i pokušaj nekih Slavena da uđu u taj grad prilikom zemljotresa o. 630. Detaljno je prikazana dvogodišnja blokada i trodnevna opsada Soluna 674—677, te ponovni pokušaj Slavena da ga zauzmu u jesen 677. (knez Prvud), kao i gusarenje Strimonaca i Rinhinaca po Dardanelima i Mramornom moru. Ovi su oko 680. bili poraženi. Opisane su pljačke Avara po Balkanu i povratak romejskog roblja iz Podunavlja u Makedoniju pod vodstvom kana Kuvera, koji je uzaludno pokušavao da zauzme Solun između 680. i 685. god.

Kako vidimo *Miracula II* donose vrlo interesantne i jedinstvene vijesti, kojima je teško odrediti kronologiju, jer se svako poglavlje ove zbirke razno datira (npr. događaji iz *Miracula II/1: 614—6; Mir.* II/2: oko 618; II/6: prije 685). Iz toga se vidi da je anonimni pisac poznavao *Miracula* I i njihova autora i da su opisi *Miracula* II, poglavlje 4—6, opširniji i bogatiji pojedinostima negoli oni u 1—3, gdje su samo skicirani i općenito izloženi. Zato je vjerodostojnost izvještaja 4—6. poglavlja veća od 1—3. poglavlja ove zbirke. Slavene ovaj anonimus naziva »varvari« i svakako ih ne simpatizira. Što se tiče postanka *Miracula* II, u najnovije doba se smatra da 685. god. predstavlja *terminus ante quem*.

Najstariji rukopis *Miracula I* i *II* se nalazi u Bibliothéque nationale u Parizu i oni potječu iz 12. stoljeća, dok su rukopisi u Vatikanskoj biblioteci znatno mlađi. Prvo izdanje ove zbirke uslijedilo je 1780. u Bruxellesu, a zatim je preštampana 1866. i 1891. godine. Pojedine duže ili kraće odlomke određenih poglavlja *Miracula I—II* objavili su razni strani i naši historičari i pisci (npr. Ljuben Lape na makedonskom jeziku: gl. *Odbrani četiva za istorijata na makedonskiot narod*, Skopje, 1951, 15—25; Isti, *Odbrani tekstovi za istorijata na makedonskiot narod*, Skopje, 1959, 15—26), a 1953. je F. Barišić sve to opisao i obradio u svojoj knjizi *Čuda Dimitrija Solunskog kao istoriski izvor* (SAN, Viz. institut, knj. 2). S njegovim se datiranjem kao i onim B. Grafenauera (»Kronološka vprašanja selitve Južnih Slavenov ob podatkih spisa Miracula s. Demetrii«,

Zbornik Filozofske fakultete, II, Ljubljana, 1955), ipak teško može sasma složiti.

Za historiju od II polovice 6. pa do početka 9. stoljeća dosta podataka daje Teofan Confessor (Θεοφάνης ὁμολογετής). Rođen je za vladavine Konstantina Kopronima o. 760. god. u Carigradu. Roditelji su mu bili ugledni građani; oni su ga i oženili. No Teofan se uskoro povukao iz svjetovnog života i osniva manastir kod Sigriane (na obali Mramornog mora). Kao protivnika cara Leona V koji je bio ikonoklast, Teofan je pozvan u Carigrad, gdje su ga zatvorili, a zatim otjerali u progonstvo na otok Samotraku, gdje je i umro 817. ili 818. godine. Po želji i molbi svoga prijatelja Georgija Sinkelosa (u. 810/11) Teofan je prihvatio da nastavi njegovu nedovršenu kroniku, koja je dopirala do carevanja Dioklecijana, pa je opisao period od 284—813. godine. Inače njegova »Χρονογραφία« *(Hronografija)* je nastala između 810/11. i 814/15. godine, tj. od doba smrti Sinkelosa do hapšenja Teofana. Glavni princip koji je Teofan slijedio pri kompoziciji svoje kronike, je kronološki, tj. ona je vođena analistički i za pojedine vremenske odsjeke daje tablice s godinama od stvorenja svijeta i Kristova rođenja, s imenima bizantskih careva i drugih vladara, papa i patrijarha.

Njegovo djelo je vrsta historijski neobjektivne i dosta netočne srednjovjekovne kronike, iako su izvori kojima se služio brojni. Među njima se nalaze: Sokrat (crkvena historija), Prokopije, Agatijas, Jovan Efeški, Teofilakt Simokata, Malala i drugi. Kako ovo djelo nadoknađuje mnoge izgubljene izvore, ono je ne samo glavni rudnik za kasnije kroničare nego po svome značaju nadmašuje druge bizantske kronike. Vrijedno je istaknuti da je ova kronografija pisana narodnim jezikom te je imala veliki utjecaj na svu kasniju bizantsku historiografiju.

S Teofanovom kronikom Zapad se upoznao već u II polovici 9. stoljeća i to preko latinskog prijevoda papinskog bibliotekara Anastazija (800—880), a sačuvano je više rukopisa te kronike iz 10. (Paris) i 12. stoljeća (Vatikan). Izdanja Teofanovih djela počela su od 1655. god. pa dalje, a o njemu i njegovoj kronici postoje brojni radovi.

Teofan je važan izvor i za historiju Huna, Bugara i Turaka. No za historiju Južnih Slavena — i to napose za 7—9. stoljeće — to je zapravo jedini bizantski izvor koji govori o njihovu životu na bizantskom dijelu Balkana, dok su vijesti koje se odnose na 6. stoljeće jednostavno nepouzdane kompilacije. Inače Teofan opisuje navale Slavena na Carigrad, govori o Sklavinijama protiv kojih Bizant ratuje i poduzima oštre mjere. Nastavlja izlaganje o doseljenju Bugara na Balkan i pokorenju slavenskih plemena koja su ondje zatekla, kao i o Slavenima u Maloj Aziji itd.

Kako Teofanova kronika tako i djelo Nikifora, carigradskog patrijarha, ima prvorazredni značaj za period 7. i 8. stoljeća, zato što su originalni dokumenti iz toga doba izgubljeni. Nikiforova porodica

pripadala je najuglednijima u Carigradu, gdje je njegov otac bio sekretar na carskom dvoru. Isti položaj zauzeo je kasnije Nikifor, no on se poslije 787. povukao u samoću i postao kaluđer, a od 805. do 813. bio je carigradski patrijarh.

Kako smo već naveli, car Leon Armenac (813—820) je bio ikonoklast i kao takvom Nikifor mu je bio protivnik, te ga je poslao u progonstvo (815), gdje je i umro 829. g.

Nikifor je pretežno teološki pisac, ali je napisao i dva historijska djela. Prvo nosi naslov »Ἱστορία σύντομος« *(Historija)*, obično zvana *Breviarum Nicephori*, a obuhvaća period od 602—769. godine. Autor se koristi istim izvorima kao i Teofan, što više s njim se gotovo u svemu podudara. *Historija* je pisana na popularan način i namijenjena je širokom krugu čitalaca. Odlikuje se kratkim i jasnim stilom, a podaci su sadržajniji od onih kod Teofana. Naročito živo i interesantno su opisani porijeklo i seobe Bugara, a ono nekoliko podataka iz 7. i 8. st. o Slavenima u Makedoniji i Heladi vrlo lijepo dopunjuju Teofana. Drugo Nikoforovo djelo „Χρονογραφικὸν σύντομον" je kronološki spis, koji ide od »Adama« do 829. god. i ima mali značaj za historiju jer donosi samo liste istočnih i zapadnih vladara.

Tri Fragmenta, koja opisuju događaje od 811 do 816, prelazeći i na 820. godinu, su iz jednog anonimnog historijskog spisa iz 9. stoljeća. Prvi Fragment je »Historija Lava Jermenca«, drugi »Portret (Lavov)« i treći »Izvještaj (Διήγησις) o pohodu cara Nikifora I na Bugare«. Djelo je nastalo tek iza 864. godine, a njegova historijska vrijednost je vrlo velika. Njime se upotpunjenje i Teofana. »Diegesis« i »Historija Lava Armenca« obavještavaju o sudjelovanju Slavena u sukobima Bugara s Bizantom u periodu 811. do 814. i govore o Sklavinijama, koje su se udružile s Krumom i spremale da s njim napadnu Carigrad (814).

Za prvu polovicu 9. stoljeća važan je izvor i *Žitije Grigorija Dekapolita (Vita S. Gregorii Dekapolitae*, u. 817.), koje je sastavio Ignatios, r. o. 70—80. god. 8. stoljeća, đakon u Carigradu, a zatim mitropolit u Nikeji. Živio je do sredine 9. stoljeća a na početku tog stoljeća napisao je biografiju svojih starijih suvremenika patrijarha Tarasija i Nikifora.

U *Žitiju Dekapolite* nema nikakvih datuma, ali nalazimo nekoliko podataka koji su vrlo važni za historiju Slavena u Makedoniji u vezi sa Solunom, u čijoj je okolici 836/7. izbio veliki ustanak, kome je na čelu stajao anonimni vođa — egzarhont ondašnje Sklavinije.

Karakteristično je da u *Scriptores Historia de Leone Armenii Bardae filio* iz početka 9. st. (prijepis iz 11. st.) nepoznati pisac prvi navodi odjelito Makedonce od Bugara. Georgius Monachus, nazivan često i Hamartolos, u svojoj kronici (Χρονικὸν... ὑπο Γεωργίου ἁμαρτωλοῦ), napisanoj za vlade Mihajla III, već piše o Makedoncima (tj. Slavenima u Makedoniji). Njegov nastavljač

Georgius Monachus Continuatus (948), također govori posebno o Makedoncima a posebno o Bugarima, kao i njegov istoimenjak i prethodnik, te poput Teofana zna za termin Makedonija.

U *Cletorologiumu*, koga je sastavio o. 899. protospatarius Filotej, uz ostale teme navodi se i tema Makedonija sa strategom. Inače o Makedoniji (Makadunia) piše i Ibn Hordadbah, jedan od najvećih dvorskih službenika bagdadskog kalifa. U svome djelu, sastavljenom između 840. i 845. god., on locira Makedoniju i daje joj granice.

Važan podatak o slavenskim plemenima u okolici Soluna (od kojih poimenice navodi samo Drogubite i Sagudate), daje Ivan Kamenijat (Johannes Kameniates), opisujući, kao očevidac, kako su Arapi zauzeli Solun. Kamenijat je bio svećenik u Solunu te je za grad i njegovu okolicu u svome djelu donio važne topografsko-etnografske podatke iz početka 10. st. On je u stvari jedini bizantski izvor koji opisuje napad Arapa na Solun, čiji teški položaj prikazuje veoma dramatski. Tu se on osvrće i na ranije slavenske napade na Solun a govori i o prokrštenju Slavena. Opširno iznosi kakav stav i kakvu su ulogu imali okolni Slaveni za vrijeme arapske navale na grad Solun. On upravo umjetnički opisuje sve što je vidio odnosno doživio za vrijeme napada i njegovo kazivanje zaslužuje punu vjeru.

O Slavenima u 9. st. govori i Josip Genesios (Γενέσιος), član jedne od najuglednijih porodica u Bizantu, čiji je otac za vlade Mihaila III bio zapovjednik tjelesne garde i logotet. Genesios je pripadao skupu učenjaka koje je oko sebe okupio Konstantin Porfirogenet i po njegovu je nalogu i napisao između 945—959. *Četiri knjige historije careva* (βασιλειῶν), koje obuhvaćaju period od 813. pa sve do 866. godine. Kao izvor služila mu je usmena predaja i kazivanje suvremenika, a koristio se životopisima i kronikama. Inače je partajičan i protivnik ikonoboraca. Unatoč tome njegova historija ima historijsku vrijednost naročito u vezi sa Slavenima (najviše onima u Maloj Aziji) u 9. st., premda su te vijesti dosta oskudne. No zato je Genesios opširniji u opisivanju ustanka Tome Slavena (821—823). Taj ustanak je bio jedan od najvećih građanskih ratova u Bizantu.

Jedan mali podatak za Slavene u Makedoniji, koji se odnosi na 8. stoljeće, nalazimo kod Simeona Magistera i Logoteta. Njegova *kronika* ide od tzv. stvaranja svijeta pa sve do 948, tj. do smrti Romana I Lakapena. Simeonova kronika ima više rukopisa, prijepisa pa čak i jedan slavenski prijevod. Kao izvor služio mu je Teofan i Georgije Monah.

Poznata je i kronika tzv. Teofanova Nastavljača (Theophanes Continuatus) u 6 knjiga. Ona obuhvaća razdoblje od 813. do 961. godine. Djelo je nastalo po nalogu Konstantina Porfirogeneta i na njemu je radilo više anonimnih kroničara. Prva knjiga govori o zbivanjima za vrijeme vladavine Lava V Armenca, druga Mihajla II, treća Teofila, četvrta Mihajla III, peta Vasilija I,

a šesta sadrži historiju Lava (Leona) VI, Aleksandra, Konstantina VII Porfirogeneta, Romana I i Romana II. Drži se da je *sastavljač zadnje knjige* po svoj prilici Teodor Dafnopates, patricij i gradski prefekt Carigrada za vrijeme cara Romana I Lakapena. Za prvih 5 knjiga služio je kao izvor onaj materijal koji je upotrebio za svoju historiju Genesios. Uz to za 4 knjige su upotrebljena i 2 spisa Konstantina Porfirogeneta *(De administrando imperio, De caeremoniis),* historijsko djelo Teognostosa i jedan spis Eusebia. Za petu knjigu korišten je kao izvor Genesios, a za ostale se ne zna.

Tendencija prvih 5 knjiga je da se u što lošijem svjetlu prikažu prethodnici makedonske dinastije a carevi iz te kuće su panegirički i sjajno opisani. Šesta knjiga je sastavljena od dva dijela. Prvi se potpuno razlikuje od prijašnjih knjiga i baziran je na kronici već navedenog Simeona Logoteta, koja je nastavak Georgija Monaha. Drugi dio iste knjige je samostalni rad valjda Dafnopatesa.

Djelom Teofana Nastavljača služili su se Joanes Skilica i drugi pisci. U njemu nalazimo nešto podataka za Tomu Slavena i još neke istaknutije Slavene u bizantskoj službi u 9. stoljeću.

Vrlo važan spis za pitanje slavenskog naseljavanja Peloponeza je tzv. *Monembasijska kronika,* tj. kronika o osnivanju Monembasije. Ovo kratko djelo nepoznatog autora nastalo je izgleda krajem 10. ili početkom 11. st., a neki podaci koje u njoj nalazimo uzeti su, uz ostalo, i iz Menandra, Teofilakta Simokate i drugih pisaca. Ona nam može poslužiti kao vjerodostojan izvor o Slavenima u Grčkoj, koje naziva i Avarima.

Jedan podatak o provali Slavena u Grčku i o ponovnom naseljavanju Patrasa poslije njegove propasti (805) donosi Areta (rođen o. 860. u Patrasu), učenik patrijarha Fotija, kasniji arhiepiskop Cezareje.

Još dva kraća podatka o Slavenima u Grčkoj (8. st. ?) daje anonimni epitomator, koji je donosio izvode iz Strabonove geografije, a ponekad joj je dodavao i svoja zapažanja. Čini se da je on živio u 10. st.

U vezi s ovim podacima i Konstantin VII Porfirogenet piše u *De administrando imperio* — o temi Strimon, naseljenoj »Skitima« (tj. Slavenima u Makedoniji, Makedoncima) i o Slavenima u Peloponeskoj temi kao i o dažbinama koje oni daju. Tu posebno navodi i Milinze i Jezerite. U drugom djelu, *De thematibus,* piše o temi Strimon i »Skitima« (tj. Slavenima) koji ju drže, a govori i o temi Peloponezu u vezi sa Slavenima. U trećem djelu, *De caeremoniis auale Byzantinae,* piše o Slavenima koji su se pobunili u zemlji Subdelitije (možda Sagudati), a zatim se opet pokorili i postali carevi podanici. Sasvim kratko govori i o Slavenima iz Solunske arhontije i konačno o vojnoj ekspediciji protiv Krete, u kojoj su sudjelovali i Sklavisijani, naseljeni u Opsikionu, tj. u sjeverozapadnom dijelu Male Azije (središte Nikeja).

Uz ove izvore ponovno ćemo spomenuti i *Zemljoradnički zakon,* o kome smo već opširnije govorili.

I Anastazije Biblotekar, koji je kako smo naveli, preveo na latinski Teofanovu *Chronographiu tripertitu* između 871—875, sličnim riječima kao i taj grčki pisac, opisuje ustanak Slavena protiv Bizanta na jugu Balkana početkom 9. st. Dalje govori o tome kako je taj ustanak odjeknuo kod Slavena u Makedoniji, tj. u makedonskim Sklavinijama, koje odjelito citira od Bugarske.

Langobardski pak pisac Liutprand (sredina 10. stoljeća), kremonski biskup, u svome djelu *Historia gestorum regum et imperatorum sive Antapodosis,* koje obuhvaća period od 887. do 950. god., iznosi, pored ostalog, podatak o tome kako je Hugo, kralj Italije (926—947), kad je išao za Carigrad, zarobio blizu Soluna dvojicu arhonata Slavena.

Za Ćirila i Metodija i njihovo djelovanje glavni su izvori: *Žitije Konstantina, Žitije Metodija* (ili *Panonske legende*) i *Pohvala (Pohvalno slovo) sv. Ćirila i Metodija.*

Žitije Konstantina je po svoj prilici napisano pod nadzorom Metodija, jer je u njemu sažeta načelna obrana slavenske liturgije i slavenske misionarske metode rada. Pisano je s punom historijskom vjerodostojnošću, retorički i panegirički te bez većeg legendarnog pretjerivanja. Danas je sačuvano u 30 rukopisa, a 4 se nalaze u SFRJ, dok su ostali u SSSR-u. Najstariji rukopisi potječu iz 15. st. i na osnovi ovoga žitija može se približno rekonstruirati prvobitni tekst iz 9. st.

Žitije Metodija je sastavljeno u Moravskoj nakon smrti Metodija. Pisano je živim, jezgrovitim stilom. Sačuvano je u 8 rukopisa ruske recenzije i ima veliku historijsku vrijednost. Najstariji rukopis potječe iz 12. ili 13. stoljeća.

Pohvala Ćirila i Metodija napisana je kada i *Žitije Metodija.* Ima neke važne dopune za oba navedena žitija.

Glavni *latinski* izvor je *Italska legenda (Vita cum translatione s. Clementis),* napisana u 9. st., a valjda revidirana u 12. stoljeću. Sačuvana je u vatikanskom rukopisu (12. st.) i u bolje sačuvanom praškom (14. st.), a kritički izdana 1955. u »Annalecta Bollandiana«. Sadrži neke važne stvarne podatke kojih nema *Žitije Konstantina.* Pisac *Italske legende* obilno se služio bilješkama Anastazija, papinskog bibliotekara i poštovatelja Ćirila i Metodija.

Manji *staroslavenski* izvori su: *Pohvala sv. Ćirila* (napisao Kliment Ohridski; jedan rukopis u arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu), *Proložna žitija Ćirila i Metodija,* istočne ćirilske i zapadne glagoljske (u hrvatskim glagoljskim brevijarima) službe Ćirila i Metodija, te *Pisma pape Ivana VIII,* koja neosporno imaju historijsku vrijednost, kao i *pape Stjepana* V od 885. g. Uz to treba navesti i *Svjedočanstva* bibliotekara Anastazija o Konstantinu, koga je lično poznavao, te polemički spis *De conversione Baogoariorum et*

Carantanorum uperen protiv Metodija zbog crkvene jurisdikcije nad Koceljovom Panonijom, o čemu ćemo na drugom mjestu opširnije govoriti.

Pregled i ocjenu izvora o braći Ćirilu i Metodiju dao je F. Grivec u *Acta Acad. Velehradensis 1941.* i u knjizi *Žitija Konstantina i Metodija* (Ljubljana 1951).

O radu učenika Ćirila i Metodija u Makedoniji direktno nam govori *Žitije Klimenta Ohridskog,* koje prema staroslavenskim izvorima obuhvaća nekoliko dopuna za *Žitije Konstantina* i *Žitije Metodija.* Ovaj izvor je važan za historiju makedonskih Slavena krajem 9. i početkom 10. st., a napisan je na grčkom jeziku. *Žitije Klimenta* sačuvano je u 3 verzije: 1. Opširno grčko žitije, tzv. *Bugarska legenda;* 2. kratko grčko žitije, tzv. *Ohridska legenda,* prerada opširnog, koje je u 13. stoljeću sastavio ohridski arhiepiskop Dimitrije Homatijan (1216—1234) i 3. kratko slavensko žitije iz 13—14 st., *Prijevod ohridske legende.* Tko je autor opširnog Klimentova žitija, dugo vremena je u nauci bio problem. Konačno su se naučni radnici složili da opširnom Klimentovu žitiju leži u osnovi neki izgubljeni slavenski tekst suvremenika, a da ga je Teofilakt, ohridski arhiepiskop, kasnije potpuno obradio. Teofilakt je rođen na Eubeji, a istakao se kao teolog. Ohridskom arhiepiskopijom upravljao je od 1090. do 1118. god. Veliku važnost ima njegova prepiska s mnogim prijateljima, visokim bizantskim činovnicima. Ta pisma zorno prikazuje tadašnje ekonomske i socijalne prilike u Makedoniji. Teofilakt se bavio i pjesništvom te religioznom književnošću, a sastavljao je i »službe« u čast sv. Klimenta. Njegov interes za tradicije slavenske crkve kao i za njene organizatore moglo bi se protumačiti time što ohridski arhiepiskopi brane autokefalnost svoje crkve i opiru se carigradskom patrijarhu koji nastoji da ih potčini.

Žitije sv. Klimenta upućuje nas u rad tog Metodijeva učenika u Makedoniji, posebno u Ohridu, gdje je 916. god. umro i sahranjen. U uskoj vezi s Klimentovim žitijem je i *Naumovo žitije,* koje ima dvije verzije: 1. staroslavensko, suvremeni izvor iz 10. st. koji je napisao jedan od učenika Klimenta i Nauma, te 2. novije slavensko, tj. koje je naprosto prijevod *Ohridske legende.* Datira iz 14. stoljeća.

Još sredinom 9. st. Georgije Monah spominje heretičku paulikijansku »makedonsku crkvu« u Kolomeji (kraj Kostura) a u oblasti plemena Dragovita. Međutim, Petar Sicilski (Petros Sikeliotes), čiji identitet nije potpuno utvrđen, ovu istu »makedonsku crkvu« ubicira u Kibozu kod Koloneje u Maloj Aziji.

Za *bogomilstvo* u 10. st. prvi podatak nalazimo u *Poslanici* carigradskog patrijarha Teofilakta, bugarskm caru Petri (sredinom 10. st.). U njoj patrijarh kaže da je nova jeres »pavlićanstvo pomiješano sa manihejstvom«. Ovu poslanicu, koja je odgovor na carevo nesačuvano pismo, može se datirati u period 933. i 956. godine, tj, u ono doba koda je Teofilakt bio patrijarh.

Drugi spis je *Slovo svjatago Kozmi prezvitera na eretiki* ili *Beseda protiv bogomila,* koju je napisao oko 972. prezbiter Kozma. Neposlušnost bogomila prema carevima i vlastima je glavna tema toga spisa. Ističe se da su bogomili ujedno i protiv boljara, arhijereja i protiv ropstva. Spis je sačuvan u rukopisu 16. st. u biblioteci u Moskvi, odakle ga je prvi štampao Kukuljević (1857), a posljednje izdanje je priredio Poprušenko (1936). Na bugarski je preveden 1943, a na francuski jezik 1945. god. Mišljenja učenjaka o vremenu nastanka tog spisa nisu usaglašena; datira se različito, a prema Vaillantu bila bi to 972. god. Svakako, za bogomilstvo u navedenom stoljeću Kozma je jedan od glavnih izvora i njegovo *Slovo* je veoma vrijedno. Međutim, nije razjašnjeno kojim se sve izvorima sam služio.

Da bi i Samuilov sin Gavrilo (Radomir-Roman) zajedno sa svojom suprugom bio pristaša bogomilske sekte, saznajemo iz *Žitija sv. Vladimira,* na grčkom jeziku, izdano 1690, a zatim 1741. i 1858. god. Ono se stavlja najranije u 14. st., pa je zbog toga nepouzdan podatak, iako Rački smatra kao gotovu činjenicu da su to dvoje bili »revni pristaše ove sekte«.

Kada su križari 1096. godine, idući prema Carigradu, stigli u Pelagoniju, naišli su tamo na jedan utvrđeni grad, čiji su stanovnici bili heretici, pa su navalili, uništili i spalili grad zajedno sa žiteljima, kako to pišu Robert (II polovica 11. st.), opat sv. Remigija, u svom djelu *Historija Iherosolimitana,* te francuski svećenik Petar Tubedot, učesnik I križarskog rata, u spisu *Historia de Hierosolymitano itinere,* biskup Baldrik (r. 1046 — u. 1130), u *Historia Hierosolymitana,* zatim neki anonimus koji je učestvovao u ratu opisuje taj događaj u *Gesta Francorum et aliarum Hierosolymitanorum,* pa francuski opat Guibert (r. 1053) u *Gesta dei per Francocs* i konačno Vilim Tirski (r. o. 1127. — u. o. 1190), nadbiskup, u svome čuvenom spisu *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum.*

O *jermenskim monofizitima i pavlićinima na području Makedonije govore Teofilakt Ohridski* i *Annales Barenses,* koji idu od 605. do 1043. a da li i Skilica — Kedren makar i posredno misle na bogomile u tom području, teško je nešto određenije reći.

Eutimije Peribleptos (njegova ličnost je dvojbena) u svojoj *Poslanici (Epistola invectiva),* pisanoj o. 1150. god., govori da su se bogomili raširili po Balkanu, po čitavu Bizantskom Carstvu i, dapače, po svim kršćanskim zemljama.

Kaluđer Jeftimije Zigabenos, koji je uživao osobit ugled kod cara Aleksija Komnena (1081—1118), napisao je *Panoplia dogmatika* (Πανοπλία δογματική). U jednom dijelu te svoje knjige govori i o hereticima ovoga doba, kao što su: Armenci, Paulikijanci, Mesalijanci, Bogomili i konačno Saraceni. Ovaj spis izašao je prvi put u latinskom prijevodu u Veneciji 1555, a kasnije i na drugim jezicima. Što više, izašao je i kao separat pod naslovom *Protiv bogo-*

mila. Odlomak iz njegove knjige *Narratio de bogomilis* (Gottingae 1842) dao je u prijevodu na makedonski Lj. Lape u svojim *Odbranim četivima.* Inače, najbolji prikaz bogomilstva nalazimo baš kod Zigabenosa, koji u svome spisu *Eversio,* napisanom početkom 12. st., kaže da ovo krivovjerje vlada »po svim gradovima, svim krajevima i eparhijama« Bizantskog Carstva.

Krajem 1. i u drugoj polovici 12. st. živi Ilarion, episkop u Moglenu (između Ohrida i Soluna). *Žitije i žizn prepodobnoga otca našego Illariona episkopa meglenskago* napisao je u 14. stoljeću Euthimije, bugarski patrijarh. Inače je rukopis iz 15. stoljeća. Prema ovome žitiju Illarion je u svojoj eparhiji našao dosta Maniheja, Jermena i bogomila, protiv kojih je poduzimao potrebne mjere.

Bonacursus, patarenski učitelj oko 1163. a katarski biskup u Milanu od o. 1190, stupio u dominikanski red o. 1220. god., u svom djelu *Manifestatio haereseos Catharorum* govori o dva reda koji su zavladali među hereticima, tj. bogomilima. Jedan je bugarski, a drugi »ordinem. . de Dugrutia« tj. dragovički. Zapravo to su dvije struje, od kojih učenje tzv. Dragovičke crkve predstavlja struju starog dualizma a učenje tzv. bugarske crkve okuplja pobornike umjerenog dualizma.

Zapisnik sastanka katarskih biskupa i vjernika u St. Felixu de Caraman blizu Toulousea 1167. *(Notitia conciliabuli apud s. Felicem de Caraman sub papa haereticorum Niquinta celebrati)* donosi podatke kako je papa Nikita, propovjednik starog dualizma, stigao s Balkana gdje su se, prema njemu, razvile Bugarska, Dragovička i Melnička (u Makedoniji) crkva, te crkva »Dalmacije«.

Posebno je interesantno pismo papinskog legata kardinala Konrada iz 1223. god., sačuvano u suvremenim prijepisima, u komu se govori da je postojao hereziarh u predjelima Bugara, Hrvatske i Dalmacije, a blizu ugarskog naroda.

Za *tradiciju* zapadnih dualista-heretika te o porijeklu njihova učenja s Balkanskog poluotoka, glavni izvor je *Summa de Catharis et leonistis seu pauperibus de lugduno.* Autor je lombardijski inkvizitor Rajner Sacchoni, nekad dugogodišnji član sekte katara. On je rođen početkom 13. st. u Piacenzi, a umro je o. 1263. god. Njegov spis je najvažniji dokument za upoznavanje te sekte u 13. st. Kad nabraja gdje i koliko ima katara, spominje Slavoniju, Bugarsku i Dugmuthiju, te kaže da su iz ove dvije posljednje zemlje potekle sve katarske općine. Kako različita izdanja ove *Summe* donose naziv »Dugmuthie« (npr. Dugunthie, Dugamie, Dugranicie, Drugurie, Dragomethie), to se različito i tumači što bi to značilo. Rački drži da su to Dragovići u Trakiji ili vjerojatno u Makedoniji.

Jedan od rukopisa ovoga djela iz kraja 13. st. nalazi se u Metropolitanskoj biblioteci u Zagrebu, a 1949. D. Kniewald ga je objelodanio s potrebnim uvodom i komentarom.

Historija Samuilova carstva izučava se na izvorima razne vrijednosti, važnosti i uporabivosti. To su u prvom redu pisci i njihove kronike (suvremene i kasnije), anali (ljetopisi), biografije (žitija), povelje i pisma, genealogije, epigrafski natpisi, topografski i toponomastički podaci kao i arheološki nalazi.

Suvremeni pisci sa svojim kronikama dijele se na bizantske, istočnjačke i zapadne. Broj *bizantskih* pisaca koji su suvremenici Samuila i tadašnjih događaja veoma su mali, a i njihove vijesti su sasvim oskudne.

Među njima prvi po redu je episkop Teodor iz Sebastije. On je napisao *Kroniku Vasilija II,* čiji je bio suvremenik i očevidac događaja koji su se zbivali za vrijeme vladavine toga cara. Teodor je bio u kontaktu čak i sa Samuilom te njegova kronika, kao prvorazredni i pouzdani izvor, daje za to doba dragocjene i nama nepoznate podatke, koje je jedino Skilica iskoristio, i to samo djelomično.

Drugi suvremenik cara Vasilija II i Samuila je bio Lav Djakon, nazivan »Leon Azijat« ili »Leon Karijac«, r. o. 950. u Kaloe na Tmolosu. Kao mladić došao je u Carigrad. Poslije Vasilijeva poraza 986. jedva je izbjegao da ga Samuilovi vojnici ne zarobe, Lav Djakon je pisac *Historije* (Ἱστορία) u 10 knjiga, nastale o. 992. god. (rukopis sačuvan iz 12. st.). Ovo djelo prikazuje period između 955. i 976. god., a sastavljeno je na osnovi piščeva vlastitog iskustva i vijesti očevidaca. Tu je detaljno opisan Vasilijev poraz kod Trajanovih vrata, a upoznava nas i s pustošenjem »Miza«, tj. Samuilovih podanika u Makedoniji i uznemiravanjem cijelog romejskog carstva od 986. god. dalje. Posebno je interesantno Djakonovo pisanje o »Makedoncima« i imenovanju »predjela Makedonaca«.

Vrlo upotrebljiv i važan izvor je pjesnik Ivan Kyriotes, nazvan Geometres, (Ἰωάνης κυριώτης Γεωμέτρης), mitropolit Melitene, koji je živio u 10. st. (rukopis njegovih pjesama sačuvan je iz 13. st.). On je u svojim epigramima i prigodnim pjesmama slikao suvremene ličnosti i događaje. Tako je u jednoj svojoj pjesmi predstavio komita koji je »ognjem pustošio zapad«, te kako je nakon smrti cara Nikifora II Foke (963—969) »stvaran od zloduha« strašan vihor koji je »sve popalio«. Svakako se ovaj izvorni podatak odnosi na Samuila, a onaj »vihor« na ustanak od 969. god. Geometres je također opjevao poraz Bizantinaca kod Trajanovih vrata i time nadopunio Leona Djakona. U ostalim svojim pjesmama, uz izraze »Mizi«, Bugari i Skiti, koji se odnose na Samuilove podanike, odjelito navodi ime »Makedonci«.

I dok anonimus u *Vita Achillis Larissensis,* nastalim po svoj prilici u 10. ili 11. st. (rukopis iz 17. st.), ukratko opisuje kako su »Bugari« osvojili Larissu, Nikifor Uran, koji je pobijedio Samuila, sastavio je ogromno kompilativno vojno djelo *Taktika.* Međutim, za razdoblje u kome su dominirali Samuilo i Vasilije II, to djelo još i danas ostaje neproučeno, te se zato ne može reći koliko bi se izvornih podataka moglo iz njega izvući i na taj način obogatiti saznanja za taj vrlo važni period.

Najveći pak problem za našu historiografiju su *istočnjački* pisci, čija vrijednost se može prosuditi ukoliko postoje suvremeni zapadni ili bizantski izvori koji kontroliraju njihove vijesti, a ako tih nema, onda ne preostaje drugo nego da ih se prihvati, ili u cijelosti odnosno u pojedinostima odbaci.

U red takvih pisaca spada armenski historičar S t e f a n T a r o n s k i, nazvan A c o g h' i g (A s o h i h) ili A s o l i k. Početkom 11. st. on je napisao *Svjetsku historiju* u 3 knjige (do 1004) i prvi od svih pisaca ustvrdio da je Samuilo rodom iz predjela Djerdjan u Armeniji. Vrlo problematična je Asolikova vijest o dolasku Samuila i njegova brata (koga zove samo »Komsadzag«) u Makedoniju, kao i vijest o dizanju ustanka, dok su mu drugi podaci uvjerljiviji.

Najbogatiji i najopširniji istočnjački izvor za Samuilovo doba je kronika arapskog liječnika J a h j e A n t i o h i j s k o g, rođenog u Egiptu krajem 10. st. Tu je započeo svoje djelo, kao nastavak kronike aleksandrijskog patrijarha E u t i h i o s a. Oko 1015. preselio se u Antiohiju, gdje je pronašao nove izvore i svoju kroniku nastavio do 1028. godine. Umro je 1066. god. Jahja se slaže s Asolikom u pogledu određivanja datuma kad je Vasilije počeo da osvaja pojedine mjesta u Bugarskoj, a također je dosta pouzdan i u odnosu na datiranje izvjesnih događaja povezanih sa Samuilovom vladavinom. Prepun je podataka koji se većinom ne mogu svrstati u netočne ali u znatnom broju su nejasni, iako ne i kontradiktorni u usporedbi s onim što kažu bizantski pisci. Znači, Jahja je pretežno pouzdan kako u pogledu kronoloških podataka za razdoblje Samuilova vladanja tako i svih onih događaja o kojima Skilica piše ili pak o kojima Skilica ne donosi ni najsitniju vijest.

Suvremeni *zapadni izvori,* tj. anali, brojni su za period Samuilove države i oni se zapravo indirektno odnose na tu tvorevinu (u vezi s poslanstvom »Bugara« u Quedlinburgu 973). To su ponajprije *Annales Hildesheimenses* (idu do 1137) te *Annales Altahenses maiores* (708—1073), *Lamberti Hersfeldenses annales* (do 1077), *Annales Weissenburgenses* (708—1075) i opširnija *Chronicon* T i t m a r a (r. 975—1018), biskupa u Merseburgu.

Inače od suvremenih zapadnih pisaca jedini A d e m a r (r. 988 — u. 1035), u djelu *Historiae,* donosi da su Samuilo i Aron bili kraljevi Bugara i da su ubijeni na prevaru, grčkom lukavošću, što je netočno. Ali zato se ostali podaci ne mogu odbaciti.

Veoma važan izvorni podatak iz 1004. god., koji se odnosi na pripremanje Vasilija II da napadne »zemlju Bugara« je *Chronicon Venetum (980—1008)* I v a n a D j a k o n a.

Kao zadnji suvremeni zapadni pisac je španjolski jevrej I b r a h i m - I b n J a k u b (10. st.). On također govori o onom poslanstvu »Bugara« u Quedlinburgu, kao i o Samuilu — da je imao krunu, sekretare i registre, što drugim riječima znači da je imao svoju kancelariju u kojoj su se izdavale povelje na slavenskom i grčkom jeziku.

Među *kasnije bizantske izvore* 11. st. spada jedna *nepoznata »historija«* o Samuilu, koju navodi *Žitije sv. Nikona Metanoita,* napisano polovicom 12. stoljeća. Autor toga žitija je neki a n o n i m n i iguman u manastiru čiji je osnivač spomenuti svetac. Isto tako je nepoznat i *drugi,* također a n o n i m n i bizantski pisac iz prve polovice 11. st. kojim se služio Skilica.

Od bizantskih pisaca za 10. i 11. st. veoma raznolike i interesantne podatke pruža G e o r g i u s M o n a c h u s C o n t i n u a t u s u svojoj kronici, koja počinje 842. a završava 948, no u mnogim rukopisima je nastavljena čak do 1078. god. Na živ i zanimljiv način je ocrtan karakter Vasilija II, koga naziva „βουλγαροκτόνος“, i Samuila, a opširno opisuje bitku kod Belasice, čije ime, doduše, ne navodi, ali je iz teksta očito da se baš o tom lokalitetu radi, samo je pretjerao kad kaže da je onoliki broj vojnika učestvovao u toj bici.

Sljedeći bizantski pisac, iz čijeg djela se crpu dragocjeni podaci za to doba, je K e k a u m e n, potomak vrlo ugledne bizantske porodice, jermenskog porijekla. O njemu se zna tek toliko da je živio u 11. stoljeću. Kekaumen je sastavljač *Strategikona* nastalog po Gy. Moravcsiku između 1071. i 1078. god. (rukopis iz 14/15 st.). On Samuila različito naziva i daje veoma zoran prikaz Samuilova osvajanja Larisse kao i uspjeha Vasilija II u pogledu zarobljavanja »14.000 Bugara«.

O tom broju na panegiričan i veoma slikovit način piše M i h a j l o A t a l i j a t, obožavalac vojskovođe Botonijata i cara Nikifora III (1078—1081). U svome djelu „Ἱστορία“, napisanom o. 1079/1080. (rukopis iz 13. i 14. st.), koji je posvetio caru Nikiforu III, dajući mašti na volju, toliko se zaboravlja da tvrdi kako je carev djed Nikifor sa sinom Mihajlom (otac Nikifora III) najzaslužniji za poraz Samuila. Isto tako nisu točni njegovi navodi da je poslije poraza kod Belasice Samuilo pobjegao u Prespu i tamo umro. Prema svemu tome sudeći, u Atalijata se ne možemo mnogo pouzdati; točan je utoliko ukoliko se ne kosi s opisom Skilice i njegove kronike.

Slično se može reći i za M i h a j l a P s e l a (1018—1078), jednog od najistaknutijih bizantskih historičara i najvećeg bizantskog učenjaka 11. st. Psel, zvani Konstantin, a monaško ime mu je bilo Mihael, rodio se 1018. god. U Carigradu se istakao kao advokat i čak je neko vrijeme bio carski tajnik. Za vrijeme cara Konstantina Monomaha (1042—1055) postao je jedan od najutjecajnijih ljudi u carstvu i imenovan je za profesora filozofije na novoosnovanoj akademiji u Carigradu. Godine 1054. povlači se u manastir, odakle ubrzo izlazi. Njegov utjecaj dolazi do naročitog izražaja za vladavine cara Konstantina Duke (1052—1067), a god. 1071. postaje neke vrsti predsjednik vlade. Umro je 1078. Uz razne grane znanosti bavio se i historijom. Kao plod rada na području historije je njegovo djelo „Χρονογραφία“, (rukopis iz 12. st.), gdje opisuje događaje od 976—1077. Tu pogrešno iznosi da je Aron, »car naroda«, zajedno sa

svojim bratom Samuilom upravljao i carevao cijelim tim narodom. Isto tako je netočno da je Alusijan sin Arona (što začudo kažu i Skilica i Zonara), mjesto sin Ivana Vladislava.

Ipak, za historiju Samuilove države među svim bizantskim piscima centralno mjesto zauzima Ivan Skilica a njegovo historijsko djelo „Σύνοψις ἱστοριῶν" napisano krajem 11. st., je osnovni izvor za izučavanje toga doba. Izgleda da je rođen u Maloj Aziji, a živio je u drugoj polovici 11. st. Na bizantskom dvoru je imao visoki položaj kuropalata i drungara vigle.

Njegova kronika ne obuhvaća samo razdoblje od 811. do 1057. nego čak do 1078. ili 1079. god. To potvrđuje cijeli njen sadržaj i kontinuitet. Zapravo ona je nastavak Teofanove kronike (284—813). Interesantno je da originalni tekst Skiličine kronike još ni do danas nije objavljen, iako se od nje sačuvalo više rukopisa. Svakako je najstariji (11. st.) i najvažniji onaj koji je krajem 19. st. pronašao F. J. Uspensky u Ohridu, ali danas mu nema traga. Postoji još nekoliko rukopisa Skiličine kronike od 12—14 st. (jedan je čak ukrašen minijaturama iz 13 st.), a uz njih su sačuvani i rukopisi iz 15—17. st. Tu dolaze u obzir i Kedrenovi rukopisi (12—17. st). Budući da original Skiličine kronike nije još štampan, to se naučni radnici i danas služe obradom Kedrena. Međutim, u cjelini je štampan latinski prijevod Skiličine kronike Gabiusa iz 1570, a grčki tekst s latinskim prijevodom nalazi se u bonskom izdanju Kedrenove kronike kao i u onom Mignea.

Dodatke ili dopune pak rukopisu Skiličine kronike (u: »Cod. Vindob. hist. graec«., 74) dao je bez sumnje Mihajlo Devolski. Kako Skiličina kronika u cjelosti i u pojedinostima predstavlja zapravo osnovu za podatke o Samuilovoj državnoj tvorevini, to je njena vrijednost i važnost bez konkurencije, iako i u njoj ima dosta raznih netočnosti ili pak nejasnoća koje je pokušao nadopuniti i ispraviti Mihajlo Devolski.

Napose su presudni Skiličini izvorni podaci u odnosu na dva ustanka komitopula (969. i 976). On u svome tekstu potvrđuje da su ta dva ustanka stvarno podignuta, ali događaje povezane s komitopulima od 973. do 976. pokriva šutnjom, a mnoštvo novih i pouzdanih vijesti odnosi se na razvoj prilika iza 976. godine.

Interesantno je da Samuila naziva samo „μόναρχος" i „ἀρχηγὸς" a ne i „βασιλεύς" te vrlo vjerno opisuje njegovo ratovanje s Vasilijem II, koji ga je konačno i pobijedio (1014).

Moglo bi se reći da je Skilica za period od 976. do 996. godine najglavniji i najpotpuniji među drugim izvorima, a za drugo vremensko razdoblje, od 996. do 1014, historije makedonskog naroda ne samo da je najglavniji nego i jedini izvor, bez obzira na neke propuste i greške koje su očevidne i lako se daju ispraviti.

Kako je na carskom dvoru Skilica bio osoba najvišeg povjerenja, kome su bili otvoreni svi državni arhivi i dostupni svi spisi, to je bio upućen u sve državne tajne i događaje 10. i 11. stoljeća. Zato je

čudno što ovoga istaknutog pisca, čija je kronika najvredniji izvor za period 969—1018. ne spominje ni jedan suvremeni izvor. Poznato je, naime, da je njegovu kroniku od 811 do 1057. gotovo od riječi do riječi prepisao monah Georgios Kedrenos i stavio u svoje djelo „Σύνοψις ἱστοριῶν (rukopisi 12—17. st.), koje počinje s tzv. stvaranjem svijeta. No, iako je navedeni dio naprosto ponavljanje Skiličine kronike, ipak je vrlo vrijedan, jer grčki tekst Skilice u vlastitom izdanju ne postoji, tj. za sada je izgubljen.

Drugačije stoji stvar s tzv. dodacima ili dopunama Skiličinoj kronici (rukopis 13/14. st.) koje je proveo biskup Mihajlo Devolski 1118. god., a pretežno su personalno-onomastičko-toponimsko-kronološke prirode i odnose se na razdoblje od 976. pa dalje. Znači, Devolski nije ulazio u prepravljanje Skiličine kronike prije 976. godine. Interesantno bi bilo ispitati koja je sve djela Devolski imao pri ruci kad se usudio da tako autoritativno ispravlja i nadopunjava jedan prvorazredni izvor. Jer, i Skilica se služio kronikom Teodora Sebastijanskog, ali niti je što iz nje prepravljao niti dodavao, kad je sastavljao svoje djelo. Uspoređivanjem može se zaključiti da su neki dodaci Devolskog do 1014. dosta nesigurni, pa čak pojedini od njih kontradiktorni i neuvjerljivi.

Za to isto razdoblje od 969. do 1014. pouzdano je djelo Ivana Zonare pod naslovom Ἐπιτομὴ ἱστοριῶν, u kome reda događaje od tzv. stvaranja svijeta do 1118. Zonara je imao visoki položaj na bizantskom dvoru, a bio je i zapovjednik tjelesne garde i nadzornik carske kancelarije sve dok nije otišao u monahe. Živio je u prvoj polovici 12. st. Njegova kronika (rukopisi 13—16. st.) je bazirana na podacima raznih pisaca, pa naravno i na onima iz Skilice i njegovih nastavljača, Kedrena, Mihajla, Atalijata, Mihajla Psela, kao i nekih drugih izvora koji danas više nisu poznati.

Zonara također piše o ustancima iz 969. i 976, što je još jedan dokaz više da su oni bili stvarnost svoga doba.

O ostalim događajima Zonara je kraći od Skilice, kojeg dosta slijedi, ali se s njim tu i tamo ipak ne slaže.

Za ovo isto razdoblje interesantan izvor je Nikifor Brijenije (1062— iza 1137), suprug Ane Komnene, kćeri cara Aleksija, koji se istaknuo kao vrstan vojskovođa u ratu s križarima i sultanom. Napisao je djelo o *historiji Aleksija Komnena,* koje obuhvaća samo razdoblje od 1070. do 1079, jer ga je smrt prekinula te je taj spis ostao nezavršen. Po nekima historija je pisana do 1081. Od svih bizantskih pisaca ovoga perioda on jedini, u svojoj historiji i to na dva mjesta, naziva Samuila »car Bugara« i time mu priznaje carsku titulu.

Kao produženje Brijenijeve historije smatra se djelo Ἀλεξίας, (1069—1118), tj. život Aleksija Komnena, koje je napisala Ana Komnena (r. 1083— u. ?). Ona pogrešno kaže za Samuila da je zadnji od bugarske dinastije i da mu se otac zvao Μόκρος, bugarski

car; sve to nije točno. No ona je svakako periferan izvor za Samuilovo doba i ti njeni navodi ne mogu oslabiti nijedan izvorni podatak prije navedenih suvremenika i nešto kasnijih bizantskih pisaca.

Mnogo važniji od Komnene je Mihael Glykas, porijeklom možda s Krfa, rođen u prvoj trećini 12, a živio je do kraja toga stoljeća. Zbog nekih političkih nepodobnosti 1159. je bio uhapšen pa čak i oslijepljen. Napisao je nekoliko prirodoslovnih i teoloških spisa te popularnu svjetsku kroniku. Sa svojim djelima je poput Malale utjecao na široke slojeve klera i naroda. Glavno mu je djelo *svjetska hronika* (Τοῦ κυρίου Μιχαὴλ τοῦ Γλυκᾶ βίβλοις χρονική), koja se sastoji od 4 dijela. I ona počinje od tzv. stvaranja svijeta i završava smrću Aleksija Komnena (1118). Iako se poziva na razne bizantske pisce, kao npr. Skilicu, Kedrena, Psela, Zonaru i dr., ipak je Glykas zadržao svoju samostalnost i originalnost. Posebno je vrijedan njegov prikaz borbe između Samuila i Vasilija II, te kako je Samuilo završio u Prilepu. Dalje, opisuje agoniju i kraj Samuilove države, a na kraju ističe pobjedonosni trijumf bizantskog cara i slavlje u čast pobjede.

O orkanskim provalama »Miža« u Tesaliju i porazima »cara Auzonaca« koji je stigao u Solun, saznajemo iz spisa *Pohvalno slovo sv. Fotija Tesalskog* (Vita Photii). Sastavio ga je neki anonimus u 11. st. (rukopis iz 12/13. st.) na grčkom jeziku. Događaji nisu datirani, a osim toga o njima se suviše općenito govori, tako da i taj spis vrlo malo doprinosi rasvjetljavanju zbivanja u vezi sa Samuilovim upadom u Tesaliju.

Dok nepoznati autor *Žitija Ivana Trakijskog (Vita Joannis Thraciae)* iz 11. st. (rukopis 14. st.) govori samo o tome kako se Vasilije II istakao u borbama protiv Bugara, da je izvojevao pobjede i u znak priznanja dobio naziv »Bulgaroktonos«, dotle tzv. *Žitije Nikona Metanoita (Vita Niconis* τοῦ Μετανοεῖτε) također djelo nepoznatog autora iz 11. st. (rukopisi iz 15. i 17. st.), sadrži vrijedne i važne podatke o Samuilovim ratovima i upadima na Peloponez.

Isto tako je vrijedan pažnje i onaj pasus u tom »žitiju«, koji kaže da je od strane Vasilija II »bio uništen i onaj vladar barbarskog naroda Samuilo, snagom nepobjediv, a u moći nesavladiv i čitava bezbrojna vojska zajedno s njim je razbijena i poražena kao što to opširno izlaže *istorija o njemu«* (S. A.), tj. o Samuilu.

Ali dok grčki tekst ovih »žitija« u općim crtama piše o porazu Samuilove vojske, Sirmondov latinski prijevod iz 16. st. točno navodi da je Vasilije II pobijedio Samuila na Kreti 1009. god. Naučni radnici, koji su u početku poznavali samo ovaj Sirmondov prijevod, prihvatili su tu vijest bez rezerve i nastojali da ubiciraju lokalitet »Creta«. Kasnije su se u tom mišljenju podijelili i čak počeli izražavati sumnju u vjerodostojnost podataka. Međutim, treba znati da je latinski prijevod autentičniji (jer to je u stvari prijevod onoga pronađenoga barberinskog grčkog teksta iz 15. st.) od onoga svetogorskog iz 1630, koji je, također na grčkom, napisao neki episkop Partenije.

Ako se usporede pasusi iz latinskog prijevoda s onima u grčkom tekstu iz 1630, onda samo preostaje da se starija vijest prihvati, imajući pri tome u vidu da je možda uistinu postojala kakva *kronika* koja je opisivala *Samuilov život i djela.*

Interesantan je glasoviti *Katalog (spis) bugarskih arhiepiskopa* (Οἱ ἀρχιεπίσκοποι Βουλγαρίας) iz druge polovice 12. st. (jer u to doba završava taj red ohridskih arhiepiskopa), koga je objelodanio C. du Fresne dominus Du Cange (1688). Iza njega se vidi da je prvi od »bugarskih arhiepiskopa« bio Protogen, arhiepiskop Serdike, zatim Metodije, brat Ćirila, onda Gorazd, pa Kliment, te Damjan u Drstru, a zatim slijede German, nazvan Gabriel, u Vodenu i Prespi, Filip u Ohridu (Lihnidu), u starini zvanom Sasaripi, Ivan, Leon i dr. Znači ovaj se katalog ne može povezati direktno s Drstrom u kome bi bio i prvi bugarski patrijarh, »a onda znamo da Metodije, Gorazd i Kliment nikada nisu bili arhiepiskopi Bugarske«.

Sve to ukazuje da je ovaj spis problematičan i da se njime treba služiti vrlo oprezno i što kritičnije ga upotrebljavati. Što se tiče redoslijeda imena crkvenih velikodostojanstvenika, katalog je uglavnom kronološki ispravan; znamo npr. da su German i Filip za vrijeme Samuila bili glavari državne crkve.

Kao nadopunu ovom katalogu treba spomenuti *Crkveno-geografski spis o pet istočnih patrijaršijskih prestola,* koji je napisao Nil Doksopatrid (12. st.) a odnosi se na autokefalnost bugarske crkve, tj. ohridsku arhiepiskopiju.

Karakterne osobine Samuila i njegova sina Radomira dosta detaljno ocrtava jedan, na žalost, kasniji pisac, Ivan Stavrakije, solunski đakon i kartofilaks (13. st.), u svom djelu Τὰ θαύματα τοῦ ἁγίου Δημητρίου (ς), Čuda sv. *Dimitrija.* Njegov sud o Samuilu je prihvatljiv, dok u pogledu Radomira po svoj prilici i suviše pretjeruje.

Još oštriji stav prema Samuilu zauzeo je monah Efrem (Ἐφραίμ) u svojoj *Rimovanoj kronici,* koju je napisao početkom 14. st. (o. 1313). Njegov život nam je nepoznat, a kronika mu ide od Julija Cezara do 1261. On optužuje Samuila za »tiranstvo«, a Vasilija II naziva Augustom Velikim. Opisao je i onaj okrutni čin, osljepljivanje Samuilovih vojnika (15.000), poslije čega Vasilija II počinju zvati βουλγαροκτόνος. Opjevao je prizor susreta unakaženih vojnika s njihovim vladarom, čiju je smrt također slikovito predstavio.

Njegov spis nema neke posebne historijske vrijednosti jer se služio raznim, već poznatim piscima (npr. Zonarom). Prema tome ni za Samuilovo doba on ne daje takav materijal koji bi unio neko novo svjetlo u tadašnje događaje.

Bugarski prijevod Manasijeve kronike, nastao i ukrašen minijaturama o. 1344—1345. god., prikazuje u ilustriranom obliku neke vojne uspjehe Vasilija II u Bugarskoj, zatim poraz Samuila kod Belasice, te kako njegovi oslijepljeni vojnici dolaze pred svoga vladara. Ispod te minijature stoji natpis »i videv Samuil car oslepenih od jada

umret«. K o n s t a n t i n o s M a n a s e s (u. o. 1187) bio je mitropolit Naupakta. Služeći se Zonarom sastavio je *Kroniku* (Σύνοψις ἱστορική) *u stihovima*, koja ide do 1181. god. (rukopisi od 13. do 19. st.). Iako ova kronika uz ostalo govori o porazima Samuila, o groznoj sudbini koja je stigla njegove vojnike, zatim kako je Vasilije izručio Skopje Romanu itd., ona je ipak bez veće historijske važnosti.

Od istočnjačkih kasnijih pisaca vrijedan je spomena armenski historičar M a t i j a i z E d e s e (12. st.) Napisao je *Armensku historiju* za razdoblje od 963. do 1136, a svećenik G r g u r ju je produžio do 1162. god. Njegova kronika je vrlo slična Asohitovoj, s tom razlikom što u Matijinu djelu nalazimo mnogo više kronoloških netočnosti i griješenja u pogledu vlastitih imena nego npr. kod Stefana Taronskog ili Asohita. To se posebno očituje u odnosu na kronologiju Vasilijeva ratnog pohoda protiv Samuila 1006. i 1007. god. kao i u tome što Samuila naziva Alusijanom.

Drugi kasniji istočnjački pisac je A l M e k i n (u. 1275), arapski historičar. On je u svojoj *Općoj historiji*, koja seže do 1260. god., naprosto doslovno prepričao Jahjinu kroniku za 10. i 11. st. Ponekad opet daje sasma proizvoljne i nekontrolirane podatke kojih u Jahje nema. To se u prvom redu odnosi na bjegstvo dvojice »Samuilovih« (zapravo Petrovih) sinova, povezujući sve to s datumom Vasilijeva poraza: 17. VIII 986. godine. Znači, taj pisac nije pouzdan ni u pogledu kronoloških podataka, ni ratnih pohoda niti imena u vezi sa Samuilom, dakle slično Matiji iz Edese, ali sve to nije od bitne važnosti jer su to drugorazredni izvori.

Među *kasnijim zapadnim izvorima* kronološki dolazi u obzir L u p u s P r o t o s p a t a r i u s, koji u svojim *Analima* (885—1102) iznosi pod 1005. god. kako je Vasilije preko nekog Teodora vratio u svoje ruke Drač. Međutim, ako se ovaj podatak usporedi s onim kod Skilice, onda se može stvoriti kronološki zaključak da se predaja Drača izvršila svakako prije 1000. god., a ne tek 1005. Lupus dalje govori o smrti »kralja« Samuila *(rex Samuel)* u februaru 1015. godine, kada ga je naslijedio sin, što također kronološki nije ispravno, jer je Samuilo preminuo 1014, i to 15. X, kako je to dodao M. Devolski. Prema tome, za navedeni period Samuilove države kronološka netočnost Lupusovih anala sasvim je očita. Uz to izvor je pretjerano općenit, i sa škrtim, tek nagoviještenim podacima.

O dolasku poslanika Bugara u Quedlinburg (973), A n a l i s t S a x o, u svom djelu koje ide od 741—1139, od riječi do riječi ponavlja Titmarovu kroniku. Isto to, samo u nešto skraćenom obliku, donose i *Annales Magdeburgenses* (vjerojatno iz 1175. god.).

Neke mutne i nesigurne vijesti o Stjepanu, kralju Mađara, koji je na poziv Vasilija II ratovao s »vođom Bugara« donosi *Fundatio ecclesiae s. Albani Namucensis* (nastalo iza 1064, a rukopis je iz 15. st.), te S i m o n d e K e z a u djelu *Gesta Hunnorum et Hungarorum*, sastavljenom o. 1285. i *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, kao i A n d r i j a D a n d o l o (u. 1354) koji čak taj događaj stavlja u period od 1002. do 1005. godine.

Svi ti pisci, sa svojim pretežno kasnijim izvornim podacima, potvrđuju da je početkom 11. st., zapravo između 1002. i 1005. god. Stjepan I zajedno s Vasilijem II provalio u Bugarsku. Ali, gdje, kuda, u kom pravcu, to se nigdje ne navodi.

Inače, Dandolo se služio navedenom kronikom Ivana Djakona, koju je nadopunio u vezi sa ženidbom Orseolova sina Ivana u Carigradu (1004), gdje je duždević čekao da se njegov rođak Vasilije vrati s vojne protiv Bugara, pa je tek onda sa ženom otišao u Veneciju.

Vrlo je čudna vijest poljskog kanonika i kroničara J a n a (L o n g i n u s a) D l u g o s z a (r. 1415, u. 19. V. 1480), koji u svom djelu *Historia Polonica ili Historia Poloniae* (ide do 1480. god.) piše kako su se 996. Petar i Bajan, vođe Bugara, zaratili protiv Grka i nakon brojnih pobjeda napali i sam Carigrad. Ovaj tzv. ustanak Petra i Bajana bugarski historičari i naučni radnici su povezali s onim ustankom od 976. godine i stavili ga u istu tu godinu, a jedini ga je M. V o i n c o v prebacio u 995, zapravo u 997. godinu. Međutim poznato je da ovaj Dlugoszev podatak nema nikakve stvarne podloge, pogotovo u odnosu na vrijeme u kom bi živio papa »Donus II«, koji nije nikad ni postojao nego je jednostavno izmišljen. Unatoč tome, da bi se izrekao definitivan i objektivan sud, potrebno je taj pasus iz Dlugoszeve kronike podvrći strogoj kritici, uz konsultiranje bizantskih izvora.

Kako za ovo razdoblje nedostaju suvremeni domaći pisci, to nam stoje na raspolaganju samo oni kasniji. Među njima prvo i centralno mjesto zauzima *Ljetopis* P o p a D u k l j a n i n a, nastao valjda u drugoj polovici 12. stoljeća. U njemu je sadržana vijest da je poslije smrti bugarskog cara Petra, Ivan Cimisko zauzeo cijelu Bugarsku i Rašku i podvrgao ih pod svoju vlast. Dalje saznajemo da se za vrijeme dukljanskog vladara Tugemira u bugarskom narodu podigao neki Samuel, koji je bio uzvišen na carski prijesto »Bugarske«, i naredio da ga nazivaju carem. Zametnuo je mnoge ratove s Grcima i izbacio ih iz čitave Bugarske, tako da se u njegovo doba Grci nisu više usudili da im se približe. Još važniji podatak o upadu Samuila u zemlju gdje je vladao kralj Vladimir, kojeg je prvo zarobio, zatim oženio svojom kćeri Kosarom, pa ga onda natrag vratio u Duklju na prijesto i darova mu uz to čitavo dračko područje.

Isto tako, bez komentara, mora se prihvatiti ili odbaciti Dukljaninov podatak o opsjedanju Ulcinja, te o osvajanju i pljačkanju Kotora i Dubrovnika kao i o provali do zidina Zadra, odakle se preko Bosne i Raške, svugdje pustošeći vratio u »Bugarsku«.

Da je Dukljanin suvremenik ovih događaja i ličnosti, njegovi nekronološki podaci imali bi neprocjenjivu vrijednost, ovako preostaje nam da ih prihvatimo ili ne, jer suvremeni bizantski izvori kao

ni Toma arhidjakon ništa o tome ne govore. No budući da se te vijesti iz *Ljetopisa Popa Dukljanina,* gdje dosljedno nije citirana ni jedna jedina godina, upotpunjuju s ostalim podacima iz drugih suvremenih i kasnijih izvora, obično se uzima, uz izvjesnu rezervu i oprez, da bi moglo biti onako kako taj drugorazredni izvor za Samuilovo doba piše.

U vezi s carem Samuilom još ćemo samo navesti tzv. *Lezenda de Misser San Tryphon martire et protector della cittade de Catharo,* sačuvana na talijanskom jeziku iz 1466. (štampana u Veneciji 1561), koja je svakako ranije nastala. U njoj je riječ o tome kako se Samuilo pobunio protiv Vasilija, kako je nemilice opustošio granice Bugarske i Makedonije kao i neke gradove Dalmacije, te je onda taj »okrutni tiranin« stigao i do Kotora, odakle je nasilno odnio tijelo sv. Trifuna itd.

Nije na odmet da citiramo, istina vrlo nepouzdane, ali dosta stare i interesantne *Dubrovačke anonimne anale (Li Annali della Nobilissima Republica di Ragusa)* kao i *Anale* Nikole R a n j i n e *(Annali di Ragusa del Magnifico Ms. Nicolò di* R a g n i n a), a odnose se na Dubrovčane koji su 980. sklopili mir, savez i veliko prijateljstvo s bizantskim carem.

Tim dosta nevažnim i nesigurnim spisima pripada i *Catalogus ducum et regum Dalmatie et Croatie,* napisan po svoj prilici u prvoj polovici 18. stoljeća. U njemu se uz ostalo govori da je Držislav zbacio svoga starijeg brata s prijestola a potom se 970. priključio carigradskom imperatoru, da je oko 980. najsrdačnije primio bjegunca Pinciusa, nećaka kralja Bugarske, i darovao mu zemlju nedaleko od Solina, koju su Pinciusovi drugovi davno nazvali Bugarska.

Problematična je vrijednost ovih djela nastalih na području Kotora, Dubrovnika i Splita, pa su svi njhovi navodi od slabe koristi za nauku.

Da li su postojale *starobugarske kronike,* kako pretpostavlja K. J i r e č e k, na osnovi nekoliko primjera u *korespondenciji cara Kalojana s papom Inocentom III (libri nostri 1202; adiqorum nostrorum scripturae et libri 1204* u pismu cara; *libri veteres* u pismu pape) koji govore o Samuilu, ostaje i danas pod znakom pitanja.

Inače o Mojsiju, Aronu i Samuilu, koji je nazivan »carem«, govori apokrif *Skazanije Isaie proroka kako vznesen bis aggelon do 3—go nebesi* (bez datuma kad je nastao).

Naziv »car Blgarom« za Samuila nalazimo u raznim spomenicima (*Zografski spomenik* iz 1502, *Bojanski spomenik* iz 16. st., *Postojenovski spomenik* iz sredine 17. st.). Ali *Proskomidija sia svetago Ivana Bogoslova* prije Samuila navodi kao cara Romana, a *Drinovski spomenik* (16. st.) i Borisa i Romana. I konačno, J e r o m o n a h P a j s i j e (1762) u *Katalogu bugarskih svetaca* piše kako je »sveti car David« ostavio carstvo svome bratu Samuilu i otišao u manastir, što malo drugačijim riječima kaže i *Istorija vkratie Bolgaro-slovenskom narode (Zografska bugarska historija* iz 18. st.). U istoj kronici dalje piše kako je Samuilo bio silan ali i zavidljiv, te je nakon pobjede nad Vasilijem udario na Dalmaciju, zarobio Vladimira, u koga se zaljubila njegova kći Kosara, zatim je popalio Dubrovnik, zauzeo Kotor i Solun, Enišeher, Karaferi, Larisu, Beriju i svu Tesaliju, pa je tamo naselio Karavlahe i Arnaute, dok je Trnovo i Varnu naselio Grcima.

Zanimljiv je i spis *Služba i žitija sv. Jovana Vladimira,* od koga ima više izdanja (Venecija 1690, 1858). U njemu se govori o ratu koji je vodio Vasilije protiv Samuila i njegovih rođaka Mojsija i Davida. Samuilo se u tom spisu titulira: »kralj Bugarske i Ohrida« ili »car bugarski«, dok se »kralj Bugarske i Ilirika« naziva Ivana Vladimira, čiji je otac bio »Neman kralj trivalski«, a majka Ana, rodom Rimljanka. Po toj legendi Vladimir bi bio iz Ohrida, oženjen kćeri Samuila, čiji je sin Gabriel zajedno sa svojom ženom bio pristalica bogomila, koje je skupa s masalijancima i drugim hereticima uništio sv. Vladimir.

O Vladimiru pišu i *Vita et martyrium B(eati) Vladimir, Croatiae Regis,* koji je sastavio Pavao R i t t e r V i t e z o v i ć (1652—1713) na osnovi Popa Dukljanina, a štampao u Zagrebu 1705. godine. Kao što vidimo sve te kasnije legende, anali i kronike, te katalozi, skazanja, spomenici i žitija (15—18. st.) koji se tiču Samuila, njegove braće i nasljednika, sami po sebi su vrlo interesantni, ali bez ikakve pozitivne i određene vrijednosti.

Od povelja (i pisama), koje se direktno ili indirektno odnose na period vladavine Samuila, zaslužuje da se spomene samo kao kuriozitet tzv. *epistola Ivana Smera Polovca,* po narodnosti Rusa, koji je Vladimiru, »Russorum Regem«, bio liječnik i učitelj govorništva. To pismo »in tabulis aeris, litteris ferreiis« je pronađeno 1567. te »e lingua Bulgarica« u »sermonem Russicum et Polonicum« prevedeno iste te godine. Iz njega se vidi kako ruski knez Vladimir šalje Ivana Smera da obiđe razne zemlje svijeta i da mu o svemu podnese izvještaj. Tom prilikom Smer je preko Panonije i Dunava stigao u Srbiju, Bugarsku i u Bizant, a odatle čak u Aleksandriju, odakle se javio svom vladaru. Znači da je ta Vladimirova povjerljiva ličnost mogla stupiti u kontakt i sa Samuilom, a onda i s Vasilijem II, a to je isključeno, jer je pismo, s obzirom na vanjske i unutarnje karakteristike, jednostavno falsifikat.

Ali zato punu vrijednost predstavlja *Akt svetogorske Lavre sv. Atanasija* od septembra 993. godine. U njemu se govori o srpskom poslanstvu koje je stiglo na bojište Vasilija II.

Da dalmatinski gradovi kao što su Zadar i Split nisu priznavali vlast ratobornoga cara Samuila nego vrhovništvo Vasilija II i Konstantina VIII, potvrđuju 2 listine izdane u Zadru [18. XII 986(?), 15. VII 999], kao i ona dubiozna Pinciusova povelja od 1. VIII (?) 1000. god. Po svim karakteristikama su veoma interesantne tzv. *isprave* P i n c i u s a od 9. II 994. i 1000. god., kao i njegova sina P l e s a (bez datuma). One su sačuvane u prepisima iz druge polovice 17. stoljeća.

U prvoj se navodi »imperator S. in terra Bulgarorum in caeteribusque regionibus«, što bi po kronologiji trebalo da bude Samuilo. Ujedno se govori da je »Samuilov« rođak Pincius sa svojom rodbinom pobjegao iz zemlje Bugara u Hrvatsku i na taj način umakao osveti toga vladara, zatim da su se naselili u okolici Splita, gdje ih je primio hrvatski kralj Držislav. U drugoj povelji Pincius, koji za svoje gospodare priznaje careve Vasilija II i Konstantina VIII, daruje neke zemlje crkvi sv. Mihovila u Solinu, a u trećoj Pleso istoj crkvi poklanja također zemlju. Do danas u nauci vlada mišljenje da su ove povelje obični falsifikati, pa ipak na osnovi svestrane diplomatičke analize može se reći da veći dio sadržaja tih listina nije sasvim za odbacivanje, premda u njima ima i mnogo šta netočnoga i pogrešnog. U svakom slučaju, nije prihvatljiv onaj tretman koji je primijenio Gunjača. Naime, on je unaprijed iskonstruirao kako i kada je nastao taj falsifikat (13. st.), pa je zaključio da tekst ovih listina »ne može poslužiti ni za historiju, ni u kronologiji, ni za *diplomatiku* (S. A.), nego samo u topografiji i toponomastici«, što su već prije njega drugi kazali sličnim riječima!

Iz kasnije *korespondencije,* koja se vodila između bugarskog cara Ivana Kalojana (1197—1207) i pape Inocenta III (1198—1216), vidi se pored ostalog i to, da je car pronašao a ovaj crkveni velikodostojanstvenik mu potvrdio da su Petar i Samuilo dobili krunu od pape. Značajno je i to što car Kalojan, prilikom dopisivanja, Petra i Samuila naziva »imperatores«, a papa njegovim (tj. Kalojanovim: S. A.) »progenitores« i »reges«. No to ne mijenja stvar i slobodno se može tvrditi da je Samuilo primio krunu od papinske kurije te naredio da ga nazivaju »imperatorom«, kako piše Pop Dukljanin.

I dok se u podatke koje pruža ta korespondencija ne može sumnjati, drugačija su ona tzv. *tri sigiliona* ili *povelje Vasilija II* u korist ohridske arhiepiskopije. Ove tri tobožnje isprave su sve do danas smatrane čvrstom bazom za određivanje granica ohridske arhiepiskopije. Međutim, pažljivim proučavanjem vanjskih i unutarnjih karakteristika ovih listina lako će se stvoriti zaključak da su one vješti falsifikati koje je proveo Mihailo VIII Paleolog (1259—1282). Sadržaj povelje je vrlo problematičan, kao i imena nekih biskupija s netočnim nazivom lokaliteta na njihovu području, a interesantno je da se njima uopće nisu služili ohridski arhiepiskopi u svoju korist, niti se za njih znalo sve do sredine 19. stoljeća. Uz to sačuvane su u nesigurnim i netočnim prijepisima 16. i 17. st., a kako izgleda danas su privremeno izgubljene. Inače one su bile uključene u jednu hrisovulju koju je ohridskoj crkvi dao Mihajlo VIII Paleolog u augustu 1272. godine.

Ovim falsifikatima (tj. obnovivši svojom hrisovuljom ohridskoj crkvi tobožnje stare privilegije Vasilija II, kao i one koje su arhiepiskopiju vezivale za staro mjesto: Justinijanu Primu), car Mihajlo VIII je htio, u težnji za restauracijom Bizantskog Carstva i vlasti,

da uništi samostalnost srpske i bugarske crkve te ih potčini ohridskoj, što se jasno vidi iz uvoda i cjelokupnog teksta te Mihajlove povelje. U svome cilju ipak nije uspio, niti se na osnovi tih povelja može graditi baza za određivanje granica Samuilove države kao i ohridske arhiepiskopije, stvorene za vrijeme njegove vladavine a uz odobrenje i blagoslov papinske kurije.

Kako je *Samuilo* imao *carsku kancelariju,* što indirektno svjedoči ranije pomenuti Ibrahim Ibn-Jakub, to ukazuje da je u njoj izdavao i svoje *povelje na slavenskom i grčkom jeziku,* ovjerovljene pečatima. Na žalost, od svih ovih listina nijedna nije sačuvana čak ni u prijepisu, kao što je npr. slučaj u Hrvatskoj.

Da li postoji bilo kakva pisana ili štampana *genealogija* Samuila, njegove braće, sinova i rođaka, dosada se tom pitanju kod nas nije polagala važnost, a za historiografiju je ipak interesantno da se o tome nešto kaže. Lucius je pokušao dati genealošku tablicu za Samuilov rod i tom prilikom mu je kao oca naveo »Comes Comitopulusa«, dakle bez imena a sasma na dnu te tablice je stavio Petra Deljana.

Druga genealoška tablica, sastavljena u I polovici 18. st., a sačuvana u prijepisu iz I polovice 19. st., stavlja kao Samuilova (i njegove braće) djeda »N. N«. — a oca im naziva: »Comitopulus indigenis Scismanus«, za koga kaže da je od sina ubijen. Za Davida i Mojsija na ovoj genealoškoj tablici, osim golog imena, ništa ne piše, dok za Samuila ipak opširnije (navodi npr. da je umro 15. IX 1014. u »Prilupo«). Uz to se na ovoj tablici nižu imena Samuilovih sinova (Radimirus III alias Gabriel, Trojanus) i 4 kćeri (Catharina, S. Kossara, Maria i N. N.). Dalje je naveden kao brat »Comitopulus indigenis Scismanus« »Radimirus I latine Gaudentius«, i time izvedeno da je od njega nastao rod tj. gens »Gaudentia«, od koga istovremeno potječe i rod u Osoru i porodica Cindro u Splitu. Od Radomira I potekli su: Pincius, Joannes, te Armon, Polemius, Mucra, Celestinus, Radomirus, a od samoga Pinciusa: Plesus, što Gunjači ostaje sasma nepoznato, iako je ovaj podatak štampan još 1971. godine.

Kao kuriozitet treba reći i to da je † K. Jireček, po Prokiću, izradio genealogiju Samuilova roda od oca mu Nikole do Aluzijana. Na žalost, sve ove genealoške table su vrlo kasno nastale i ne daju nikakve nepoznate podatke o Samuilu, ali bilo je potrebno na njih upozoriti zbog toga što se o većini dosad nije znalo da postoje u skrivenom kutku neke naše crkvene ili naučne ustanove.

Od epigrafskog materijala služi i danas kao prvorazredni epigrafski izvor *nadgrobni ćirilski natpis iz 6501. god.* od tzv. stvaranja svijeta, indikta 6, tj. iz *992/3 godine.* Natpis je nađen pod neobičnim okolnostima tek 1888, a o njemu se počelo pisati od 1891. godine. Mogu se pročitati uklesana imena Samuilovih roditelja: Nikola i Maria (?) i brata mu Davida.

Dok je Prokić smatrao da je ovo najstariji dosada poznati ćirilski slavenski spomenik i autentični domaći izvor, čiju su pravovaljanost priznali najistaknutiji slavenski hstoričari i filozofi, Lj. Stojanović je iznio sumnju da je to baš natpis »cara« Samuila, što je P. Diels sasma kratko pobijao pomoću Ivanova i Zlatarskoga. Zaista, već sam nelogičan historijat nalaza ove ploče izaziva opravdanu sumnju u njenu autentičnost, a sumnjiva su i pojedina slova kao i materijal od kojeg je ploča načinjena. Stoga treba da se provede nova redakcija čitanja ovog natpisa, koji je za sada nepristupačan i obavijen tajnom gdje se točno nalazi.

Po starosti drugi za ovo doba je *ćirilski natpis iz 996. god.* na mramornom stupu koji se nalazi u manastiru sv. Arhanđela u Prilepu.

Ovome bi se mogla priključiti i ona *izlomljena ploča,* pronađena 1956. prilikom rušenja Čauš-džamije u Bitolju. Danas se nalazi u tamošnjem Narodnom muzeju. Na njoj piše da je *»Ivan ... samodržac blgarom ... blgarin rodom ... sin Arona ...»* Iako su o njoj pisali A. Burmov i Vl. Mošin, ovaj izvor zaslužuje da se podvrgne još strožem naučnom kriteriju s paleografsko-diplomatičko-filološke strane, jer postoje izvjesne sumnje u njenu originalnost upravo na temelju usporedbe s onom Samuilovom pločom od 992/3. godine.

Što se tiče *topografskih* i *toponomastičkih* podataka za razdoblje postojanja Samuilove državne tvorevine, ima ih nekoliko i oni čekaju na rješenje svoje točne ubikacije (npr. Lepi Hrastovi, Rametinica, Kimba Longa i Klidion, Slepće, Vodoća, Samuilov križ, Pretor, Mramor na otoku sv. Ahil, Asamati).

Interesantni su *arheološki nalazi* koji se tiču Samuilova perioda na otoku Mala Prespa u crkvi sv. Ahila, epigrafski natpisi, freske, kameni spomenici, keramika (grobovi), koji se stavljaju u period 10—12. st. Stoga će trebati da se nastave dalja arheološka ispitivanja na terenu Prespanskog jezera, jer pozitivni rezultati svakako neće izostati.

Za historiju makedonskog naroda u prvoj polovici 11. st. postoji dosta podataka kod Skilice. On detaljno izlaže kako je došlo do propasti Samuilove državne tvorevine za vrijeme njegovih nasljednika Gavrila Radomira i Ivana Vladislava, koji je ubio Radomira i Ivana Vladimira. Na veoma potresan način opisuje kako je na prevaru izvedeno oslijepljenje Ivca, posljednjeg ustaničkog vođe, koji se nije htio pokoriti Vasiliju II, nakon smrti Vladislava, čije ubijstvo zorno prikazuje i Mihajlo Psel. Isto tako živo i slikovito Skilica govori o slavlju priređenom u Carigradu u znak sjajne pobjede i totalne likvidacije Samuilova carstva. Od Skilice saznajemo da se gospodar Srijema Sermon opirao Bizantu, da je taj otpor platio glavom, a uprava nad ovom pokrajinom povjerena je njegovu ubojici, bizantskom arhontu Konstantinu Diogenu, o kome piše i Ivan Zonara. *Ustanak Petra Deljana* (1040) ukratko je prikazan u *Žitiju sv. Lazara* (rukopis iz 14. st.), od kojeg postoje dvije verzije. Prvu je napisao

nepoznati autor u manastiru sv. Spasitelja u Carigradu, a druga verzija je nastala mnogo kasnije i njen autor je vjerojatno carigradski patrijarh Grigorije Kipranin (1283—1289).

Prema Deljanu pokazuje naročitu netrpeljivost, pa čak i mržnju s prezirom Konstantin Psel, obično zvan po svom monaškom imenu Mihael. Njegovom *Historijom* — kronografijom služili su se Nikifor Brijenije, a isto tako Ana Komnena, Skilica i Zonara. Psel naziva vođu ustanka u Makedoniji 1040. god. jednostavno Deljan, a ne i Petar, o čijem oslijepljenju, koje je izvršio Aluzijan, govori detaljno, kao i o tome kako je tragično završio.

Kekaumen je čak sudjelovao u borbama za ugušenje ustanka pa i on donosi dosta podataka, a »toparha Bugara« Deljana također ne imenuje Petrom. Uvjerljivo opisuje Aluzijanovo uzaludno opsjedanje Soluna (1040) i konačni poraz kod toga grada.

Ali u prikazivanju ustanka na čelu kojeg je bio Petar, zvani Deljan, od svih je najopširniji Skilica.

I Mihajlo Atalijat piše o ustanku »Bugara«, ali im vođu ne imenuje, dok Ivan Zonara ne samo da donosi ime „Δολεάνος“ nego i vrlo opširno prikazuje razvoj i kraj ovoga pokreta. Anonymi Nuthesia (rukopis 14/15. st.) također navodi da je vođa ustanka Δελιάνος, a Mihajlo Devolski, u svojim dodacima Skiličinoj kronici, gdje god stoji Δελεάνος piše ga sa Ὀδελεᾶνος.

Postoji i *bizantski olovni pečat* iz 11. ili 12. st., na kome se, po Dölgeru, navodi ime Deljan, a u kakvom je odnosu *kamena ploča* nađena u Pliski, koja sadrži natpis »Delan Banъ«, i danas je nerazjašnjeno. I na *genealoškoj tabli* koju je za Samuilov rod izradio I. Lucius stoji »Petrus cognomento Deleanus«.

Glavni izvor za *drugi ustanak* u Makedoniji, koji je podigao Georgi Vojteh (1072), je opet kronika Ivana Skilice s vrlo važnim dodacima koje je nadopisao Mihajlo Devolski. Iz nje se jasno vidi kakvu su ulogu u ovom ustanku imali Srbi i Hrvati.

Kekaumen je gotovo jedini opširniji izvor za onaj ustanak Grka, Vlaha i Slavena u Tesaliji (1066).

O pustošenju Pečenega u Trakiji i Makedoniji, kad su Slaveni digli ovaj ustanak, piše i Nikifor Brijenije, koji čak navodi da su tada i Hrvati i Dukljani pobunili čitav Ilirik, dok Ivan Zonara kaže kako se »narod Hrvata, koje neki nazivaju Srbima«, podigao nastojeći da zauzme zemlju Bugara, ali je konačno bio potisnut s romejskih granica i vratio se u svoju zemlju (1072).

Mihael Glykas isto tvrdi da su se Pečenezi sakupili u ogromnom broju te opustošili Trakiju i Makedoniju. Tamo je pošao da se sukobi s njima bizantski car Mihajlo, protiv koga su se digli i srpski krajevi.

Ivan Kinam, bizantski pisac iz druge polovice 12. i poč. 13. st., opisuje prodor Mađara do Niša u doba Vojtehova ustanka, a i tzv. *Chronicon Posoniense* stavlja napad ugarskog kralja Salomona na »bugarsku državu« upravo u 1072. god., dok tzv. *Chronici hun-*

garici compositio saeculi XIV donose da je uz »Bugarsku« napao i predjele Grčke. Pop Dukljanin gotovo istim riječima kaže, da su Dukljani upali u »Bugarsku«, gdje su vodili mnoge ratove sa Grcima i Bugarima i osvojili »cijelu Bugarsku«.

Svi ti izvorni podaci iz 12. do 14. st. samo potvrđuju da su Mađari izvršili prodor u tzv. Bugarsku 1072. god. i da je to bio podstrek, odnosno pomoć za širenje i napredovanje Bodinov-Vojtehova ustanka.

U vezi pak sa Skiličinim prikazom da je je Bodin s »Bugarima« potučen kod Pauna, a to je lokalitet na današnjem Kosovu polju, postoji *jedan kasniji hrvatski izvorni podatak* u obliku povelje, koju je prvi objelodanio zagrebački kanonik Baltazar Krčelić (1770). Radi se o hrvatskom vojvodi Radulu, koji je za vrijeme kralja Zvonimira više puta učestvovao u borbama protiv Bugara i u jednoj takvoj bici je poginuo na Kosovu polju. Ranije se uopće nije sumnjalo u ovu listinu, sad je međutim utvrđeno da je *fasifikat*, ali je interesantno spomenuti je već i zbog njezina izmišljenog sadržaja.

O pokušaju protoproedra Nikifora Vasilija da se u Ohridu proglasi bizantskim carem, pisali su Skilica (tj. Skiličin nastavljač) i Nikifor Brijenije. Posljednji čak tvrdi da je Aleksije Komnen likvidirao toga uzurpatora, a o Pečenezima kaže da su i dalje pustošili naselja između Niša i Skoplja, odakle su se povukli tek kad je pukao glas da stiže vojskovođa Aleksije.

Ana Komnena dosta opširno govori o *upadu Normana pod vodstvom Boemunda, sina Roberta Guiskarda, u Makedoniju,* a naročito u Pelagoniju (1082, 1083). Isto tako iscrpno prikazuje prodor Srba sve do Skoplja (1093—1094).

Provale križara 1096. god. u Makedoniju te njihova pljačkanja i pustošenja u Pelagoniji opisali su brojni suvremeni *zapadni izvori.* To su u prvom redu Roberti monachi *Historia Iherosolimitana,* Petri Tudeboti sacerdotis Siuracensis *Historia de Hierosolymitano itinere,* Baldrici episcopi dolensis *Historia Ierosolymitana,* Guiberti Abbatis *Gesta dei per Francos, Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum.* Zatim Leonis Marsiciani et Petri Diaconi *Chronica monasteri Cassinensis,* Raimondi de Agiles canonici Podiensis *Historia Francorum* qui ceperunt Jerusalem, Helinandi Frigidi Montis monachi *Chronicon,* te konačno *Historia Transmarinorum* ili *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum,* koju je napisao čuveni Vilim Tirski.

Veoma su važna *pisma* Teofilakta Ohridskoga. Ona nam omogućuju uvid u prilike nastale dolaskom križara u Makedoniju, njihov odnos i postupak prema tamošnjem stanovništvu, a osim toga upućuju nas u ekonomsko i socijalno stanje u Makedoniji krajem 11. i početkom 12. st. Siromašno seljaštvo na teritoriju ohridske arhiepiskopije bezdušno je iscrpljivano poreskim nametima i još je nasilno regrutovano u vojsku. Iz njih dalje vidimo da je i Teofilakt

svojim stavom izazvao protiv sebe revolt, uskoro pretvoren u bunu koja se proširila i na neke druge dijelove Makedonije. Ova pisma su sačuvana u nizu rukopisnih zbirki i predstavljaju prvorazredan historijski izvor. Dosada su izašla tri izdanja Teofilaktove zbirke pisama, koje je na bugarski preveo mitropolit Simeon, a odlomke nekih pisama je preveo na makedonski jezik Lj. Lape.

Pomoćna literatura

K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur.*

F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencov v srednjem veku,* II, Ljubljana, 1906.

B. Prokić, *Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes,* München, 1906.

F. Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije,* I/1.

Isti, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara,* I.

Isti, *Letopis Popa Dukljanina,* SAN, Beograd — Zagreb, 1928.

J. Ivanov, *Blgarski starini iz Makedonija,* Sofija, 1931.

F. Rački, *Bogomili i Patareni,* SAN, Posebna izdanja LXXXVII, Beograd, 1931.

Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica,* I, Budapest, 1942.

D. Kniewald, *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima,* Zagreb, JAZU, 1949.

Lj. Lape, *Odbrani četiva za istorijata na makedonskiot narod,* Skopje, 1951, [2]1959.

K. Jireček, *Istorija Srba,* I, II, Beograd, [2]1952.

F. Barišić, *Čuda Dimitrija Solunskog kao istorijski izvori,* Beograd, SAN, Vizant. institut, 1953.

Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, I (1955), II (1959), III (1966), IV (1971).

G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije,* Beograd, 1959.

Latinski izvori za blgarskata istorija, II, Sofija, BAN, 1960, III (1965).

D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana,* Chicago, 1962.

Lj. Doklestić, *Kroz historiju Makedonije.* Izabrani izvori. Zagreb, 1964.

Grčki izvori za blgarskata istorija, VI, Sofija, BAN, 1965, VIII (1969).

D. Angelov-B. Primov-G. Batakliev, *Bogomilstvo v Blgarija,* Vizantija i Zapadna Evropa v izvori, Sofija, 1967.

S. Antoljak, »Miscellanea mediaevalia jugoslavica. IV. Macedonica. Da li su isprave Penča i sina mu Plesa uistinu obični falzifikati?«, *Godišen zbornik na Filozofskiot fakultet Univerzitetot vo Skopje*, 20, Skopje, 1968.

Isti, *Die Makedonischen Sklavinien, Skopje*, Institut za nacionalna istorija (separat), 1970.

Isti, »Makedonija u 9. stoljeću«, u: *Simpozium 1100-godišnica od smrtata na Kiril Solunski*, 1, Skopje, MANU, 1970.

Isti, »Petar Deljan ili Doljan ili Odeljan?«, *Prilozi MANU, I/1*, Skopje, 1970.

Isti, »Kritički osvrt na izvorite na Samuilovata država (1014)«, u: *Iljada godini od vostanieto na komitopulite i sozdavanje na Samuilovata država*. Skopje, Institut za nacionalna istorija, 1971.

B. Panov, *Teofilakt Ohridski kako izvor za srednovekovnata istorija na makedonskiot narod*, Skopje, 1971.

S. Antoljak, »Die Wahrheit über den Aufstand der Comitopulen«, u: *Actes du IIe Congrès international des études du süd-est européén*, II, Athénes, 1972.

Isti, »Makedonija« i »Makedoncite« vo sredniot vek (Prilog kon etnogenezata na makedonskiot narod), *Glasnik na Institutot za nacionalna istorija*, XVI/1, Skopje, 1972.

S. Gunjača, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*, II, Zagreb, 1973.

S. Antoljak, »Učestvoto i ulogata na Srbite, Hrvatite i Ungarite vo vostanieto na Georgi Vojteh (1072)«, *Glasnik na Institutot za nacionalna istorija*, XVII/1, Skopje, 1973.

D. Dragojlović, »Eretičkata makedonska crkva na Balkanot i vo Mala Azija«, *Glasnik na Institutot za nacionalna istorija*, XVII/2, Skopje, 1973.

S. Antoljak, Wer könnte eigentlich Joannes Scylitzes sein?«, u: *Actes du XIVe congrès international des etudes byzantines Bucarest, 6—12 septembre*, 1971, III. Bucarest, 1976.

DOBA RAZVIJENOG FEUDALIZMA (12—16. stoljeće)

IZVORI ZA HISTORIJU SLOVENSKOG NARODA OD PRVE POLOVICE 12. DO POČETKA 16. STOLJEĆA

Slovenci za svoju historiju imaju manje domaćih izvora negoli drugi narodi Jugoslavije. Osim toga *većinom su stranci,* koji su boravili ili živjeli u Sloveniji i njenim pokrajinama, sastavljali spise historiografskog karaktera. Jedan takav je bio monah Syfrid iz Švapske. Oko 1261. napisao je *pjesmu* o austrijsko-štajerskom vojvodi Leopoldu VI Babenbergovcu, osnivaču samostana Jurkloštra, u kome je Syfrid kao monah inače živio. U toj pjesmi nalazimo jedan isječak o ekonomskim prilikama ovoga samostana.

Analistički opis alpskih pokrajina i njihovih vladara u širokom okviru politike nakon smrti Fridriha II Hohenstaufovca (1250) pa do kraja vladavine Alberta I, uključujući njegov otpor prema Fridrihu, vojvodi od Donje Austrije (1309), dao je Otokar iz Geule (Gojle) u svojoj *Österreichische Reimchronik* od 100.000 stihova. Bio je učenik viteza Ulrika Lichtensteina, također pjesnika. Dosta je putovao. Njegovo prvo djelo, tzv. carska kronika, je izgubljeno, a *Austrijsku kroniku* je počeo pisati poslije 1305. pa dalje. U njoj je opisao i ustoličenje Majnharda Tirolskog (1282) za koruškog vojvodu; opis je vrlo iscrpan. Spis kao cjelina ima mnogo netočnosti kako u kronološkom pogledu tako i u iznošenju i prikazivanju činjenica.

Međutim jedna druga kronika odskače svojom vrijednošću; to je tzv. *Liber certarum historiarum.* Sastavio ju je Ivan Vetrinjski *(Johannes Victoriensis, Johann von Viktring),* opat cistercitskog samostana u Vetrinju u Koruškoj. Ne znamo kada i gdje se rodio, ali je poznato da je porijeklom Francuz, valjda iz Lorene, i da je već 1312. postao opat navedenog samostana, u kojem je ostao sve do svoje smrti, tj. 1345. ili 1347. godine. Ivan Vetrinjski *spada među najbolje historijske pisce 14. stoljeća.* Svoju kroniku je počeo pisati 1340, a prethodno se dugo pripremao i prikupljao građu. Završio ju je 1342. ili 1343. Ova *Liber certarum historiarum* ili *Kronika istinitih događaja* ide od početka 8. st. pa sve do 1343. Ona nije samo prvorazredni izvor za historiju slovenskih zemalja 13. i 14. st., nego se smatra za *najbolje ostvarenje evropske historiografije u kasnom srednjem vijeku.* Njegov visoki društveni položaj, kao i široke veze,

omogućili su ovome piscu da odlično upozna razvoj događaja svoga vremena, pa je svoju kroniku sastavio na osnovi pisane građe, čuvane u pojedinim arhivima ili pak na osnovi onoga što je sam vidio.

Oko 1460. anonimni celjski minorit napisao je *Celjsku kroniku* na njemačkom jeziku. To je zapravo kronika porodice grofova Celjskih. Prvo govori o Celju u rimsko doba a odmah zatim prelazi na historiju Celjskih grofova i to prilično pojednostavljeno. Originalni rukopis kronike nije sačuvan, nego samo brojni prijepisi iz 16—18. st., od kojih su mnogi prerađeni i prošireni dodacima. Ipak vrijednost kronike je dosta velika, naročito za zadnje doba vladavine grofova Celjskih.

Drugačiji je historiografski rad Jakova Unresta. Rođen je između 1420. i 1430, ili u Bavarskoj ili u Koruškoj. Bio je župnik kod St. Martina na Dholici iznad Vrpskog jezera u Koruškoj, zatim je postao podkruški kanonik. Umro je 1500. Unrest je napisao *3 kronike.* Prva je tzv. *Koruška kronika (Chronicon Carinthiacum),* koju je napisao u kasnijim godinama života i posvetio je »na čast plemstva«. U njoj opisuje historiju Koruške do njezina združenja s Habsburgovcima. Služio se i drugim kronikama. Najveću vrijednost ove kronike predstavlja dodatak o koruškom plemstvu, a osim toga vrijedan je opis ustoličenja koruških vojvoda.

Drugu, tzv. *Austrijsku kroniku (Chronicon Austriacum),* počeo je pisati 1480. Iznio je mnogo detalja, oslanjajući se na narodnu tradiciju, a pisao je na grubom — prostom njemačkom jeziku. Posebnu važnost imaju pasusi koji govore o životu seljaka i bunama seljaka, zatim o navalama Turaka i ratu Austrije s Ugarskom tokom posljednje četiri decenije 15. stoljeća. Jednom riječi, on je objema ovim kronikama dao vjernu sliku događaja 15. st.

Njegovo treće djelo je *Ugarska kronika,* u kojoj je sadržana povijest Ugarske od Atile do Matije Korvina, a dodani su joj i neki ekskursi.

Kako su u *13. stoljeću* slovenske zemlje dospjele u fokus interesa Habsburgovaca, nastali su u vezi s time i brojni spisi. Pisali su ih međutim stranci. Tako je Jansen Enikel, njemački građanski pjesnik iz kraja 13. st., u Beču sastavio *2 kronike u stihovima.* Jedna se zove *Svjetska kronika,* a druga *Kneževska knjiga Austrije (Fürstenbuch von Österreich).* S kraja 14. st. imamo *Austrijsku kroniku od 95 gospostava (Österreichische Chronik von den 95 Herschaften).* Pretpostavlja se da je autor živio krajem toga stoljeća u Beču, da je bio Austrijanac ili Štajerac i najvjerojatnije svećenik. Ova kronika se sastoji od dva dijela; prvi je kompilativni pregled austrijske historije posljednjih stoljeća, a drugi je pisan na osnovi falsifikata o austrijskim vladarima od antike do babenberškog doba. Dovršena je 1394. i u njoj se govori o ustoličavanju koruških vojvoda.

Jedan od najboljih austrijskih kroničara 15. st. je Tomas Ebendorfer, Rođen je 1387. u Haselbachu, a umro je 1464. Bio je

nastavnik Bečkog univerziteta. Pored raznih historijskih djela napisao je *Austrijsku kroniku (Chronicon Austriacum).* I on je pored ostalog opisao ustoličenje koruških vojvoda, ali najvredniji dio kronike odnosi se na 15. stoljeće.

Za slovensku historiju ima nekoliko podataka i kod Eberharda Windeckea *(Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaisers Sigismunds),* ali kudikamo više kod Eneja Silvija Piccolominija (kasnije papa Pio II). On je nekoliko puta prešao preko slovenskih pokrajina, a od 1447. do 1449. bio je biskup u Trstu, kako smo već ranije kazali. Uz ostale spise Piccolomini je napisao i geografsko-historijski opis Evrope *(De Europa).* U 20. poglavlju opisao je Korušku i ono ustoličenje. Slovenskih pokrajina se dotiče također u spisu *De rebus et gestis Friderici III sive Historia Austriaca,* u svojim *pismima* kao i u drugim radovima.

O Koruškoj nešto piše i bavarski župnik Vid Arnpek (Veit Arnpeckh, r. 1440. ili 1441) u *Chronicon Austriacum,* koja ide do 1487; i u njoj se spominje ustoličavanje. Interesantan je *Itinerarij (Itinerario)* Pavla Santonina kroz Korušku, Štajersku i Kranjsku od 1485. do 1487.

Mnogo *veći značaj* od navedenih historiografa ima *arhivska građa* u obliku diploma i akata, koja je inače samo *djelomično objelodanjena.* Materijal za to doba nalazi se pohranjen manjim dijelom u našim krajevima, a većinom se čuva u Beču, Grazu, Klagenfurtu — Celovcu, Gorici, Veneciji, Udinama, Brixenu, Trstu, Münchenu, Augsburgu, Freisingu, Bambergu... Kako ni *do danas ne postoji jedna sistematska zbirka izvora* za pojedine historijske slovenske pokrajine od druge polovice 13. st. pa dalje, to treba ovu vrst građe tražiti po raznim *publikacijama i časopisima* (stranim i domaćima) itd.

U prvom redu treba navesti zbirke: J. Chmel, »Urkunden zur Geschichte von Österrich, Steiermark, Kärnten, Krain, Görz, Triest, Istrien, Tirol aus dem Jahren 1246—1300« *(Fontes rerum Austriacarum,* II, Abt. 1, 1849), zatim od istoga pisca *Monumenta Habsburgica* I—III (1854—8) za II polovicu 15. stoljeća. Dalje imamo: Fr. Krones, *Urkunden zur Geschichte des Landesfürstentums, der Verwaltung und des Ständewesens der Steiermark von 1283—1411* (1899), te G. D. Della Bona-C. Battisti, »Il regeste delle pergamene goriziane e friulane della Biblioteca civica« *(Studi Goriziani,* 3/1926); A. Riccio, »Regesto delle pergamene appartamenti alla sezione archivistica della Biblioteca provinciale, recentemente recuperate della Lubiana« *(Studi Goriziani,* 6/1928); F. Cusin, »Documenti per la storia del confine orientale d'Italia nei secoli XIV« *(Archeografo Triestino,* 49/1936); S. Gigante, »Regesti e documenti relativi alle famiglie di Duino e di Walsee« *(Fiume,* 15/16, 1937/8); J. Bianchi, »Thesaurus ecclesiae Aquileiensis (1847), Documenta historiae Forojuliensis« *(Archiv für Kunde österr. Geschichtsquellen,* 21, 22, 26, 31, 36, 37, 41, 1859—1869); J. Zahn, »Codex diplomaticus Austriacus Frisingensis« *(Fontes rerum*

Austriacarum, II/31, 35, 36, 1870/1), zatim od istoga autora »Austro-Friulana« *(Fontes rerum Austriacarum,* II/40,1877). *Popis arhivalija za slovensku historiju ovoga razdoblja, gdje se one nalaze i u kojim časopisima su objavljene,* donosi *Historija naroda Jugoslavije, I,* str. 799 ćir. izd., a str. 868—872 lat. izd.) u obliku bibliografskog navoda. Za Kranjsku, Štajersku i za Slovensko primorje dat je popis odvojeno.

Posebnu grupu čine *izvori za agrarni sistem.* To su npr. *urbari* ili *zemljišne knjige. Popis* urbara za Sloveniju do 1500. dao je M. Kos (*Srednjeveški urbarji za Slovenijo,* I, *Urbarij salzburške nadškofije* — 1938, a 1948. i 1954. u istoj zbirci izdao je M. Kos i *Urbarji Slovenskega Primorja* (Viri za zgodovino Slovencev 1—3, SAZU). J. Zahn je objavio urbare freisinških posjeda (*Fontes rerum Austriacarum,* II/36, 1871), A. Jaksch koruške urbare (do 1269) u *Monumenta historica ducatus Carinthiae* (1—4), A. Dopsch i A. Mell u zbirci »Österreichische Urbare« (I Abt. 2, 1910. *Die landesfürstlichen Gesamturbaren der Steiermark aus dem Mittelalter*), a u istoj zborci (Österr Urbare«, III, Abt., 3 Bd., 1 Teil, 1951) H. Wiessner, *Gurker Urbare (Bistum und Kapitel) in Auswahl der Zeit von 1285 bis 1502.*

Pravne upute za Korušku i Štajersku nalaze se u zbirci »*Österreischische Weistümer*« (6, 10, 1881, 1913); izdali su ih F. Bischof — A. Schönbach — A. Mell i E. Müller, dok je J. Kelemina izdao »Staroslovenske pravde« *(Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo,* 16, 1935), gdje je za Kranjsku skupio sve poznate tekstove ovakve vrsti.

Inače ovoga gradiva ima još razasutog po raznim publikacijama i manjim prilozima u obliku isprava.

Za historiju obrta (zanata), trgovine i gradova glavni izvor su *isprave* ili *povelje,* dosada *većinom neizdate.* Među njima se ističu tzv. *gradski privilegiji,* od kojih je najviše sačuvano onih iz 14. i 15. st. Posebno su važni *privilegiji grada Ljubljane.* Nekritičko je izdanje povelja: V. Klun, »Daplomatarium Carniolicum« *(Beilage zu Mitteilungen des historischen Vereins für Krain,* 10, 1855). Svi dokumenti ovakve vrsti odnose se uglavnom na prava gradova i građanstva, a ne upućuju nas u postupak gradskih sudova. Najbogatije gradsko pravo iz unutrašnjosti Slovenije je tzv. ptujsko gradsko pravo iz 1476. (1886. ga je izdala Bečka akademija nauka).

Vrlo je malo sačuvanih *bilježaka* koje se odnose na *urbarijalno-poreski sistem.*

Međutim *primorski gradovi* u Slovenskom primorju imaju obimne *gradske statute,* koji obrađuju ne samo postupak gradskih sudova nego i gradske administracije. Takav je *Statut Gorice* iz 1307, izdan 1916. Drugi njen statut, iz 15. st., predstavlja njemačku redakciju tzv. *Constitutiones patriae Forojuli* od patrijarha Markvarda (publiciran 1916).

Za razvoj plemstva i zemaljske uprave izvori su većinom prije navedeni, a najviše su opće zbirke izvora i arhivske građe. No pored njih imamo i drugih, koji su navedeni u *Historiji naroda Jugoslavije,* I, a odnose se na Kranjsku, Štajersku i Korušku.

Pomoćna literatura

Fr. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku,* IV, V.

Historija naroda Jugoslavije, I.

B. Grafenauer, *Ustoličevanje koroških vojvod in država Karantanskih Slovencev,* SAZU, Razred za zgodovinske in družebne vede, Dela 7, Ljubljana, 1952.

M. Kos, *Zgodovina Slovencev,* Ljubljana, 1955.

Eeciklopedija Jugoslavije, 2, 4, 6—8.

IZVORI ZA HISTORIJU HRVATSKOG NARODA OD PRVE POLOVICE 12. DO POČETKA 16. STOLJEĆA

Za 12. stoljeće hrvatske historije, naročito za Dalmaciju i njene gradove, daju nam podatke *bizantski pisci* Ivan Kinamos i Niketas Honijat (on piše o osvajanju Zadra od strane križara 1202), te Mihajlo Anhijalski, koji izričito citira, uz ime Bosanac, i ime Hrvat (1167).

Vrlo mnogo građe za period od 12. do 14. st. pružaju nam *mletački kroničari i pisci*. Na prvom mjestu kao izvor je *Historia ducum Veneticorum*. Sastavio ju je oko 1230. nepoznati pisac, a obuhvaća period od 1102. do 1229. godine. Iza 1275. Martin da Canal je napisao *Historiju Venecije* od njenih početaka pa sve do 1275, na starofrancuskom jeziku. O njegovu životu se gotovo ništa ne zna, osim da je bio činovnik pomorske carinarnice u Veneciji. Poneki misle da je bio porijeklom Francuz koji je zavolio Mletke. Njegova se kronika dijeli na dva dijela. U prvom se opisuju događaji do vremena dužda Raniera Zena (1253—1265), i taj dio je kompilacija. A baš u njemu se nalazi onaj odsječak o križarskoj vojni pod Zadrom 1202, što je zapravo jedna verzija mletačke patriotske legende o osvojenju toga grada. Drugi dio ide do 1275. i tu autor opisuje događaje kojima je bio očevidac. Zato ovaj drugi dio ima najveću dokumentarnu vrijednost.

O opsadi Zadra napisao je Geoffroy de Villehardouin *kroniku* na starofranacuskom jeziku pod naslovom *La Conquête de Constantinopole*. Ovaj pisac se rodio o. 1154, maršal šampanjskog plemstva postaje 1185, a neko vrijeme obavlja razne diplomatske poslove. Sudjelovao je u križarskoj vojni, ali se nije istakao. 1204. postao je maršal Romanije, kako se tada službeno nazivalo tzv. latinsko carstvo. Zna se da je učestvovao u vojnom pohodu na Bugare (1208), a iza 1212. nema mu traga. Njegova kronika nije pisana kao dnevnik, ali autor je točno slijedio kronologiju događaje i njegovo djelo zaslužuje punu vjrerodostojnost, što se najbolje može uočiti kompariranjem s drugim izvorima.

Još jedan pisac govori o opsadi Zadra, a to je Robert de Clari, čija *kronika nosi isti naslov kao i Villehardouinova*. On je

bio vitez-vazal Petra, gospodara Amiensa u Pikardiji. God. 1204. se uvrstio u križare a već 1205. se iz Carigrada vratio kući u Corbie (Pikardija), gdje je napisao svoju kroniku, zaključno s 1216. godinom. Pretpostavlja se da je ubrzo iza toga umro, a nije sigurna ni njegova godina rođenja; misli se da je to 1170. Sve što je napisao, vidio je u toj vojni, ali nije kritičan kao što je Villehardouin, kronologija mu je nepouzdana i dosta je naivan u prikazivanju visokih ličnosti. Jednom riječi, on prikazuje križarsku vojnu onako kako je narodnim masama servirala križarska propaganda. Njegova kronika nema autobiografski i memoarski karakter kao Villehardouinova, koji je detaljno obavještavan o svim potezima politike onoga vremena.

O tome kako su križari, predvođeni Mlečanima, osvojili Zadar, govore nam i *Annales Herbipolenses* (novolatinsko ime za Würzburg u Njemačkoj) pod 1202. godinom i naslovom *Devastatio Constantinopolitana.* Inače ti anali obuhvaćaju razdoblje od 1125. do 1215. godine.

O zauzimanju Zadra svjedoče, pored već navedenih pisaca, i cistercit Gunter *(Historia captae a Latinis Constantinopoleos), zatim Gesta episcoporum Halberstadensium* (781—1209), *Chronicon Gallicum ineditum,* pa *Chronicon Patavinum* (1174—1390), *Chronica Albrici monachi, kronika* Burkharda (u. 1226) i Konrada (prepozit od 1226—1240), *Mag. Tolosani chronicon* (pod 1202), a naročito Toma Arhidjakon i Andrija Dandolo. Dandolova *Chronicon Venetum* dopire do 1280. i puna je važnih podataka o odnosima Venecije s Hrvatima. Materijal je crpen iz pouzdanih izvora mletačkog arhiva.

Rafain de Caresino (u. 1390) nastavlja Dandola do 1388. sa spisom *Continuatio chronicorum Andreae Danduli.* Događaje nastale poslije smrti Ludovika I, tj. od 1382. do 1386, koji se odnose i na hrvatsko-ugarsku historiju, ispričao je u *stihovima* Mlečanin Lorenzo de Monaci (Laurentius de Monachis, u. 1429). Pjesma ima naslov *Carmen de cassu illustrium reginarum et de lugubri exitu Caroli Parvi. Vitae Ducum Venetorum* Marina Sanuda važna su za 15. st., a u njima su opisani događaji od 1421. do 1493. godine.

Od *mađarskih pisaca* o najezdi Tatara u Ugarsku i Hrvatsku piše očevidac tog događaja Rogerije, rodom Talijan, kasnije splitski nadbiskup (1249—1266), koji je i sam dospio u tatarsko ropstvo. Rogerijev spis se zove *Carmen miserabile super destructione regni Hungariae per Tartaros facta,* a za njega se saznalo tek kad ga je objavio Ivan **Thuroczy.** Ugarsku historiju do 1209. obrađuje Simon de Keza, a do 1330. *Chronicon pictum Vindobonense* ili *Kepes-kronika.* O njima se već govorilo. Interesantan je i *život Ludovika I* (1342—1382) što ga je napisao njegov sekretar Ivan Aprod Totšomoljski, küküleški arhidjakon, pod naslovom *Chronicon de Ludovico rege,* a dosad je izdao, kako smo rekli, samo Thuroczy.

U Ugarskoj je u drugoj polovici 15. st. napisao važnu kroniku navedeni protonator Ivan Thuroczy od Szentmihálya (r.

o. 1435, u. o. 1490). Iako je kronološki ponekad izmiješana i pobrkana, ona ipak sadrži značajne podatke za južnoslavensku historiju. Može se podijeliti na dva dijela. Prvi obuhvaća događaje do smrti Karla Dračkoga (1386). Tu je Thuroczy umetnuo *Chronicon pictum,* Ivana Aproda i Lorenza de Monacia. Iza ovoga nesamostalnoga dijela slijedi drugi dio, od 1386. do 1464, a sastavljen je na osnovi pripovijedanja suvremenika a i pisanih izvora.

Antonije Bonfinius sa svojim djelom *Rerum Hungaricarum decades libris XLV comprehensae* (dovršeno tek 1495) kao pouzdan izvor služi samo za razdoblje od 1464. do 1495, tj. za doba druge polovice vladanja Matije Korvina i za prve godine Vladislava II.

Gotovo neiscrpni rudnik i to ne samo za ugarsku i hrvatsku nego i historiju čitave Evrope u dobu *od 1496. do 1533.* je monumentalno djelo mletačkog patricija Marina Sanuda mlađega, Rodio se 22. VI 1466. u Veneciji, gdje je primio obrazovanje. God. 1498. ušao je u javni život i zauzimao istaknute položaje. Međutim već 1531. je star (za ono doba) i toliko osiromašen da mu vijeće desetorice dodjeljuje godišnju penziju. Umro je 4. IV 1536. a ne zna se gdje je sahranjen. Napisao je nekoliko zapaženih djela, ali najvrednija su *Diarii* u 58 svezaka, odnosno 40.000 gusto zbijenih stranica. U ovome spisu zabilježeni su, doslovno ili u izvatku, svi izvještaji i poruke mletačkih poslanika i zastupnika iz čitava svijeta, te veliki broj dopisa, listova i drugih službenih isprava što su kroz 38 godina (od 1495. do 1533) stizali dnevno Mletačkoj Republici. Tu nalazimo i relacije mletačkih poslanika na ugarskom dvoru, zatim na vijesti mletačkih providura u gradovima Dalmacije. Izvaci iz ovoga ogromnog djela, koji se tiču Hrvata i drugih Južnih Slavena, izdani su u *Arkivu za povjestnicu jugoslavensku* (knj. V, VI i XII), a zatim u *Starinama* JAZU (V, XV, XVI, XXI, XXIV, XXV). Kompletno prvo izdanje svih ovih svezaka izašlo je u Veneciji (1879—1902) pod naslovom *I Diarii.*

Naša domaća historiografija za razdoblje od 12. do početka 16. st. napisana je gotovo isključivo na *latinskom jeziku.* Prva po redu su *»Vita b. Joannis confessoris episcopi Traguriensis et eius miracula«,* koja se dijele na dva dijela. Prvi dio opisuje život toga biskupa, a u drugom se iznosi njegova čudesa (miracula) i sudbinu njegova tijela. Autor *prvoga dijela* je neki nepoznati pisac i to svakako prije 1150, a *drugi dio* je napisao kasniji trogirski biskup Treguan (1206—1254), po narodnosti Toskanac a rodom iz Firence. Pri sastavljanju spisa kao osnova su mu služili neki stari zbornici. Svakako, ovaj spis nije historijsko djelo nego legenda živo napisana. Ali ta legenda ima istinitu okosnicu i u tome joj je vrijednost. Tu knjižicu je prvi put objelodanio u Rimu 1657. čuveni trogirski historičar Ivan Lucius i ujedno je popratio vrlo važnim opaskama. God. 1769. D. Farlati je Luciusovo izdanje od riječi do riječi preštampao u IV svesku svoga *Illyricum Sacruma.*

I drugi spis *Historia sancti Chrisophori martyris* je također legendarnog karaktera. U njoj se iznosi kako su Mađari i Hrvati osvojili Rab. Sastavio ju je 1308. fra Juraj Kostica, rapski biskup (1292—1313), na osnovi starih historija i lokalne tradicije. Kad se i od nje odbaci sve što je u vezi sa čudesima sv. Kristofora, onda nam osaje vjerodostojna okosnica.

Ali iz doba *Arpadovića* najvažniji historigrafski izvor je *Historia Salonitana* Tome Arhidjakona koja obuhvaća događaje do 1266. Onaj dio o hereticima u Zadru i Splitu ima naročitu važnost, a isto tako izlaganje o tatarskoj najezdi za vrijeme vladavine Bele III(IV), u 1241. i 1242. godini, što nadopunjuju i brojne suvremene isprave. Tomu u izvjesnoj mjeri nastavlja, također već spomenuti, Miha Madijev de Barbezanis sa svojim *De gestis Romanorum imperatorum et summorum pontificium.* Međutim ovaj spis se nije u potpunosti sačuvao, pronađen je samo drugi dio knjige druge. Premda vijesti iz raznih zemalja nisu sistematski sređene, ipak nam taj spis daje dobre podatke za događaje od 1290. do 1330. godine, a vrijedna je i građa za doba Mladena II Bribirskog. Inače, ovaj spis je dobio svoju konačnu redakciju negdje 80-ih godina 14. stoljeća.

U *Obsidionis Jadrensis libri duo* nepoznatog pisca opisani su događaji u Hrvatskoj i oko Zadra od 1344. do 1347, a naročito opsada Zadra 1346. Ovaj spis je nastao između 1347. i 1358; prviput ga je izdao Lucius 1666, a odatle ga je preštampao u 18. st. Schwandtner (1748).

Nasuprot ovome spisu, zauzeto je *promletačko* stanovište u tzv. »*Chronica Jadertina,* koje se latinski rukopis nalazi u Marciani u Veneciji. Na talijanski jezik ju je preveo J. Morelli i objavio u knjizi *Monumenti veneziani di varia letteratura* (Venezia 1796), ali *original ove kronike* još *nije objelodanjen.*

Za period od 1348. do 1371. daje nam građu A Cutheis u djelu *De gestis Spalatinorum.* Taj spis je odličan izvor za historiju predaje dalmatinskih gradova (Splita i Trogira) Ludoviku I (1357), a ima i drugih dosta vrijednih podataka, pa čak i o bici na Marici (1371). Autor je ovo djelo sastavio iz različitih starijih rukopisa; u najnovije doba se drži da je nastao između 1371. i 1388, a prvi ga je objavio Lucius (1666). God. 1977. tiskan je hrvatski prijevod A Cutheisa i Madija.

Paulus de Paulo (Pavao Pavlović) sa svojim *Memoriale* daje nam odličan uvid u prilike i događaje između 1371. i 1408.

Neki Ivan Barbeta, dominikanac iz Šibenika, napisao je *Historiu Dalmatiae seu de laudibus Dalmatiae,* a opet neki Marko iz Dubrave, prior pavlinskih samostana u Remetama i Lepoglavi, prikazao je *historiju svoga reda u Hrvatskoj (Chronicon).* No *tim se spisima izgubio svaki trag* kao i onom od kroničara Baldasara Splićanina.

Za ovaj period su također važni i prvi *historijski spisi* pisani *hrvatskim jezikom.* To su kratki ljetopisi franjevca Šimuna Klimentovića (1512) i Šimuna Glavića, koji je djelomično prepisao onoga prvoga. Šimun Klimentović ili Klemenović rodom je iz Lukorana (otok Ugljan) kraj Zadra, bio je franjevac, a živio je prvo u samostanu na otoku Rabu, zatim u Zaglavu (Dugi otok) i konačno u samostanu sv. Ivana pred Zadrom. Klimentović završava svoj ljetopis sa 1508, ne držeći se kronološkog reda. O Glaviću se zna samo toliko da je rodom Šibenčanin, bio je franjevac, živio u samostanu na otočiću Galovcu ispred mjesta Preko (otok Ugljan), a poslije i u franjevačkom samostanu u Zadru. Njegov ljetopis se završava sa 1537. godinom.

Pored tih, *ljetopis* je napisao i pop Andrija Istranin (1525).

Ali među svim spisima iz početka 16. st. posebno se ističe opsežno djelo Ludovika Tuberona (Ludovicus, Aloysius Cerva, de Crieva, Cervarius, Tubero) ili Alojzija Crijevića pod naslovom *Commentaria suorum temporum.* Ovaj historičar se rodio 1459. u Dubrovniku, a studirao je u Parizu, gdje je kao član humanističke akademije dobio klasicistički nadimak Tubero. U 25. godini je postao benediktinac i kao takav redovnik proveo je 20 godina na otočiću sv. Andrije. Kasnije dolazi u Dubrovnik i postaje nadbiskupski vikar i mljetski opat. Umro je u junu 1527. Kao rezultat njegove osamljenosti i dugogodišnjeg prikupljanja građe o političkim prilikama je navedeno djelo u 11 knjiga. U njemu se uglavnom opisuju događaji na evropskom jugoistoku s kronološkim zahvatima unatrag. Tuberovi komentari su iscrpna zbirka podataka o događajima na prijelazu 15. u 16. st. i dragocjeni spis u kome su pojedina zbivanja podvrgnuta strogoj historijskoj analizi i ocjeni s političke, socijalne, ekonomske, strateške pa čak i psihološke strane. On ne donosi samo historiju pojedinih evropskih naroda, nego daje i opise pojedinih događaja i ličnosti, a naročito onih iz hrvatske historije. Prema Mađarima je neprijateljski raspoložen, a i o svojoj republici ima negativno mišljenje, predbacujući joj trgovački mentalitet. Tubero otvoreno kritizira i crkvenu vrhovnu vlast i zato je njegovo djelo objavljeno tek 1603, a jedan izvadak je bio štampan još 1590. Vatikan je 1734. stavio na indeks ovu knjigu, ali je ipak 1748. (Schwandtner) štampana, pa opet nanovo 1790. (u Dubrovniku, Miho Sorkočević).

Tuberovi komentari su važni za ugarsku i hrvatsku historiju, a interesantni su i za historiju ostale Evrope u razdoblju od 1490. do 1527, jer se odlikuju velikom objektivnošću i istinitošću. Međutim još nisu proučeni izvori kojima se Tuberon služio pišući svoje komentare.. Ostali rukopisi ovoga pisca bili su pohranjeni u Veroni; što se s njima dogodilo i danas je nepoznato.

Uz neke manje vrijedne bilješke ima i vrlo dobrih podataka, naročito za drugu polovicu 15. i 16. st. (do 1562) u *Chronicon breve regni Chroatiae.* Sastavio ju je na osnovi izvora i tradicije, franjevac Ivan Tomašić (u. poslije 1562).

Najvjerniji i najpotpuniji *dokumenat o bici na Mohačkom polju* je jedno malo djelo pod naslovom *De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohach*, izdano u Krakovu 1527. Autor je Hrvat Stjepan Brodarić, diplomat i historičar (r. o. 1480. u Slavoniji, a u. 1539. u Váczu). On je bio očevidac ovoga okršaja s Turcima i uz to aktivni sudionik u svim očajničkim naporima i uzaludnim diskusijama koje su prethodile tome porazu. Zato je i mogao tako uspjelo, gotovo s literarnom neposrednošću, da opiše tok vijećanja, pripreme a i sam tok bitke.

Prvo hrvatsko historijsko djelo štampano kajkavskim dijalektom je kronika zagrebačkog kanonika Antuna Vramca (r. 1538, u. 1587). Izašla je 1578. u Ljubljani, a naslov joj je *Kronika vezda znovich zpravliena kratka szlovenzkim jezikom* a u njoj ima nekih dobrih podataka za 16. stoljeće.

Kao historičar nadmašio je sve ugarske i hrvatske starije pisce Nikola Isthvanffy svojim djelom *Historiarum de rebus Hungaricis libri XXXIV*, u kome je obuhvatio vrijeme od 1490. do 1606. godine.

Što se tiče izvora i izvorne građe, treba odmah naglasiti da mi za ovo razdoblje nemamo svu građu sakupljenu u jednom kodeksu. Dok nije počeo izlaziti Smičiklasov *Codex*, dotle je kakvu-takvu vrijednost imo i *Codex diplomaticus regni Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae II* I. Kukuljevića Sakcinskog. Tim sveskom je obuhvaćeno čitavo 12. st. Isto tako je bilo i s Kukuljevićevim »Regesta documentorum regni Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae saeculi XIII« (*Starine* JAZU, 21—24, 26—28, Zagreb, 1889—1896), u kojima je on skupio sve isprave 13. st. što ih je našao u štampanim djelima ili u dostupnim rukopisima.

U ovaj red spadaju i *Monumenta historica episcopatus zagrabiensis saeculo XII et XIII* (knjiga I, Zagreb, 1873) Ivana Tkalčića. On je također izdao i zbirku *Monumenta historica liberae et regiae civitatis Zagrabiae* u 11 svezaka (Zagreb, 1889—1905). Za ovo razdoblje nas interesiraju samo prva tri sveska, koja idu od 1093. do 1526. Ta zbirka je i danas važna za srednjovjekovnu Slavoniju.

Međutim *glavna zbirka* za hrvatsku srednjovjekovnu historiju je *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, II—XVI (Zagreb, 1904—1976), a seže, kako smo već prije rekli, do 1385. Do dvanaestog sveska ovaj *Codex* je uredio T. Smičiklas, 13. M. Kostrenčić i E. Laszowski, a 14.—15. sv. M. Kostrenčić.

Uz to treba navesti i zbirku: J. Stipišić-M. Šamšalović, »Isprave u arhivu Jugoslavenske akademije — latinska regesta isprava 1018—1526«, *Zbornik Historijskog instituta JAZU*, 2—5, Zagreb, 1959—1964.

Kao zbirka veoma važne su i *Listine o odnošajnih Južnoga slavenstva i Mletačke Republike* S. Ljubića u 10 svezaka (do 1469), a kao nastavak toga bila bi i *Acta Archivi Veneti* J. Šafarika za doba od 1469. do 1488.

I jednu i drugu zbirku nadopunjuju *Commissiones et relationes venetae*, I, 1876, S. Ljubića. To su izvještaji mletačkih službenika i izaslanika u Dalmaciji od 1433. do 1527.

Najvažnije isprave i saborske zaključke koji se odnose na prošlost hrvatskog naroda i rasvjetljavaju prilike ove zemlje, donosi zbirka I. Kukuljevića *Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (I—III, Zagreb, 1861—2). *Jura* su imala prvobitno politički cilj da obrane državnopravni položaj Hrvatske od mađarskih pretenzija, a za nas je interesantan njihov I dio, u kome se nalaze isprave od 852. do 1790, dok II dio sadrži saborske spise do 1848, a treći članke zajedničkih ugarsko-hrvatskih sabora. Popularni izvadak ovoga djela s hrvatskim prijevodom najvažnijih isparava donio je B. Šulek u *našim pravicama* (Zagreb, 1868).

Pored svojih *Jura* Kukuljević je sabrao u jednu knjigu i listine, pisane hrvatskim jezikom, od 12. do kraja 16. st., pod naslovom *Acta croatica* (Zagreb, 1863). Te listine su bile *štampane najviše glagoljicom*. Kasnije je *transkribirao ćirilicom* i dodao još neke nove, ali samo do 1499, Đ. Šurmin pod istim naslovom *Acta croatica* (I, Zagreb, 1898), a novo izdanje svih ovih spisa obećala je da će izdati Jugoslavenska akademija, no do danas to još nije izvršila.

Od 1904. do 1908. izdala je Turopoljska općina *Monumenta historica nobilis communitatis Turopolje, olim Campus Zagrabiensis dictae* u 4 sveska. To su isprave iz vremena od 1225. do 1526. Sabrane su od mnogih seoskih porodica u Turopolju, a publicirao ih je pod gornjim naslovom E. Laszowsky.

Na historiju područja tzv. *Donja Slavonija* odnosi se zbirka L. Thalloczy-A. Horvath, *Codex diplomaticus comitatuum Dubicza, Orbász et Szana*. Ovdje spada i zbirka L. Thalloczy-S. Barabas, *Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus* (I—II, Budapest, 1910—1913), koja obuhvaća period od 1133. do 1527, te od istih autora *Codex diplomaticus comitum de Blagay* (s uvodom L. Thalloczyja). Obje zbirke izdala je Mađarska akademija. Uz njih važne su i sljedeće zbirke: L. Thalloczy-A. Horvath, *Banatus, castrum et oppidum Jajcza* (s predgovorom L. Thalloczyja), u izdanju MHHD, XL, te L. Thalloczy-A. Hodinka, *A horvát véghelyek okleveltàra*, I (1490—1527), tj. *Hrvatski krajiški spisi* (s uvodom Thalloczyja, Budapest, 1903, MHHD, XXXI).

Za *početak 15. st.* imamo »Nekoliko isprava iz početka XV st.« (*Starine JAZU*, 39, 1938) F. Šišića, koje idu od 1401. do 1408. Ovdje su sabrane isprave iz već objavljenih zbirki izvora kao i iz raznih arhiva (npr. iz Budimpešte, Körmenda, Koszthelyja, Beča, Firenze, Zadra, Šibenika). Za to isto razdoblje donosi izvornu građu i J. Buturac, »Neobjavljeni dokumenti hrvatske povijesti u XV. stoljeću« (*Historijski zbornik*, XI—XII, Zagreb, 1958/9), a za kraj istoga stoljeća važna je zbirka F. Šišića, »Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama s Turcima (1473—1496)«, (*Starine JAZU*, 37, 38, Zagreb, 1934—7), u kojoj je sadržana građa iz štampanih izvora, ali ima i dosta materijala iz talijanskih arhiva.

Svojevrsnu vrijednost za *doba Jagelovića* pa dalje ima M. Mesić, »Građa mojih rasprava u Radu« (*Starine JAZU*, 5, Zagreb, 1873). Pored Tkalčićevih *Monumenta* ovo je jedina naša domaća zbirka izvora za taj period.

Glavni pak izvori za Dalmaciju u 15. st. nalaze se još i sada u državnim arhivima u Veneciji, u Zadru i Kotoru. Međutim za raniji period mletačke vladavine u Dalmaciji najvažnije su zbirke S. Ljubića *(Listine* i *Commissiones)* te J. Valentinija *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*, p. II, t. X (1418—1421, Palermo 1971, p. II, t. XIV, p. III, t. XVIII i XX).

U nekim manjim fragmentima također se može naći dragocjena građa za historiju Dalmacije ovoga stoljeća. Tako je L. Jelić izdao »Regestum litterarum zadarskog nadbiskupa Vallaresa (1449—96)«, (*Starine JAZU*, 19, 1898). Neke *isprave* za historiju grada *Nina* do početka 16. st. izdao je G. Praga pod naslovom »Atti e diplomi di Nona (1284—1509)« (*Archivio storico per la Dalmazia*, XI—XII, Roma, 1936—7). Ovoj zbirci bi se mogla priključiti i *Miscellanea*, I, II—IV (uredio S. Antoljak, Zadar, 1949, 1953). Prvi svezak tih *Miscellanea* donosi isprave od 1215. do 1905, a drugi one od 1250. do 1909. Ove listine se pretežno odnose na Zadar i njegovu okolicu. Mnogo dragocjenog materijala za Dalmaciju s kraja 15. st. donosi i Sanudo, kako smo također nešto prije naveli.

Inače građu za pojedina razdoblja daju nam ove zbirke: J. Lucius, »Notae« (izd. F. Rački, *Starine JAZU*, 13, 1881) i Luciusove »Note storiche« (izd. G. Alačević, *Bulletino di storia* dalmata, 4—6, Spalato, 1881—2), koje najviše obuhvaćaju građu 14. i 15. st.

Notarski spisi Trogira od 1263. do 1299. doneseni su u zbirci M. Barade, *Trogirski spomenici*, I/1 i 2, II/1 (MSHSM 44—46, 1948—1951). Još 1952. izašli su u *Starinama JAZU*, 44, »Spisi šibenskog notara Slavogosta«, koje je objelodanio M. Zjačić. Oni se odnose na Šibenik i njegovu okolicu 1386. U *Vjesniku Historijskog arhiva u Rijeci* (III—V, Rijeka, 1955—9) štampana je »Knjiga riječkog notara kancelara Antuna de Renno de Mutina (1436—1461)«, a objavio ju je također Zjačić. Ovi spisi govore o Rijeci i njezinu užem i širem području u navedenom vremenskom razdoblju. U izdanju Historijskig arhiva u Zadru Zjačić je objelodanio i *Spise zadarskih bilježnika Henrika i Creste Tarallo 1278—1308* (Zadar, 1959), a zajedno s J. Stipišićem *Spise zadarskih bilježnika Ivana Qualis i Gerarda iz Padove 1296—1337* (Zadar, 1969). God. 1977. u izdanju istoga Arhiva sam pak Stipišić izdao je *Spise zadarskog bilježnika Franje Manfreda de Surdis iz Piacenze 1349—1350*. Svi ti dokumenti su važni za pravnu historiju i upoznavanje ekonomskih prilika Zadra i njegove okolice u tome periodu.

Zatim imamo: V. Klaić, *Acta Keglevichiana* (MSHSM 42, 1917) za period od 1332. do 1527, te F. Šišić, »Iz arkiva grofova Pongracz« (*Starine JAZU*, 36, 1918). U toj zbirci su listine Nelipčića od Dobre Kuće za razdoblje od 1300. do 1523. godine. Ne smije se zaboraviti na *Acta comitalia regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, I, F. Šišića (1526—1537, 1912 — 5 svezaka), kao ni: R. Lopašić, *Spomenici hrvatske Krajine*, I (1479—1610, 1884), te K. Horvat, »Prilozi za hrvatsku povijest iz arhiva rimskih« (1443—1607), *Starine JAZU*, 34, Zagreb 1913.

Odličan *uvid u društveno-ekonomsko stanje u Hrvatskoj 14. i 15. stoljeća* omogućuju sljedeći izvori: *Statut capituli Zagrabiensis saec. XIV* (1334—1354) Ivana Goričkog arhidjakona (izd. I. Tkalčić u »Monumenta episcopatus zagrabiensis«, II, Zagreb 1874). Zatim je I. Tkalčić objelodanio i »Urbar bivšega hrvatskoga pavlinskoga samostana u Strezi« (*Vjesnik Zem. arhiva*, 5, Zagreb 1903), dok je R. Lopašić *Hrvatske urbare* (MSHSM, 5, 1894), a S. Antoljak, »Zadarski katastik 15. stoljeća« (*Starine JAZU*, 42, 1950), s kojim se može povezati i »Pobiranje marturine, crkvene desetine i vojšćine u zadarskom distriktu (1435)« (*Starine JAZU*, 49, Zagreb, 1959) od istoga pisca.

Godine 1971. sovjetski historičar M. Freidenberg objelodanio je na ne baš zadovoljavajući način tzv. *Vranski zakonik* (Običajno pravo) od 1454. godine *(Radovi Instituta JAZU u Zadru, 18)*, koji je još prije 1952. prvi pronašao M. Barada.

Kao *pravni spomenik* važna je zbirka *Hrvatski pisani zakoni*. Izdali su je F. Rački, V. Jagić i **I. Črnčić**, (MHJSM 4, 1890). U njoj su izašli zakoni vinodolski, poljički, vrbanski, a uglavnom i oni otoka Krka, te kastavski, veprinački i trsatski. Sam pak *Vinodolski zakon* od 1288, pisan glagoljicom u originalu, preveo je na suvremeni jezik i objelodanio latinicom M. Kostrenčić. On je proveo i analizu toga spomenika u svojoj radnji »Vinodolski zakon«, štampanoj 1923. u *Radu JAZU*, 227. Isti zakonik je preveo i M. Barada u svojoj zapaženoj raspravi *Hrvatski vlasteoski feudalizam* (Zagreb, 1952). *Poljički statut*, pisan u originalu ćirilicom, prvo su izdali K. Jireček (1880) i V. Jagić (1890), a 1908. A. Pavich pl. Pfauenthal ga štampa latinicom u *Glasniku Zem. muzeja u Sarajevu*. Novo izdanje *Veprinačkog statuta* iz 1507. izdao je R. Strohal 1910. u *Mjesečniku Pravničkog društva u Zagrebu, 36*. Od *statuta dalmatinskih gradova* izašli su: *Statut Splita* (MHJSM, 2, 1878, ur. J. Hanel), *Trogira* (MHJSM, 10, 1915, ur. I. Strohal), *Brača* (MHJSM, 11, 1926, ur. K. Kadlec), *Korčule* (MHJSM, 1, 1877, ur. J. Hanel), a 1938. izašao je *Statut grada Iloka od 1525.* (MHJSM, 12, ur. R. Schmidt), mjesta u Slavoniji.

L. Jelić je 1900. publicirao *Fontes historici liturgiae glagolito romanae a XIII ad XIX saceulum (Veglae)*, koji nas detaljno upućuju u pitanje razvoja slavenske crkvene službe u hrvatskim zemljama.

Od *stranih zbirki izvora* na prvom mjestu su pojedine *mađarske*, specijalno one koje se odnose na period od kraja 14. do početka 16. st., kao što je G. Fejer, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis u* 42 sveska (do 1439). Za nas su važni tomovi od 8—11. Daljnja zbirka je I. Nagy, *Codex diplomaticus Hungaricus*

andegavensis, I—VIII, koja obuhvaća razdoblje vladavine Karla I i najveći dio vlade Ludovika I, te tako dopunjuje Fejerov zbornik. Zatim imamo: G. W e n z e l, *Monumenta historica*, III sv. (Budapest, 1875/6). Ona obuhvaća građu iz arhiva u Veneciji, Firenci, Napulju i drugim gradovima, a razdoblje je od 1268. do 1396. godine. Ova izdanja dopunjuju i brojne *listine* iz zbornika *Codex diplomaticus comitum Zichy* u 11 svezaka, koji seže do 1490. Zatim imamo *Codex diplomaticus patrius* (ur. I. i II I. N a g y, D. V é g h e l y i K. R a t h u 8 svezaka, Bud., 1876—91) s građom od 1009. do 1629. Za hrvatsku historiju je najvažniji VI svezak jer daje materijal za doba Arpadovića.

Postoje i *zbornici isprava pojedinih župa u Ugarskoj*, kao npr. zalajske (Zalai okmánytar). Ova građa je izdana pod naslovom *Zala vármegye története* (2 knjige, Bud., 1886—90) i seže od 1204. do 1498. godine. Ovamo spada i A. T h e i n e r, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia* (2. sv., Romae, 1859—60) s materijalom pretežno iz vatikanskog arhiva. Isto tako treba navesti da je T h e i n e r o v a zbirka *Vetera monumenta Slavorum meridionalium, I—II* (Romae et Zagabriae, 1863—1875) također prepuna građom iz vatikanskog arhiva. Zatim slijede *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia* (Series I, tom I—VI, Series II, tom I et II, Bud., 1884—91). Za nas su značajni tomovi 1—4 prve serije, a odnose se na period od 1281. do 1404. godine.

Za vladavinu Matija Korvina služi nam J. T e l e k i *A Hunadyak kora Magyarországon*, X—XII, 1853—7), te I. N a g y, — A. N y á r i *(Magyar diplomacziai emlékek Mátyás király korálól*, I—IV, 1875—8), što je na izvjestan način nastavak L j u b i ć e v i h listina, te F r a k n o i *(Mátyai kiraly levelei*, I—II, Bud., 1893—5), pa St. K a p r i n a i *(Ungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hungariae*, II, Conspectus diplomatum aliorumque documentorum, 1771; ta zbirka obuhvaća doba od 1457—1461).

Obilje građe za *hrvatsku historiju od 1458. do 1526.* daje C. V a r j û, *(Okleveltar a Tomaj nemzet ségbeli Losonczi Bánffy család Törtenetélet*, 1928; zbirku je uredio B. I v á n y i).

Za *sabore u prvoj polovici 15. st.* daje materijal M. G. K o v a- č i ć *(Vestigia comitiorum apud Hungaros*, Budae, 1790. i *Supplementum ad vestigia comitiorum apud Hungaros*, I/II), *Zaključci pojedinih sabora*, ukoliko su vrijedili kao zakoni, sabrani su u zborniku *Corpus iuris Hungarici* (najnovije izdanje Bud. 1899 i dalje).

Arhivi u Beču i Češkoj također imaju dosta dokumenata za ovo isto doba, pa su neki historičari izdavali taj materijal, kao npr. J. C h m e l, E. B i r k, Fr. P a l a c k y i Ad. B a c h m a n.

Vrlo vrijedna zbirka dokumenata *za period vladavine Jagelovića* (1490—1526) jest Fr. F i r n h a b e r, »Beiträge zur Geschichte Ungarns unter der Regierung der Könige Vladislaus und Ludwig II in den Jahren 1490—1526« *(Archiv für die Kunde österr. Geschichtsquellen*, 2, 1849). Konačno, kao izvor nam može poslužiti i građa u M a k u š e v a.

Za historiju *Istre u razdoblju do 1280.* tu i tamo nam može poslužiti A n d r i j a D a n d o l o, a zatim i njegov nastavljač R a f a- i n d e C a r e s i n o (do 1338), dok vijesti o osvajanju istarskih gradova od križara crpimo iz prikaza *Annales Herbipolenses* i R o b e r- t a d e C l a r y j a. *Sliku etničkog stanja u Istri sredinom 15. st.* daje tršćanski biskup Eneja Silvije P i c c o l o m i n i, kasnije papa Pio II. On tvrdi da su Istrani Slaveni, a stanovnici primorskih gradova da se služe »italskim govorom«, iako su vješti i hrvatskom, odnosno slavenskom govoru. Marin S a n u d o također donosi neke podatke za Istru u svojim *Le vite i Diarii*, pogotovo za 15. stoljeće.

Dokumenti, kao najvažniji izvori za period od 12. do 15. st., većinom su objelodanjeni, a jedan dio, neizdat, nalazi se i sada u *Historijskom arhivu u Rijeci*, a zatim u *Veneciji*, *Trstu* i još nekim talijanskim arhivima. *Riječki arhiv* je naročito bogat sa spisima koji opširno govore o *Puli*, *Poreču*, *Piranu*, *Buzetu* (svi od 12. i 13. stoljeća pa dalje), *Labinu* (od 14. st.). Ti dokumenti prikazuju unutrašnje prilike (specijalno crkvene), zatim govore o stanovništvu, raznim davanjima itd. U tome arhivu se čuvaju i razne *pergamene* koje se odnose na manje *istarske gradove 15. stoljeća.*

Arhiv pak u *Veneciji* čuva pored ostalog *spise* iz prve ili druge polovice 13. st. pa dalje i govore o Kopru, Raspu, Buzetu, Labinu i Plominu, Puli, Novigradu, Piranu, Pićnju, Izoli, Umagu, Rovinju, Lovreću, Tinjanu, Bujama, Motovunu itd.

Svi *objelodanjeni izvori-listine* prikazuju nam *teritorijalni razvoj Istre kroz stoljeća, njeno unutrašnje i društveno uređenje, njene gradove, posjede raznih feudalaca stranog porijekla* itd. Posebno je važna isprava kojom se uređuje spor između Pule i Barbana (1199).

Upravo dragocjen je izvor *glagoljicom* pisani tzv. *Istarski razvod.* On je nastao u Pazinu kao kompilacija starijih isprava iz 15. st., a *datiran je s 1325. godinom.* U njemu je sadržan materijal koji nas upućuje u etničko, društveno i upravno stanje u Istri u 15. stoljeću. Ovaj razvod u obliku u kojem je sačuvan neki smatraju *falsifikatom 15. stoljeća.* Inače prvi ga je izdao A. S t a r č e v i ć još 1852, i Đ. Š u r m i n u *Hrvatskim spomenicima (Acta croatica)*, te L. K i r a c latinicom u svojim *Crticama iz istarske povijesti* (Zagreb, 1946).

No postoji i *nekoliko statuta* nastalih mnogo ranije, kao što je onaj *Labina* (1241). Dalje se ističu *Tršćanski statut* od 1319, 1350, 1365, 1421. i 1550. godine. Također i *Milje* imaju svoj statut od 1341, zatim *Buje* od 1371, a *Kopar* je svoje statute posjedovao već u 14. st., ali mu je sačuvan onaj iz 1423. koji je štampan kao *Statuta Justinopolis* 1668. *Statut Izole* je iz 1360, a objelodanjen je tek 1887—9. *Statut Pirana* je čak iz 1274. Međutim sačuvan je samo dio ovoga statuta, a sasma u cjelini očuvan je statut od 1307. Tokom 14. st. taj statut je u nekoliko puta revidiran, tako isto i u 15. st., a objavljen je 1606. B. B e n u s s i je 1911. izdao *Statut Pule* iz 1423. *Statut Tinjana* potječe iz 1492. Vjerojatno je krajem 15. st. sastavljen i *Veprinački statut*, koji je objavljen dva puta (1890, 1910). Pored tih

statuta, iz rukopisa je štampao M. Zjačić »Dvigradski statut« (*Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci*, VI—VII, Rijeka, 1961—1962) iz druge polovice 14. st. i »Statut buzetske općine« (*Vjesnik*..., VIII—IX, Rijeka, 1963—1964) iz 1435. godine.

Istarski gradovi već u 13. st. imaju *notarske i vicedomske knjige* kao i *zapisnike gradskih vijeća i akte (spise) gradske administracije.* Sve su to veoma važni dokumenti ne samo za historiju tih gradova nego i za cijelu Istru i njeno zaleđe. (Riječki arhiv ima takve neobjelodanjene spise Poreča od 1445. pa dalje, zatim Buzeta od 1492. g. i dalje.)

Uz statute postoje i *urbari*, kojima se uređuju odnosi između kmetova i feudalaca. Takav je npr. *Urbar devinsko-walseeovske gospoštije* na Kvarneru iz vremena o. 1400. god. To je prvi i jedini u urbarijalnom obliku sastavljen pregled o devinsko-walseoovskim imanjima uz Kvarnersko primorje, između Rijeke i Brseča. Sačuvan je i *Urbar općine Pazin* iz 1498, pisan na njemačkom jeziku (goticom), a čuva se u Historijskom arhivu u Rijeci. D. Klen je 1960. objelodanio »Fragmente Rašporskog urbara iz prve polovice XV. st.« (*Jadranski zbornik*, IV, Rijeka — Pula, 1960), a zatim 1970. sam »Rašporski urbar iz 1395« (*Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, XV, Rijeka, 1970).

Interesantan je i *katastik* kaptola u Puli iz 14. st., pohranjen u Historijskom arhivu u Rijeci.

Za historiju Istre u razdoblju od 12. do 15. st. postoje uglavnom ove zbirke isprava:

P. Kandler, *Codice* (I—V), zatim S. Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnog slavenstva i Mletačke Republike* (I—X) i *Commissiones et relationes venetae* (I); A. S. Minotto, *Acta et diplomata a. r. Tabulario veneto: Documenta ad Forumjulii patriarchiatum aquil., Tergestum, Istriam, Goritiam spectantia* (I—III, Venetiis, 1870—4) i od istoga autora »Documenta ad Forumjulii, Istriam, Goritiam, Tergestum spectantia« (*Atti e memorie*..., VIII—XIII). Nadalje imamo »Pergamene dell'archivio arcivescovile di Ravenna riguardanti la città di Pola« (Atti..., III—V, Parenzo 1885—1890). Ovdje dokumenti idu od 1199. pa dalje. Uz ove slijedi već citirani Fr. Kos (*Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, IV, V), kao i C. F. Franceschi (*Chartularium Piranense*), te A. Torre, »Le pergamene istriane dell'archivio arciovescovile di Ravenna« (*Atti*..., XLI) kao i G. Praga, »Documenti trenceschi di Zara d'interesse Triestino e Istriano nell'archivio dei Francescani di Zara« (*Archeografo Triestino*, NS, III, XV). Neke isprave od 12. st. pa dalje nalaze se dodane na kraju pojedinih radova kao što su: P. Kandler, *Notizie storiche di Montona* (1875) i *Notizie storiche di Pola* (Parenzo 1876). Treba također navesti i: G. Vidossich, »Inventario Polezano inedito del Quatrocento« (*Miscellanea di studi critici*, I, Firenze, 1907), gdje se nalazi inventar od 26. II. 1446, zatim A. Gnirs, »Quellen zur Sozial und Wirtschaftgeschichte der Polesana im späteren Mittelalter und der Neuzeit« (*Jahresbericht der k. k. Staatsrealschule in Pola* 1907/8, 1909, 10, Pola, 1908—1910), gdje su izdani dokumenti za 14. i 15. st. u vezi s Pulom. »Testamenti estratti dell'archivio della vicedominaria di Pirano«, 1332—1489, (*Atti*..., *III*) jasno nam govore o kakvom se materijalu radi. M. Zjačić je objelodanio rad pod naslovom »Knjiga podavanja prihoda posjeda katedralnog kaptola u Puli (1349—1371)« (*Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci*, 1957), koja nam dovoljno kazuje o čemu je riječ.

Za *proučavanje prošlosti mletačkog dijela Istre* najvažniji su dokumenti iz Državnog arhiva u Veneciji, od kojih su regesti a ponekad i cijeli akti, objelodanjeni u časopisu *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria.* Među najvažnije skupine ovih dokumenata ubrajaju se odluke mletačkih vlasti »Senato Misti-cose dell'Istria, 1343—1502« (*Atti*..., III—VI), te »Senato Mare«, 1440—1797, (*Atti*..., VII, IX, XI). Važne su i odluke povjerljive prirode, političke i diplomatske, »Senato Segreti« (1401—1630) koje se kasnije nazivaju Senato Rettori« (*Atti*..., IV, VI, VII, XVIII, XX, XXII, XXIII). Vrijedna pažnje je i zbirka »Regesti di documenti dell'Archivio di Stato in Venezia, riguardanti l'Istria. Lettere segrete di Collegio«, 1308—1627 (*Atti*..., XLV, XLVI).

S ovim, naravno, nije ni izdaleka iscrpen sav izvorni materijal koji se odnosi na Istru u navedenom periodu, jer onaj koji želi da proučava izvore toga razdoblja, mora još pregledati i cjelokupne sveske sljedećih časopisa: *L'Istria* (I—VII, 1846—52), *La Provincia* (I—XXIV, Capodistria, 1867—1890), zatim *Atti e memorie della Società istriana di arwheologia e storia patria, Archeografo Triestino* i još *neki talijanski naučni časopisi* koji izlaze ili su izlazili u *Veneciji* i drugdje.

Nešto arhivske građe, ali u mnogo manjoj mjeri, objavljeno je u *austrijskim publikacijama.*

U nas je dosada objavljen samo minimalan dio raspoložive građe (statuti, glagoljske isprave), a u izdanjima Jugoslavenske akademije historijska građa Istre gotovo nikako nije zastupljena. Najviše je izvornog materijala iskorišteno iz *Venecije*, a tek mali dio iz općinskih i drugih arhiva Istre i arhiva u Rijeci. Zbog toga s naše strane perspektivno je zamišljen plan da se izvrši publiciranje »*Istarskog diplomatičkog kodeksa*« i naših »*Monumenta istriaca*«. Povijesno društvo Hrvatske se još 1953. obavezalo da izda »*Čitanku iz istarske prošlosti*« i da vodi brigu o publiciranju i izboru istarske izvorne građe, ali dosada od svega toga ništa nije provedeno u djelo.

*

Za najstariju historiju *Dubrovnika*, isto kao što je i za Srbiju i Hrvatsku, glavni izvor je djelo Konstantina Porfirogeneta *De administrando imperio.* Prve vijesti se odnose na osnivanje grada Dubrovnika i na događaje za vrijeme bizantskih careva Mihajla III (842—67) i Vasilija I (867—86). Dubrovnik spominje i mletački kroničar Djakon Ivan. Isto tako i Bibliotekar Ana-

stazije u *Epitome chronicorum Cassinensium* daje neke vijesti o Dubrovniku (benediktinski samostan u Lausiniumu), a i Ravenski anonim 7. st. navodi Epidaur među gradovima na Jadranu.

Drugih vijesti prije 1000. god. nemamo o ovome gradu. M. Medini misli da je postojala neka *stara kronika,* pisana krajem 11. ili početkom 12. st., puna priča i legendi. Međutim, Dubrovnik zauzima vidno mjesto u tzv. *Ljetopisu Popa Dukljanina,* a vijesti se odnose na doba o kome inače vrlo malo znamo. Zatim je sačuvano *nekoliko fragmenata u stihovima* koje je sastavio neki Miletije. Medini ih stavlja u 13. st., dok J. Tadić kaže da su ovi stihovi napisani oko 1340. i da su bez veće vrijednosti.

Iz kraja 14. st. potječe rukopis Ivana Ravenjanina (o. 1343—1408), dubrovačkog kancelara koji je napisao (1384—7) *Hystoriu Ragusii,* tj. opis grada i život u njemu. Rukopis još nije publiciran. To je više filozofski esej nego historijski prikaz onog razdoblja dubrovačke prošlosti koje je pisac želio obuhvatiti (do 1358). Ipak sadrži nekoliko interesantnih crtica o Dubrovniku kakva ga je autor doživio. Neki Ravenjaninovi negativni sudovi (Joannes Conversini de Ravenna) o kulturnom nivou Dubrovnika su pretjerani, jer ih je pisao čovjek kome su bili strani i jezik i običaji kraja gdje je živio i djelovao.

Filip de Diversis de Quartigianis napisao je 1440. djelo *Situs aedificiorum politicae et laudabilium consuetudinum inclytae civitatis Ragusii ad ipsus Senatum descriptio,* u kome je prikazao državno uređenje toga grada kao i njegove društveno-ekonomsko-kulturne prilike u prvoj polovici 15. st.

Dalje su poznati tzv. *Annales Ragusini Anonymi,* za koje je N. Nodilo mislio da su djelo jednog sastavljača iz 15. st., a M. Medini drži da se ovi anali dijele u dva jasno određena dijela. Međutim prvi ide do 1385. i njega je obradio anonim I, drugi dio počinje sa 1385. a završava 1474. godinom i autor mu je anonim II, zatim od 1474. anonim III, od 1482. anonim IV, od 1485. anonim V, od 1504. anonim VI, od 1509. anonim VII i od 1511. anonim VIII.

Što se tiče izvora u obliku *listina,* tu se ističu zbirke: Fr. Račkoga *Documenta,* Smičiklasov *Codex diplomaticus,* zatim Miklošičeva *Monumenta Serbica,* M. Pucića *Spomenici srpski* i Lj. Stojanovića *Stare srpske povelje i pisma.*

Za odnos Dubrovnika sa Venecijom glavni je izvor V. Makušev (»Isprave za odnošaj Dubrovnika prema Veneciji«, sredio i objavio M. Šufflay, *Starine JAZU,* 30, 31, Zagreb, 1902, 1905). Zatim je važan S. Ljubić (»Listine o odnošajih između Južnog slavenstva i Mletačke Republike, 1—5, 9 i njegove »Poslanice dubrovačke na Mletačku Republiku«, *Starine JAZU,* 15, 1883).

Za *veze Dubrovnika s Ugarskom* glavni je izvor G. Gelcich — L. Thalloczy, *(Diplomatarium relationum reipublicae ragusanae cum regno Hungariae,* Budapest, 1887). Za *odnose s Turcima* G. Elezović *(Turski spomenici* I/1), a za *odnose s drugim gradovima i državama:* S. Ljubić *(Listine),* F. Rački (»Dubrovački spomenici o odnošaju dubrovačke obćine naprama Bosni i Turskoj«, *Starine JAZU,* 6, 1874. i njegova *Documenta),* V. Makušev *(Istoričeskie pamjatniki Južnih Slavjan i sosednih im narodov,* I, 1874 i *Istorijski spomenici Južnih Slavena i okolnih naroda,* II, Beograd, 1882), zbirka N. Jorge *Notes et extraits,* II, te J. Radonić *(Dubrovačka akta i povelje,* 9 svezaka u 5 knjiga). Vrlo značajan su izvor i *Monumenta Ragusina* u 5 knjiga (izdanje JAZU, 1879—1897), koja sežu do 1379, a nastavak je dao M. Dinić *(Odluke veća Dubrovačke republike)* i to za 1380. do 1383. god. Uz ovo dolazi J. Tadić *(Pisma Dubrovačke Republike,* I) te G. Čremošnik *(Kancelarijski i notarski spisi,* I, 1278—1301, SAN, 1932; Isti, *Spisi dubrovačke kancelarije,* I, 1270—1272, JAZU, 1951; Isti, »Nekoliko dubrovačkih listina iz XII i XIII st., *Glasnik Zemaljskog muzeja,* Sarajevo, 1931). God. 1952. izdao je M. Marković »Vizantiske povelje Dubrovačkog arhiva« *(Zbornik radova Vizant. instituta SAN,* VII). U posljednje doba J. Lučić je izdao u dva puta neke povelje iz dubrovačkog arhiva (»Stjecanje, dioba i borba za očuvanje dubrovačkog primorja 1399—1405«, *Arhivski vjesnik,* XI—XII, Zagreb, 1968—1969; »Neobjavljene isprave i akti XIII stoljeća iz dubrovačkog arhiva«, I, II, *Arhivski vjesnik,* X, Zagreb, 1967, XIII, Zagreb, 1970). No ipak time nije još ni izdaleka iscrpena građa iz Dubrovačkog historijskog arhiva za srednjovjekovnu historiju ovoga grada, jer se još mnogo neobjelodanjenog materijala nalazi u toj ustanovi.

Uređenje dubrovačke općine također je uvelike privlačilo naše naučne radnike, koji su još početkom 20. st. počeli objavljivati zakonske spomenike samoga Dubrovnika. To su 1904. uradili V. Bogišić i K. Jireček *(Liber statutorum civitatis Ragusii,* MHJSM, 9), a god. 1936. A. Solovjev i M Peterković *(Dubrovački zakoni i uredbe,* SAN). Inače su se neki učenjaci bavili posebno otokom *Mljetom,* koji je dugo vremena pripadao Dubrovniku. Prvi je bio G. Wenzel (»Liber de ordinamenti et delle usanze« der Insel Meleda, *Archiv für österreichischen Geschichtsquellen,* Wien, 1849) i M. Pucić (»Statut oli Zakoni od Universitadi otoka od Mljeta«, *Dubrovnik,* III, Zagreb 1852), te Vid Vuletić-Vukasović (»Narodni sud, sudije . . . na ostrvu Mljetu s početka XV vijeka«, *Spomenik SAN,* XLIX, 1910). F. Radić je još 1901. pisao o *Lastovu (Knjiga o uredbama i običajima skupštine i obćine otoka Lastova,* MHJSM, 8, 1901). Naime, Lastovo je jedno vrijeme bilo pod dubrovačkom vlasti. G. Čremošnik je pak 1939. izdao u *Spomeniku SAN, XCI* »Notarske listine sa Lastova«. Sada se pripremaju za izdavanje još dva zbornika u rukopisu, i to tzv. *Zelena knjiga (Liber viridis)* i *Žuta knjiga (Liber croceus),* od kojih prva obuhvaća u rukopisu uredbe i zakone do 1466, a druga od te godine do pada republike sv. Vlaha.

Pa ipak ni s ovim svim navedenim izdanjima nije iscrpena sva *izvorna građa*, jer se još veliki dio nalazi po arhivima u Zagrebu, Zadru, Splitu, Dubrovniku, Kotoru, Budimpešti, Beču, Veneciji, Rimu, Napulju, Firenzi, kao i ostalim talijanskim gradovima, te u Barceloni, Carigradu i još nekim gradovima Evrope. Sav taj materijal čeka da se objelodani i tako popuni praznine u hrvatskoj historiji.

Pomoćna literatura

I. Kukuljević-Sakcinski, Kratki ljetopisi hrvatski, *Arkiv za povjestnicu jugoslovensku*, IV, Zagreb, 1857.

F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, IV, V.

V. Klaić, *Povjest Hrvata*, II/1, 2, 3, 1904.

F. Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije*, I/1.

Isti, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, I.

M. Medini, *Starine dubrovačke*, Dubrovnik, 1935.

Enciclopedia italiana, XXX, Roma, 1936.

L. Kirac, *Crtice iz istarske povijesti*, Zagreb, 1946.

P. Skok, *Tri starofrancuske kronike o Zadru u godini 1202*, Zagreb, 1951.

S. Antoljak, »Kako i kada je došlo do jednog umetka u Rogerijevoj 'Carmen miserabile'«, *Starohrvatska prosvjeta*, III/2.

Historija naroda Jugoslavije, I, II.

Zapisnik Glavne godišnje skupštine PHD-e, održane 27. IV 1953, *Historijski zbornik*, VI/1—4, Zagreb, 1953.

Enciklopedija Jugoslavije, 1—5, 7, 8.

B. Stulli, »Dubrovnik«, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, 3.

M. Kos, »Jedan urbar iz vremena oko 1400. o imanjima Devinskih Walseeovaca na Kvarneru«, *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci*, III, Rijeka, 1955—56.

S. Antoljak, »Pribislav je bio samo gastald Barbana (1199)«, *Jadranski zbornik*, II, Rijeka — Pula, 1957.

D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago, 1962.

F. Šišić, *Pregled povijesti hrvatskog naroda*, Zagreb, 1962.

Vizantijski izvori za historiju naroda Jugoslavije, 4.

S. Antoljak, »Pad i razaranje Zadra u IV križarskom ratu«, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 12, Zadar, 1974.

J. Lučić, *Povijest Dubrovnika*, II, Dubrovnik, 1974.

N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb, 1976.

N. Klaić-I. Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku do 1409*, Zadar, 1976.

Legende i kronike, Split, 1977.

IZVORI ZA HISTORIJU SRPSKOG NARODA

I OD NEMANJE DO SMRTI DUŠANOVE

Za ovaj period od *bizantskih pisaca* kao zvor služe Ivan Kinamos i Niketas Honijat. Prvi opisuje ratove Bizanta sa Srbima do 70-ih godina 12. st. a drugi u svojoj historiji ide čak do 1205. godine. Osim toga Honijat u svome govoru posvećenom caru Isaku II Andjelu veliča carevu pobjedu u bici na Moravi protiv srpskog velikog župana Stefana Nemanje (1190), koga naziva »satrapom Srba«.

Nadalje, Mihajlo Anhijalski, carigradski patrijarh od 1170. do 1178, u svojoj panegiričkoj besjedi donosi vrijedne izvorne vijesti o Srbima sredinom 60-ih godina 12. stoljeća.

Konstantin Manasije (r. o. 1130, u. o. 1187), mitropolit Naupakta, poznat je ne samo kao pisac popularne kronike, sastavljene između 1143. i 1152. koja počinje od tzv. stvaranja svijeta i ide do 1081. god., nego je i sastavljač panegiričkog govora caru Emanuelu I Komnenu (1173). Taj govor sadrži vrlo zanimljive vijesti o bizantsko srpskim odnosima, s opisom prisilnog dolaska Stevana Nemanje u Carigrad (1172).

Kao izvor za srpsku historiju od 1172. do 1191. dragocjen je govor Eustahija Solunskog (u. poslije 1195), mitropolita toga grada. U njemu se uz ostalo opisuje dolazak Stevana Nemanje u Carigrad u trijumfalnoj povorci cara Emanuela Komnena (1172), ali najvažniji i najinteresantniji je Eustahijev spis, nastao 1186. godine, koji govori o učestvovanju Srba pri opsadi Soluna (1185) i o normanskom osvajanju toga grada.

Druga polovica 12. st. je vrlo burno razdoblje u historiji Balkanskog poluotoka, a naročito Srbije. Zbog toga, pored navedenih pisaca, vrlo važno je *pismo* cara Isaka II Andjela (1185—1195) upućeno papi Celestinu III (1191—1198). Pismo je po vladarevoj zapovijedi sastavio logotet Dimitrije Tornik, a u njemu su sadržani interesantni i važni podaci o sukobu bizantskih i ugarskih interesa u Srbiji, koju je od napada Mađarske krajem 12. st. preuzeo u zaštitu Isak II.

Sljedeći bizantski pisac je G e o r g i o s A k r o p o l i t e s, rođen u Carigradu 1217. Kao mladić boravio je na dvoru u Nikeji, gdje je bio u službi bizantskog cara Mihajla VIII Paleologa. Kad se pak Mihajlo ponovno vratio u Carigrad, on šalje Akropolitesa na koncil u Lyon (1274), da posreduje na sjedinjenju istočne i zapadne crkve. Umro je 1282. god. u zatvoru kao žrtva šizmatičnog fanatizma. Kao državnik i pisac dao je dobrih podataka za razdoblje vladavine Stefana Prvovjenčanog pa sve do sredine vlade Stefana Uroša I. Sastavio je kroniku tzv. Χρονικὴ συγγραφή. On u jednu ruku nastavlja Honijata i opisuje događaje od 1203. do 1261. god. i to na takav način i s takvim podacima da se može vjerovati onome što je izložio u tome djelu.

G e o r g i o s P a h i m e r e s, rođen 1242. u Nikeji, zajedno je s Akropolitom, nakon protjerivanja Latina (1261) došao u Carigrad, gdje je zahvaljujući svome obrazovanju stekao visoke položaje i u crkvi i u državi. Umro je o. 1310. Njegovo istaknuto djelo je *Historijski spis u 13 knjiga.* U njemu opisuje događaje od 1255. pa sve do 1308. god. Prema tome on je nastavljač Akropolitesa. Budući da se bavi zbivanjima čiji je bio suvremenik, njegov materijal i njegovo kazivanje su vjerodostojni. S obzirom na njegovu književnu djelatnost i obrazovanje, smatra se najvećim bizantskim polihistoričarem 13. st. Također se osvrće na Srbe i osvjetljava događaje u srpskoj državi u drugoj polovici 13. st., pa npr. upoznajemo kulturne prilike u Srbiji i život na srpskom dvoru. Tamo je, naime, bio upućen 1268. god. radi pregovora o udaji bizantske princeze za Uroša, sina Milutinova.

Četrnaest godina kasnije (1282) srpski dvor slika T e o d o r M e t o h i t (r. o. 1260, u. 13. III. 1332), bizantski učenjak, političar i diplomat. Sa svojih 20 godina došao je u Carigrad i zadobio naklonost cara Andronika II Paleologa (1282—1328), koji mu povjerava razne diplomatske misije. Pošto je sve sa uspjehom obavio postaje Andronikov veliki logotet i njegova porodica se rodbinski povezuje s Paleolozima. Kad su Andronika zbacili (1328), Metohit je prognan, a imovina mu je konfiscirana. Godine 1331. vraća se u Carigrad i povlači u samostan, gdje uskoro i umire. Njegovo glavno djelo „Ὑπομνηματισμοὶ καὶ σημειώσεις γνωμικαί" ili latinski zvano *Miscellanea philosophica et historica* je enciklopedijskog karaktera. Sastoji se od 120 eseja o pitanjima iz filozofije, historije i antičke književnosti. Napisao je i oko 20 pjesama, a ostavio je i pisma. Za srpsku historiju dragocjen je njegov izvještaj o *poslanstvu* u Srbiji, gdje je boravio u pet navrata. Prvi put je bio 1282, zatim 1298. radi pregovora o miru i sklapanju braka između careve kćeri Simonide i kralja Milutina (1282—1321). Iza toga je opet nekoliko puta išao u Srbiju, a 1299. je konačno potpisan ugovor o miru i proslavljena raskošna svadba s mladom Simonidom. U tome izvještaju Metohit opisuje sjaj, bogatstvo i raskoš na vladarskom dvoru ali i bahatost srpskih velikaša i njihovo divlje ponašanje prema seljacima i stranim trgovcima.

N i k e f o r o s G r e g o r a s je jedan od najpriznatijih polihistoričara 14. st. Rođen je 1295. u pontijskoj Herakleji, gdje je dobio i prvo obrazovanje. Iza toga je pošao u Carigrad i stekao veze s najvišim crkvenim i svjetovnim krugovima, a napose je zadobio povjerenje mladog cara Andronika II Paleologa. Kad je ovaj maknut s prijestola, Gregoras je doživio razne nevolje i neprilike pa se zbog toga povukao u tišinu, zaokupljen astronomskim i filozofskim studijama. Uskoro ga je novi car pozvao na dvor i povjerio mu staru službu. Međutim za vlade cara Ivana Kantakuzena opet je pao u nemilost i dospio u zatvor. Što je dalje bilo s njim, ne zna se, jedino se pretpostavlja da je iza 1359. umro.

Za razdoblje od 1204. do 1359. god. napisao je Ῥωμαικὴ ἱστορία *(Rimsku historiju)* u 37 knjiga. U tom djelu on nastavlja Pahimeresa, koji je prekinuo opis događaja 1308. god. Inače historija Gregorasa je dosta partajična i u njoj su mnogi događaji predstavljeni na subjektivan način. Ovaj spis se dotiče historije Srbije s kraja 13. st. a opširniji je u odnosu na događaje iz prve polovice 14. st. i to specijalno za razdoblje vladavine cara Dušana.

Gregoras nam omogućuje da kontroliramo I v a n a (J o v a n a) K a n t a k u z e n a (J o h a n e s VI K a n t a k u z e n o s). On je preko svoje majke a poslije i žene bio rodbinski vezan s Paleolozima, a 1341. je okrunjen za cara. 1347. osvojio je Carigrad i priznat za regenta, ali 1355. zakoniti prestolonasljednik Ivan V Paleolog prisilio ga je da se odrekne purpura i da se povuče u samostan. Umro je 1383. i sahranjen u Misistri (Lakonija) pored svojih sinova. Ovaj obrazovani pisac nije se u samostanu predao samo meditiranju nego i stvaralačkom radu. Napisao je Ἱστοριῶν *(Historija)* u 4 knjige, gdje je iznio historiju Bizanta od 1320. do 1356, odnosno s pojedinim bilješkama do 1362. godine. Pisac je bio subjektivan, tako da je djelo zapravo apologija Kantakuzenove ličnosti i rada. Zato, da bismo ga mogli pravovaljano upotrebiti, moramo ga provjeravati i komparirati s drugim suvremenim izvorima i piscima, u prvom redu baš s Gregorasom. U stvari, on je u izvjesnim pojedinostima točan, ali u cjelini je nepouzdan. Kantakuzen prvo piše o događajima u Srbiji za Uroša II (1321—1331), a zatim dosta opširno o vladavini Dušana, s kim je bio saveznik no kasnije se savezništvo pretvorilo u neprijateljstvo. Prema tome on je imao direktan uvid u prilike, događaje pa i ličnosti u Srbiji, jer je većinom sve bilo povezano s njegovom osobom. Također se osvrće i na jedan djelić vladavine cara Uroša, sina Dušanova, ali to je samo letimično.

Od zapadnih izvora — pisaca iz Nemanjina doba važan je A n z b e r t (1189), tj. pasauski kanonik T a g e n. U svome spisu *Historia de expeditione Friderici imperatoris* opisuje susret Nemanje s Fridrihom Barbarosom u Nišu i daje naziv za jedan dio Srbije — Rasija — — Crassia.

Neki nama n e p o z n a t i p u t o p i s a c je 1308. proputovao veliki dio Istočne Evrope i svoja zapažanja je zabilježio u tek nedavno

otkrivenom rukopisu, pod naslovom *Anonymi descriptio Europae orientalis.* U Srbiju je dospio u doba kada je najvećim dijelom stare srpske države vladao Uroš II Milutin (1282—1321), a Stefan Dragutin (1276—1316) nekim zapadnim srpskim predjelima. Taj anonim daje općenite podatke o jednoj i drugoj državi, a zatim opisuje Srbiju u cijelosti.

Izvor za srpsku historiju je i Francuz Guillaume (Gijon) Adam (Guilelmus Adam ili Adae), dominikanac i putopisac, rođen o. 1270, a umro u Baru 1341. Na istok je poslan kao propovjednik. Godine 1324. postaje barski nadbiskup i na tome položaju ostaje do smrti. Napisao je poznato djelo *Directorium ad passagium faciendum ad Terram Sanctam* (1332), posvećeno francuskom kralju Filipu VI. Ovo je zapravo jedna vrst uputa za hodočasnike koji idu u Svetu zemlju. Ali u njemu govori i o Srbiji, te se tom prilikom otvoreno izjašnjava protivnikom pravoslavlja i dinastije u toj zemlji. Ujedno moli Filipa da osvoji Srbiju.

Neko vrijeme se mislilo da je autor djela netko drugi a ne Adam, ali to je pobijeno kao neosnovano. Inače Adam je bio ogorčeni neprijatelj ne samo Srbije nego i Bizanta. Bio je okupiran planovima o križarskom ratu, osvajanju Palestine i obnavljanju križarskih država. Predlagao je osvajanje Srbije kao jedan od daljnjih koraka prema Svetoj zemlji. I njegov opis Srbije imao je cilj da pojača raspoloženje za prihvaćanje toga plana.

U novije vrijeme Adamu se pripisuje i drugo važno djelo o našim susjednim zemljama iz 1308. Djelo je objavljeno u Krakovu tek 1916. pod naslovom *Descriptio Europae Orientalis — Imperium Constantinopolitanum, Albania, Servia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia, anno MCCCVIII exarata.* koji odgovara sadržaju.

O Srbiji, Dušanu i njegovu dvoru kamo je 1355. stiglo papinsko izaslanstvo, kao i o stranim ondje zaposlenim najamnicima, govori nam i Philippe de Mézières (Mezijer), francuski pisac (r. o. 1327, u. 29. V. 1405. u Parizu). Bio je kancelar ciparskog kralja Petra I, a sastavljač je životopisa Petra Tomasa, papinskog legata, inače carigradskog latinskog patrijarha. Izvod iz toga životopisa *(Vita S. Petri Thomasii),* koji se odnosi na Srbiju, objavio je Đ. Daničić u *Glasniku Srpskog učenog društva* (XXI, Beograd 1867).

U brojnim *talijanskim narativnim izvorima, a napose kronikama, također nalazimo podatke za ovaj period* (npr. *A. Dandoli chronica*).

Toma Arhidjakon u svojoj *Historii Salonitani,* na žalost, sasma kratko govori o Srbiji odnosno Raškoj i njezinu vladaru Stefanu Prvovjenčanom, kome je papa Honorije III poslao krunu. Nije opširniji ni kad je riječ o prikazu Tatara preko te zemlje (1242).

Od *domaćih izvora* u prvom redu treba navesti *biografije srpskih vladara i arhiepiskopa.* Ove stare biografije, zapravo *životopisi,* su najoriginalniji i najbolji književni rod srednjovjekovne srpske književnosti, a proizašle su iz hagiografija. U stvari one i imaju *hagiografski karakter,* a sastoje se obično od teološkog uvoda, izlaganja

života i rada pojedinih vladara i crkvenih poglavara, i na kraju dolazi retorska pohvala (ili opisivanje čudesa, ako je ta osoba proglašena svecem). Tematski i idejno biografije su služile u prvom redu najvišim krugovima vladajuće klase. Zato su one za vladavine Nemanjića i predstavljale neku vrst dvorske literature i obuhvaćale su samo uski krug čitalaca sa svrhom da obrazuju sinove vladara i velikaša. Sami pisci biografija su obično članovi vladarskih obitelji ili potječu iz redova više crkvene hijerarhije.

Prvi pisac biografija je Sava (Rastko) Nemanjić, jedan od tvoraca srpske feudalne države, osnivač srpske crkve i začetnik perioda srpske književnosti (r. 1175, u. Trnovo 14. I. 1235). Ne mnogo prije Nemanjine kanonizacije Sava piše očevu biografiju (1208) kao dio *Studeničkog tipika,* kao njegovu prvu glavu pod naslovom *Život Simeuna (Nemanje).* On ne zahvaća cijeli život Stevana Nemanje nego samo njegov monaški dio sa svrhom da u prvom redu učvrsti kult Nemanje kao sveca pa da time i samo osnivanje nemanjičke dinastije prikaže kao djelo providnosti i da joj za dugi vremenski period osigura zakonitost nasljeđa.

Savino djelo je dopunio njegov brat Stefan Prvovjenčani (r. o. 1165, u. 24. IX. 1227). On veoma spretno i vješto iznosi opširnu *biografiju svoga oca* (konačni oblik joj daje 1216.), a ipak se najviše zadržava na čudima sv. Simeona (Stevana Nemanje), koji je progonio bogumilstvo kao obilježje antifeudalnog pokreta. Stefanov cilj je pri tome bio da učvrsti svoj lični vladarski položaj kao i položaj nemanjičke države uopće. Tako je Stefan hagiografski način pisanja biografija stavio u službu dinastičkih interesa i dao obrazac (kliše) za pisanje biografija sljedećih vladara iz istoimene, nemanjičke, dinastije.

Domentijan (o. 1210 — poslije 1264), Savin učenik, bio je hilandarski jeromonah i živio u Karejskoj pećini. Tamo je za vlade Uroša I napisao *Savinu biografiju,* služeći se biografijom Nemanje koju je napisao Stefan Prvovjenčani; neka mjesta je jednostavno prepričao. Domentijan je sastavio i biografiju *Simeona Nemanje.* Ovdje je također iskoristio onu Stefanovu, uzimao je čitava poglavlja i naprosto ih ukalupljivao u svoju knjigu, ne vodeći računa što kome pripada, pa je na Simeona primjenjivao pohvale namijenjene drugim osobama.

Međutim Savinu biografiju koju je napisao Domentijan, iz osnove je preradio kaluđer Teodozije (o. 1246 — o. 1328), ipsac proznih i pjesničkih djela. Na njoj je radio između 1290. i 1292. i učinio je pristupačnom mladim feudalcima, te im je mogla poslužiti kao pogodno obrazovno sredstvo. Da bi podigao vrijednost svoje knjige, u naslovu je naveo da je ona »spisana« onako kako je o Savinu životu »skazao Domentijan«.

Od pisaca 14. st. važan je Danilo II (r. o. 1270, u. 18. XII 1337). Neko vrijeme je bio iguman manastira Hilandara na Sv. gori, kasnije dolazi u Srbiju i postaje episkop banjski, zatim episkop hum-

ski, a povremeno odlazi i u Sv. goru. Naročito je utjecajan za vlade Stefana Uroša III, koji ga šalje u diplomatsku misiju u Bugarsku i Carigrad. Godine 1323. postao je srpski arhiepiskop. Kad je Dušan došao na prijesto, Danilo je učinio mnogo da ojača njegovu vlast.

Kao državnik i političar napisao je prvu *Biografiju kraljice Jelene* (1317. ili nešto poslije ovoga datuma) i time stvorio njen kult. Zatim sastavlja *Biografiju Stefana Dragutina,* kome je uskratio svetiteljsku aureolu; rezervirao ju je za *Stefana Uroša II Milutina,* koga 1324. proglašava za »svetoga kralja« i piše njegovu biografiju (1332) kao i *Biografiju Arsenija I,* Savina neposrednog nasljednika. U pećkom manastiru sastavlja *pripratu* s *freskom loza Nemanjića* (iz 1335—7). Sve Danilove biografije ušle su u zbornik *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih* (izd. Đ. Daničić, Zagreb — Beograd, 1866). Taj zbornik sadrži biografije svih vladara iz dinastije Nemanjića, tamo od Stefana Prvovjenčanog pa do Dušana, kao i svih srpskih arhiepiskopa, počevši od Arsenija I.

Danilov rad na pisanju biografija *produžili* su njegovi *učenici i nastavljači,* koji su dali konačnu redakciju njegovu zborniku, ali se do danas ne zna točno ni broj tih nastavljača niti njihova imena.

Sljedeći pisac je Danilo III mlađi, patrijarh srpski (r. o. 1350, u. 1396), sin feudalca a kasnije monaha Doroteja. Krajem 1380. napisao je kratku biografiju kralja *Stefana Uroša II Milutina* kao i *crkvene pjesme u njegovu slavu (službu).* Iz ovih pjesama i biografije opaža se da je već stvoren kult i kralju Stefanu Dragutinu. Od Danila III, koji je postao srpski patrijarh 1390, imamo još *Slovo o Simeonu Nemanji,* napisano na osnovi Teodosija i drugih izvora, zatim *Slovo o Savi,* zapravo izvod iz Teodosija.

Književnik prve polovice 14. st. je i nepoznati Danilov učenik, ne zna mu se ni svjetovno ni monaško ime. Bio je inače ljubimac Danila II i pripadao je užem krugu Dušanovih suradnika. Napisao je *biografiju Danila II i kralja Stefana Uroša III,* a *Biografiju Stefana Dušana* samo do vremena stvaranja zbornika *Života kraljeva i arhiepiskopa srpskih* (1337—1340).

Iguman manastira Dečana Grigorije Camblak, vjerojatno vlaškog porijekla iz feudalne porodice (r. o. 1365 — Trnovo, u. 1419. ili 1420. Kijev), napisao je 1403—4. *Biografiju Stefana Dečanskog* i sastavio *crkvene pjesme* potrebne *za njegov kult (službu).* Kao izvor Camblak nema naročite vrijednosti jer je Dečanskog prikazao više kao mučenika i u njegovu biografiju unio elemente iz legendi.

Pohvale ili *pohvalna slova* vladara i starješina crkve ne daju nešto naročito nova i zato ne predstavljaju neki vredniji historijski izvor. Od panegiričkih biografija, tj. pohvalnih slova treba u prvom redu spomenuti onu u *čast sv. Simeona,* sačuvanu u Domentijanovu životopisu sv. Simeona.

Važna je prepiska o liturgijskim i kanonskim pitanjima između Dimitrija Homatijana, grčkog ohridskog arhiepiskopa i crkvenog pisca iz prve polovice 13. st., s kraljem Radoslavom, koji je bio veoma sklon Bizantincima.

Za ovo razdoblje važni su, i to vrlo mnogo, razni *zapisi po rukopisima i natpisima na spomenicima* (nadgrobni, po manastirima itd.). Njih je publicirao Lj. Stojanović pod naslovom *Stari srpski zapisi i natpisi* u 6 knjiga (1902—1926), a manju zbirku izdao je V. Petković 1923. godine.

Iz toga doba, počevši od 12. st. pa nadalje, imamo dosta sačuvanih *povelja i pisama* pojedinih srpskih vladara ili vlastele, sastavljenih na srpskom, grčkom, latinskom ili talijanskom jeziku, ali pored velikog broja autentičnih povelja (crkvenih i svjetovnih), iz ovoga razdoblja postoji i nekoliko listina koje su falsifikati. Tako nisu autentične one crkvene listine koje je tobože izdao *Vasilije II* (1018/1019), te tobožnja *Nemanjina listina* (1183—1190) nastala iza 1389, kao i neke listine *cara Dušana* (1355) falsificirane u korist srpske crkve u doba kneza Lazara. Od svjetovnih povelja spomenut ćemo tobožnje listine *cara Dušana u korist Kotorana* (1351) i *Dubrovčana* (1358), sastavljene krajem 15. st. I tri listine srpskih vladara, izdane *manastiru sv. Nikole u Mraci* (Orahovica), po svoj prilici su falsifikati, učinjeni vrlo rano. Nekoliko hilandarskih povelja su interpolirane, a ima i takvih koje su sastavljene od dvije isprave, što više, ima *povelja ispisanih na zidu,* kao što su one u Žiči i Gračanici. U pećkoj patrijaršiji, Dečanima i Gračanici naslikana je čak *loza Nemanjića,* rodoslov u slici i riječi (pored slika su i natpisi). Smatra se da je original ove genealogije u Dečanima i da potiče iz doba cara Stefana Dušana (1346—1355).

Za historiju srpskog naroda u srednjem vijeku najveći broj domaćih izvora nalazi se u *Historijskom arhivu u Dubrovniku.* To su izvori pisani uglavnom na latinskom i talijanskom jeziku. *Nešto građe ima u bibliotekama franjevaca i dominikanaca u Dubrovniku.* Domaćih izvora za ovaj period, pisanih na srpskom jeziku, najviše je u *Svetoj gori,* i to naročito u manastiru *Hilandaru.* Tamo se nalaze i povelje srpskih vladara na grčkom jeziku. Takvih izvora ima i u Beogradu u *Arhivu Srpske akademije nauka (SAN),* te u pojedinim *manastirima Srbije,* a također u Zagrebu u *Arhivu Jugoslavenske akademije,* na *Cetinju* itd. Izvornu građu posjeduje i *Historijski arhiv u Kotoru,* gdje se nalaze akti iz početka 14. st. koji se odnose i na vladavinu srpskih vladara (A. Mayer, *Monumenta Catarensia Liber notariorum Catarensium,* tom I a. 1326—1335, JAZU, Zagreb, 1951).

Od vanjskih arhiva koji kriju u sebi ovakvu vrst izvora u prvom redu treba spomenuti *arhive u Italiji,* a među njima se ističu oni u *Vatikanu i Veneciji.* Važno je naglasiti da arhiv u Veneciji ima izvora koji se odnose na 13. i 14. st. srpske historije. U nekadašnjem anžuvinskom arhivu u *Napulju* također se krilo nekoliko povelja iz kraja 13. stoljeća (ovaj arhiv je dosta stradao uslijed bombardiranja u II svj. ratu). U *Bariju,* u kaptolskom arhivu, nalazi se »Dušanova povelja od 20. VIII. 1346.« Dušanove povelje su se čuvale i u *manastiru sv. Jovana Preteče* u *Menikeju* kod Sereza, kao i u *meteorskom manastiru u Tesaliji* (na grčkom jeziku).

Prva velika *zbirka* domaćih srpskih srednjovjekovnih izvora, pisanih ćirilicom, izašla je 1840. pod imenom Pavla Karano-Tvrdkovića, popa iz okolice Jajca, a naslov joj je *Srpski spomenici ili stare hrisovulje, diplome, povelje i snošenija bosanskih, srpskih, hercegovačkih, dalmatinskih i dubrovačkih kraljeva, careva, banova, despota, knezova, vojvoda i vlastelina, I sv.* To su zapravo bili prijepisi Đorđa Nikolajevića, učitelja srpske škole u Dubrovniku, a kasnijeg dabro-bosanskog mitropolita, koji je bio zadužen da taj posao izvrši prije nego te stare srpske povelje, pisma i akti ne budu preneseni, po nalogu bečke vlade, iz dubrovačkog arhiva u Beč. U vezi s gore navedenim izdanjem nastala je velika polemika. U nju se upleo i Vuk Karadžić, koji je raskrinkao Karano-Tvrdkovića i osporio mu pravo da se smatra izdavačem te zbirke povelja.

Jedanaest godina kasnije (1851), nakon dugih priprema, izašla je na svjetlost zbirka P. Šafarika (1795—1861) pod naslovom *Památky dřevniho pisemnictvy Jihoslovanuov.* Šafarik, jedan od vođa češkog i slovačkog nacionalnog pokreta, smatrao je da ova zbirka čini samo izbor starih srpskih spomenika i da treba biti samo slika onoga što je on upravo zamislio. U tome djelu on je, uz nekoliko žitija, zapisa i natpisa, izdao i 19 povelja.

Godine 1858. izašla su *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosniae, Ragusii* (Beč. 1858) F. Milkošiča (1813—1891), čuvenog lingvista. Zbirka obuhvaća razdoblje od 1189. do 1618. god. Ukupno ima 479 dokumenata, od toga ih je 330 na srpskom jeziku. Dubrovačkih dokumenata ima 49, bosanskih 4, humskih 71, raških 67, crkvenih 54, zetskih 8 itd.

Iste 1858. objelodanio je knez Medo Pucić (1821—1882), »vlastelin dubrovački...« zbirku, tzv. *Spomenici srpski od 1395 do 1423 god.*, tj. *Pisma pisana od republike dubrovačke kraljevima, despotima, vojvodama, knezovima srpskijem, bosanskijem i primorskijem.* Ovo je zapravo kopija onoga koncepta i prijepisa srpskih pisama od 1395. do 1423. godine, dubrovačkog kancelara Ruska Hristiforovića, koji je uvodio ova pisma (304 komada) u tzv. zbirku *Lettere e commissioni di Levante.* Nakon 4 godine Pucić je izdao II knjigu, pod naslovom *Spomenici srpski* (Beograd, 1862). U njoj su štampani dokumenti iz raznih zbirki dubrovačkog arhiva, u svemu 174 isprave. To su trgovački ugovori, razna pisma, priznanice, testamenti itd., pisani većinom na srpskom jeziku, a ima ih dosta i u latinskom i talijanskom prijevodu.

Još 1873. češki historičar K. Jireček (1854—1918) upotpunio je II izdanje Šafarikovo, dodajući 13 povelja, a 1892. izdao je u *Spomeniku Srpske akademije,* 11, preko 100 akata i dokumenata iz Dubrovačkog državnog arhiva. Ovo izdanje je u svakom pogledu odlično, a na kraju knjige dat je dobar registar.

Veću zbirku domaćih izvora objavio je 1890. Lj. Stojanović (1860—1930) u *Spomeniku* Srpske akademije. Dokumente je vadio iz biblioteka u Beču, Lenjingradu, Berlinu, Moskvi, Kijevu, Odesi i Pragu. No to njegovo izdanje je puno nedostataka.

St. Novaković (1842—1915) se međutim odlučio da izda sve stare srpske povelje srednjega vijeka, pisane na srpskom i na grčkom jeziku. Tako su 1912. izašli njegovi *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka.* Među njima su bile i 72 neobjavljene povelje. Ovo djelo je i danas glavni priručnik za proučavanje srednjovjekovne historije Srbije. U njemu se nalaze i izvodi iz statuta Kotora (1332), Budve (sredina 14. st.), te ugovori i povelje tih gradova. Novih, neobjavljenih povelja ima i u knjizi A. Solovjeva (1890—1972) *Odabrani spomenici srpskog prava* (1926). Ta zbirka je veoma vrijedna i značajna. 1929. izašla je prva knjiga Lj. Stojanovića *Stare srpske povelje i pisma,* a poslije njegove smrti ugledao je svjetlo i drugi dio ove zbirke (1934). U prvoj knjizi je štampano 619 povelja, a u drugoj 477, s kronološkim registrom svih akata, tiskanih u oba ova dijela.

Inače su srpske povelje, i to najviše manastirske, objelodanjivane samo parcijalno (*Glasnik Društva srpske slovesnosti* ili *srpskog učenog društva, Spomenik SAN-a*), te prema tome *nema jedne cjelovite zbirke. Dušanov zakonik* pak izdavan je više puta, a još i danas je najbolje izdanje St. Novakovića (*Zakonik Stefana Dušana, cara srpskoga,* 1870, [2]1898), čiji je prijevod donio 1950. god. N. Radojčić.

Svakako treba naglasiti da je sačuvan znatan broj povelja srpskih vladara na grčkom jeziku. Najviše ih je iz doba carevanja Dušana, njegova sina Uroša i brata Simeona, te despota Uglješe Mrnjavčevića. Te povelje izdali su A. Solovjev i V. Mošin (r. 1894) u zbirci pod naslovom »Grčke povelje srpskih vladara« (*Zbornik za istoriju, jezik i književnost SAN-a,* 1936). Ova zbirka sadrži originalne povelje na grčkom jeziku sa srpskim prijevodom. Uz ostalo ima i registar s komentarom, a na kraju obimnu bibliografiju.

Poznato je da se *za ovo razdoblje nalazi* u *Historijskom arhivu u Dubrovniku mnoštvo građe* koja se odnosi na političku, ekonomsku i kulturnu historiju Srba. Međutim izdanje *dokumenata iz ovoga arhiva* započelo je prilično kasno. Tako je nekoliko dokumenata iz toga arhiva izdao J. Teleki i G. Wenzel, zatim I. Kukuljević Sakcinski u zbirci *Codex diplomaticus, I-II* (1874/5), te P. Matković (*Rad JAZU,* 7/1869, 15/1871, *Starine JAZU,* I/1869) i Đ. Körbler (*Rad JAZU,* 214).

Budući da su spomenici na narodnom jeziku bili već prije izdati, započelo se sa *sistematskim izdavanjem domaćih izvora pisanih na stranim jezicima* (latinski i talijanski naročito). To je bila inicijativa Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. *Srpska akademija* se također trudila, planirala sistematsko izdavanje historijskih izvora i stvarala je nove serije za to. Čak je jedno vrijeme imala namjeru da izda diplomatar *Monumenta Serbica* (743—1400) Ivana Kukuljevića, koji ga je završio još 1859. No taj rukopis je netragom iščezao a ostao je samo nedavno nađeni kratki sadržaj srpskih listina i povelja na latinskom jeziku. Znači u SAN sve je to dugo vremena rađeno samo sporadično i više slučajno.

JAZU je međutim izdala 5 *knjiga zapisnika dubrovačkog vijeća (Libri reformationum)* u redakciji I. Tkalčića (I), F. Račkoga (II) i J. Gelčića (III—V), a odnose se na 14. stoljeće.

Mađari su također izdali neke dokumente iz dubrovačkog arhiva, npr. zbirke: *Codex Arpadianus continuatus* (1858—74) (Wenzel), *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* i *Codex diplomaticus Hungariae Andegavensis*.

Osim povelja na srpskom jeziku, koje su izdane a odnose se na Dubrovnik, Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu, T. Smičiklas je unio u *Codex diplomaticus* i sve domaće povelje i akte koji su pisani na latinskom i talijanskom jeziku a tiču se prije navedenih područja, ili su pak nastali na tom teritoriju.

Istom u novije doba SAN je počela u redakciji J. Radonića izdavati dokumente iz dubrovačkog arhiva. Tako je G. Čremošnik izdao *Kancelarijske i notarske spise 1271—1301*, a J. Radonić *Dubrovačka akta i povelje*.

Uz dubrovački arhiv, izvjesnu građu ima i *Historijski arhiv u Kotoru*, u kome se nalaze najstarije knjige za period od 1326—1337; iza njih je praznina sve do 1396. Ovu zbirku je objelodanio A. Mayer 1951. u izdanju Jugoslavenske akademije pod naslovom *Kotorski spomenici*, I, a druga knjiga, već pripremljena za štampu, još nije izašla unatoč tome što je bila najavljena.

Od *stranih arhiva* najbogatiji je građom za srpsku historiju ovoga razdoblja *Državni arhiv u Veneciji*, iz kojeg je prvo J. Šafarik (1811—1876) izdao neke akte, a zatim je uslijedilo jedno zaokruženo izdanje. Naime, on je 1857. otišao u Veneciju i radio u biblioteci Marciana i u arhivu. Za vrijeme svoga istraživanja u arhivu sastavio je popis od 1800 dokumenata uglavnom između 1200—1526. On je lično prepisao samo 30 dokumenata, a druge je dao da snime ili prepišu drugi. Godine 1858. ponovno je otišao u Veneciju, te u istom arhivu prepisao mnoge akte u vezi sa starom srpskom historijom. Kao plod njegova rada izašla su »Akta mletačkog arhiva« u *Glasnicima Društva srpske slovesnosti*, 16 (1859—1862), a zatim su iz tih glasnika ti dokumenti odštampani u dvjema posebnim knjigama pod naslovom *Srpski spomenici Mletačkog arhiva — Acta Archivi Veneti*, I (1860) — 1225—1419; II (1862) — 1419—1488, a u dodatku su spisi 1059—1512. godine.

Na to Šafarikovo izdanje S. Ljubić je dao dokumentiranu kritiku s nepovoljnom ocjenom, ukazujući na mnoge krupne greške i nedostatke ove zbirke. U vezi s tim Srpsko učeno društvo je ponudilo samom Ljubiću da priredi izdanje ovih spomenika, ali je on tu ponudu odbio. Međutim, Ljubić je svoj istraživački rad u mletačkom arhivu (1858—1861) objavio pod naslovom *Listine o odnošajih između Južnoga slavenstva i Mletačke Republike*, u izdanju Jugoslavenske akademije. Ova zbirka je počela izlaziti 1868, a završila je 1891; u 10 knjiga obuhvaćen je period od 960. do 1469. god. Naravno da i ova zbirka ima dosta netočnosti i da nije potpuna. Stoga bi bilo potrebno jedno kritičnije izdanje, uz brojne izmjene i nadopune. Za srpsku historiju ovoga perioda važne su I—III i V knjiga ovih *Listina* (index je dat za I—V knjigu).

Iza mletačkog najvažniji je *Papinski arhiv u Vatikanu*, odakle je arhivist i historičar A. Theiner (1804—1874) objavio zbirku pod naslovom *Monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia* (1198—1549, I-1836). Njegova pak druga zbirka, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia* (I, 1859, II, 1862) također sadrži dosta dokumenata za historiju Srba.

I drugi arhivi u Italiji krili su u sebi građu za srpsku historiju. Među takvima se isticao *Arhiv u Napulju*, u kome je radio Kukuljević a zatim Rački, koji je iz toga arhiva objelodanio neke ispise u *Arkivu za povjestnicu jugoslavensku (1863)*. Tu su npr. isprave koje se odnose na kralja Milutina i barsku biskupiju. No od svih istraživača u napuljskom arhivu najviše je radio ruski historičar Viktor Vasiljevič Makušev (1837—1883). On je također istraživao i u *ostalim talijanskim arhivima (Firenza, Bari, Palermo, Ancona)* i pronašao dosta građe za historiju naroda Jugoslavije pa tako, naravno, i za historiju Srba. Kao rezultat toga izašli su njegovi *Istoričeskie pamjatniki Južnih Slavjan i sosednih im narodov* I (1874), gdje su štampani izvori iz arhiva u Anconi, Bologni i Firenzi, a u *Glasniku Srpskog učenog društva*, II/14 (1882) i oni izvori iz arhiva u Genovi, Mantovi, Palermu i Torinu. U ovoj zbirci ima nešto građe iz nemanjićkog doba, ali neuporedivo više za kasnije razdoblje.

U tzv. *talijanskim kronikama*, koje smo već naveli, a i *starijim mađarskim kronikama*, također ima nekih podataka o Srbiji i Srbima, o čijim odnosima s Ugarskom govori i zbirka L. Thalloczy — A. Aldassy, *Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum* (MHM, Diplomataria 33, 1907), gdje su objavljene povelje ili samo regesta od 1198. do 1526. godine.

I konačno, iz *vremena nemanjićke dinastije* imamo *razne zbirke* akata i povelja, naročito iz *svetogorskih manastira*. Među važnije zbirke manastira Hilandara spadaju: T. Florinski (1854—1920), *Athonskie akty i fotografičeskie snimki s nih v sobranijah P. I. Sevastjanova* (1880). U njima se nalazi i 6 Dušanovih povelja; P. Petit je izdao zbirku *Actes de Chilandar, Actes grecs* (1911); V. Korablev, *Actes de Chilandar, Actes Slaves* (1915); V. Mošin — A. Sovre (1885—1963), *Dodatki k grškim listinam Hilandarja* (1948, Slovenska akademija). Od manjih zbirki pak treba spomenuti: M. Lascaris (1903—1973), »Actes Serbes de Vatopédi« (*Bysantinoslavica*, 6, 1935); D. Anastasijević (1877—1950), »Srpski arhiv Lavre Atonske« (*Spomenik SAN*, 56/1922), te V. Mošin, »Akti iz svetogorskih arhiva« (*Spomenik SAN*, 91/1939) i »Akti bratskog sabora iz Hilandara« *(Godišnjak Skopskog filozofskog fakulteta*, 4/1940).

Napominjemo da SAN i dalje radi na proučavanju arhiva na Atosu.

Pomoćna literatura

K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur.*

»Teodora Metohita poslanice«. Preveo M. Apostolović. *Letopis Matice srpske*, 216, Beograd, 1902.

F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, IV.

St. Stanojević, *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, I.

Isti, *Istorija srpskog naroda u srednjem veku*, I. Izvori i istoriografija, SAN.

K. Jireček, *Istorija Srba* I, II.

Historija naroda Jugoslavije, I.

Enciklopedija Jugoslavije, 1—8 (1955—1971).

S. Ćirković, *Srednjevekovna srpska država*. Izabrani izvori.

V. Novak, »Nastanak i nestanak »Monumenta Serbica« — diplomatara Ivana Kukuljevića-Sakcinskog«, *Glas SAN*, 234, Beograd, 1959.

Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, IV.

S. Antoljak, *Pomoćne istorijske nauke*, Kraljevo, 1971.

P. Ivić-M. Grković, *Dečanske hrisovulje*, Novi Sad, 1976.

II OD RASPADA DUŠANOVE DRŽAVE DO PROPASTI SRPSKE DESPOTOVINE

Vrelo iz kojeg se crpe saznanja za ovaj period su opet *bizantski pisci* 15. st. Prvi po redu je Laonik Halkondil (o. 1432—1490), ili zapravo Halkondiles. Potjecao je iz ugledne atenske porodice, protjerane u Italiju za vrijeme dinastičkih borbi franačkih vladara-okupatora sredinom 15. st. Međutim Halkondiles je ostao u Grčkoj te je imao prilike da promatra borbe između franačkih i grčkih feudalaca a isto tako borbe Turaka s grčkim feudalcima. Kao poslanik kod Murata II bio je zarobljen, a onda su ga oslobodili, ali je ponovno uhvaćen 1446. i to kao izaslanik lakonijskog despota Konstantina Dragasisa. Poznato je da je proživio pad Carigrada i Trapezunta (1461) a što je s njim dalje bilo, ne zna se.

Laonik je jedini od Atenjana sastavio Ἱστοριῶν *(Historija) u 10 knjiga*, za period 1298—1463. godine. Slijedeći svoga učitelja, filozofa-humanistu Gemista Platinu, on za uzor uzima Herodota i Tukidida, u svemu ih imitira i čak nastoji da bude Herodot 15. st. Zapravo njegovo ime je vezano za početke humanizma, a navedeno djelo se već razlikuje od prijašnjih bizantskih historijskih spisa u tome što on *više ne uzima za središte prikazivanja Bizant nego Tursko Carstvo.*

Prema tome glavna tema nije grčevita borba Bizantskog Carstva, dogmatske borbe Bizantinaca i sitne intrige, čime su se sve bavili Gregoras i Kantakuzen, nego munjevit razvoj i širenje mlade turske države, koja se izgradila na ruševinama bizantskih, franačkih i slavenskih država i državica.

U uvodu svoje historije Laonik Halkondil daje kratki ali jasni pregled svjetske historije od Asiraca do 13. st., zatim Bizantskog Carstva do kraja toga stoljeća. Detaljno opisuje uspjehe i osvajanja Turske kao i propast Bizanta. Djelo završava osvajanjem Lemnosa (1463), a napisano je, kako se čini, 80-tih godina 15. stoljeća. Halkondilov historijski spis ističe se literarnom vještinom, ali je pun kronoloških netočnosti, pa ga zato treba kontrolirati s pomoću drugih suvremenih pisaca — izvora. Inače s mnogo historijskog smisla i simpatija zorno prikazuje borbe balkanskih naroda s Turcima, npr. bitku kod Marice (1371) i na Kosovu polju (1389). Kod njega ima i drugih važnih podataka za historiju Srba.

Iz sasma druge perspektive historijska zbivanja promatra Dukas (Duka), čije ime nam nije poznato, iako jedan rumunjski historičar (Grecu) dokazuje da se morao zvati Mihajlo kao i njegov djed. No to je samo pretpostavka, pa njegovo ime, mjesto i godina rođenja ostaju i dalje nepoznati. Ipak u svom djelu on je napisao nešto i o sebi. Tako saznajemo da je bio u Fokeji i služio kod tamošnjeg genoveškog podestata kao sekretar. Nakon pada Carigrada bio je poslanik Genovežanina Gateluzzija, gospodara Lesbosa, u ime koga je sa sultanom pregovarao radi plaćanja danka. Budući da je bio u prijateljskim odnosima s Genovežanima, jasno je bilo i njegovo zalaganje za uniju katoličke i pravoslavne crkve.

Kao i Halkondiles i Dukas daje najprije jedan osvrt na svjetsku historiju, počinjući kao i ostali kroničari od tzv. Adama pa sve do Paleologa. Tek tada prelazi na opis širenja Turskog Carstva, a 1341. je početna točka njegova izlaganja. No i ovdje samo općenito opisuje, a opširniji postaje od 1389, tj. kada je Bajazit došao na vlast. Svoju historiju završava sa 1462, odnosno kada je Muhamed II osvojio Lesbos.

Ovo djelo Dukasa je nastavak Kantakuzena i Gregorasa kao i nadopuna Halkondila i još nekih. Dukasova ljubav prema istini je izvan svake sumnje, i u pogledu točnosti nadvisuje Halkondilesa. Pripovijedanje mu je živo i puno dramatskih momenata, a izražava se pučkim grčkim jezikom. Za razliku od drugih bizantskih historičara, Dukas na Srbe gleda s poštovanjem i simpatijama. Dao nam je nešto podataka za Srbiju iz prve polovice 15. st., naročito iz doba despota Đurđa Brankovića.

Pored Dukasa ističe se i Georgios Sfrances (ne Frances). Rodio se u Carigradu 1401. Bio je sekretar cara Manuela II Paleologa i otada služi carskoj porodici na vojnom i diplomatskom polju. Godine 1432. postaje protovestijar, 1446. prefekt Sparte, a kasnije veliki logotet. Kad je pao Carigrad, dospio je u tursko ropstvo,

odakle je pobjegao na Peloponez despotu Tomi Paleologu, a kad su se Turci domogli i te pokrajine, bježi u Italiju. Bio je u Rimu i Veneciji. Konačno se zamonašio pod imenom Georgios i povukao u manastir na Krf. Tamo je sastavljao svoju „Χρονικόν" *(Kronika)* i završio je 1477. Originalna kratka redakcija njegova djela, tzv. *Chronicon Minus,* obuhvaća period od 1413. do 1477. godine, a kasnije proširena redakcija, tzv. *Chronicon Maius* započinje uzdizanjem dinastije Paleolog. Naime, u nauci se dugo diskutiralo koja je redakcija originalno djelo Sfrancesa, i konačno je izgleda to pitanje riješio 1940. učenjak Loenertz (Lorenz). On je dosta uvjerljivo dokazao da je proširena redakcija *(Chronicon Maius)* kompilacija iz 16. st. i da ju je izradio čuveni falsifikator monemvasijski mitropolit Makarije Melisin.

Sfranceov je glavni cilj bio da opiše historiju Paleologa. Izlaganje mu je opširnije od 1425, tj. od smrti Manuela II. Visoki dostojanstvenik, odan carskoj kući on je, nasuprot Duki sklonom Zapadu, ogorčeni neprijatelj crkvene unije. On je također protivnik Turaka, kojima poput proroka proriče kraj. Njegova kronika uglavnom ređa događaje i naročito pazi da budu točni kronološki podaci. Kod njega nalazimo neke podatke za srpsku historiju s kraja 14. i iz 15. st.

Sva trojica, Halkondiles, Dukas i Sfrances, imaju veliku vrijednost, ali najpouzdaniji i najsadržajniji od svih njih je, nema sumnje, ipak Dukas.

O *srpskoj vladavini u Epiru i Tesaliji* iz druge polovice 14. st. imamo opširne podatke u *Kronici* tzv. monahā Komnena i Prokla. Javnost je s tom kronikom upoznata tek 1821. u izdanju Pouquevillea *(Voyage dans le Gréce,* t. V, 200—210), a srpski prijevod ja izašao 1862. Sadržaj kronike kipti mržnjom prema Srbima. Međutim, grčki naučni radnik L. Vranoussis u svome radu »Deux historiens byzantins qui n'ont jamais existés: Comnenos et Procles,« (čitano na XII međunarodnom kongresu bizantologa u Ohridu 13. IX 1961) otkrio je da ti monasi uopće nisu postojali.

Za posljednje godine srpske despotovine naročito je važna *Historija Muhameda II.* Napisao ju je Bizantinac Kritobulos iz Imbrosa prije 1470. Tim djelom je obuhvaćen period između 1451. i 1467. i uveliko dopunjuje Halkondilesa, Dukasa i Sfrancesa. Kritobul je nastojao da se pomiri s turskom vladavinom i da stekne naklonost novih osvajača, pa je kao plod toga nastala njegova historija o sultanu Mehmedu II. U knjizi je veoma detaljno opisan pad Carigrada, iako pisac nije bio očevidac toga historijskog događaja. On ne skriva istine a dojmljuje se kao predstavnik grčke »raje«, koja se pomirila s novonastalim stanjem kao kasnije fanarioti, i stavila se u službu novom vlastodršcu. Kritobulos je, kao što smo rekli, osvijetlio zadnje godine despotovine Srbije, a *kritičku analizu* toga njegova prikaza proveo je J. Radonić 1930. (*Glas SAN,* 138, 74—76). Prema Kritobulu, Srbija je u 15. st. plodna i gusto naseljena zemlja. Spominje i neke gradove u Srbiji (npr. Novo Brdo).

Uporedo sa bizantskim piscima i *turski kroničari* nam pružaju važne i obilne podatke o Srbiji. Tako imamo nekoliko opisa boja na Kosovu, a najstariji potječe od Tadž-ud-din Ahmed bin Ibrahim ul-Ahmedi, pjesnika 14. i 15. st. U Anadaloniji se rodio i primio prvo obrazovanje a dalje se školovao u Kairu. Živio je u Germijanu, a od 1402. do 1410. u Jedrenu na dvoru sultana Sulejmana, sina Bajazitova. Poslije smrti svoga vladara vratio se u Anadoliju i umro u Amasiji o. 1413. godine. Napisao je *Iskender-namu (Aleksandrijada)* 1390, kojoj osnovu čini zbirka različitih pripovijedanja o Aleksandru Makedonskom, a na kraju ukratko izlaže historiju osmanske države sve do međusobnih borbi Bajazitovih sinova.

Kosovsku bitku opisao je i Urudj, jedrenski historičar, u svome *Tevarih al-i Osman.* O Urudju se zna toliko da je bio pisar u Jedrenu, a smatra se da je svoju kroniku pisao polovinom 15. st. Međutim, sigurno je da on prvi i jedini od turskih historičara točno i jasno prikazuje ubojstvo sultana Murata.

Urudjev suvremenik molla Šukrillah bin imam Šihab-ud-din bin imam Zejn-ud-din Zeki (u. o. 1460), također kratko piše o boju na Kosovu, iznoseći sasma drugačije podatke o ubojstvu Murata u svojoj historiji na perzijskom jeziku *Behdjet-ut-Tevarih (Ljupkost historije),* koju je napisao u 73. god. života (1457) u Brusi.

Iste historijske podatke o Kosovu koje donosi Urudj, ima i anonimni historičar, autor djela *Tarih-i al-i Osman.* Taj anonimus je po svoj prilici bio neki derviš sufija, živio je u Jedrenu, gdje je na osnovi raznog historijskog materijala napisao svoju kroniku 1512. godine.

Vjerojatno iz kraja 15. ili početka 16. st. postoji još jedan opis Kosovskog boja na turskom jeziku u anonimnom *Tevarih-i al-i Osmanu,* čiji je sastavljač upravo doslovno iskoristio tekst *Iskender-name* i *Menakib Ašik Zade.*

Ipak od svih dosad navedenih turskih historičara najviše podataka za Srbiju i njenu historiju daje Derviš Ahmed s dodatkom Ašikija ili Ašik paša Zade (zade = sin, potomak tj. u ovom slučaju praunuk Ašik-paše). Ahmed se, kako je sam izjavio, rodio o. 1400. u današnjem selu Elvan Čelebi kod gradića Mecitözü u sjevernoanadolskoj pokrajini Amasya. God. 1413. nalazio se u pratnji sultana Mehmeda I, a kao oduševljeni borac za vjeru i derviš sudjelovao je u borbama Murata II i njegova skopskog namjesnika Isak-bega, s kojim je čak 1436/7. krenuo na hodočašće u Meku. Također je učestvovao u bici na Kosovu polju protiv Janka Hunjadija. God. 1457. spominje se u Jedrenu pri jednoj svečanosti na dvoru Mehmeda II, a 1458. mu isti sultan u Skopju daje bogate darove. Svoje djelo je započeo pisati u dubokoj starosti od 86 god. u Istanbulu, gdje je čak sagradio jednu malu džamiju. Godina njegove smrti se stavlja u razmak od 1481—1503.

Ašik-paša Zade napisao je *Menâkib u Tevârîh-i Al-i Osman* ili *Kroniku dinastije Osmanovića ili države osmanske* od najstarijih

vremena do 1503. Stil mu je pučki i sirov. Ovaj starac, koji je vrlo kasno počeo pisati svoju kroniku, obara se na svaku novost svoga vremena, a hvali i slavi doba Osmana i njegovih sinova. Živo i svježe prikazuje uspon Osmanove kuće i Osmanlija od jurte do saraja, od pastirskog čadora do visoke porte. Svakako ova kronika spada među *najznačajnije i najvažnije izvore za tursku historiju* od pojave osmanskih Turaka do kraja 15. st. i daje nam dragocjene podatke o prvim turskim nadiranjima na Balkan. Njena važnost je to veća što je pisac ove kronike bio i sam učesnik i svjedok mnogih važnih historijskih događaja. Stoga ta kronika predstavlja *i jedan od najvažnijih turskih izvora za historiju naroda Jugoslavije u doba najvećih turskih napada na naše zemlje.* Postoji nekoliko izdanja te kronike, a ne samo dva kako to misli H. Šabanović. Dva su carigradska (1914. i 1949) i dva njemačka (1929. i 1959), dok je neke izvode koji se odnose na naše krajeve objelodanio Gl. Elezović 1932. pod naslovom »Turski izvori za istoriju Jugoslavena« (*Bratstvo sv. Save,* Beograd 1932). U toj kronici ima veoma vrijednih podataka za Srbiju i za Bosnu u 15. st., a nešto i za Ugarsku.

Drugi značajni turski kroničar 15. stoljeća je Dursun-beg ili kako on kaže da mu je pravo ime bilo Tur-i-sina, tj. Gora sinajska, a onda je u iskvarenom govoru dobio onaj prvi nadimak i pod njim je ostao poznat. Dursun-beg je porijeklom čisti Okmanlija i pripadao je vojničkom staležu. God. 1453. kao vojnik sudjeluje u osvajanju Carigrada i nalazi se u samoj pratnji Mehmeda II. Poslije toga, iz nepoznatih razloga, odlazi u Brusu kod svoga strica koji je bio upravitelj grada. Kada je sultan odredio jednu komisiju za popis državnih dobara, predanih doseljenicima u Carigradu, u njoj je umjesto svoga strica bio Dursun-beg. Tada je svratio na sebe pažnju Mehmeda II, koji ga je zavolio, cijenio i obasipao darovima i častima. Za vrijeme opsjedanja Beograda (1456) nalazi se u turskom vrhovnom generalštabu, a zatim učestvuje i u pohodima velikog vezira Mahmud-paše (npr. 1458. pri uzaludnom opsjedanju Smedereva). Neko vrijeme je bio u Srijemu emin, tj. financijski činovnik koji je popisivao plijen u ratnim pohodima radi naplate sultanova, odnosno državnog dijela. God. 1461. je sekretar divana, zatim defterdar (financijski direktor) za cijelu azijsku Tursku i konačno šef financija cijele turske imperije. 1464. sudjelovao je u obrani Zvornika od Mađara, a umro je iza 1499, ali svakako prije 1509. godine.

Njegovu historiju Turci zovu *Dursun beg tarahi,* a on sam *Tarih-i-Ebul-feth sultan Mehmed-han,* tj. *Historija oca osvajanja,* zapravo historija *sultana Mehmeda II,* osvajača Carigrada. Započinje prvim stupanjem na prijestol Mehmeda II, zapravo od 1442; znači zahvaća nekoliko godina vladavine Murata II, oca Mehmeda II, a završava 1487. godinom, tj. opisuje i 6 god. vladavine Bajazita II (1481—1512). U prikazivanju događaja nije uvijek dosljedan, negdje je suviše opširan, a ponekad opet prekratak. Historija je pisana teškim stilom i dosta nerazumljivim jezikom, tako da se slabo može čitati i shvatiti. Unatoč tome ona sadrži vrlo značajne i važne podatke iz vremena turske provale preko Save i Dunava, naročito o pohodu na Beograd (1456), zatim protiv Srbije (1458), te o padu Smedereva (1459) i likvidaciji Bosne (1463).

Dosada su pronađena tri primjerka ove historije (Carigrad i Beč). Prvo izdanje izašlo je 1914/16. u Carigradu kao dodatak turskom historijskom časopisu (naslov revije je na turskom i francuskom jeziku: *Revue historique,* publiée par L'institut d'histoire turc). Neke dijelove iz ove historije, važne za naše zemlje, objelodanio je u već spomenutom *Bratstvu* (1932) Gliša Elezović.

Treći istaknuti turski historičar je Nešrija. Zapravo, on se zvao mula Mehmed, a nadimak mu je bio Nešrija, po kome je poznat u turskoj i evropskoj nauci. Pripadao je višem redu ulema, a priča se da je po nalogu Bajazita II napisao 1492. historiju osmanskog carstva pod perzijskim naslovom *Djihan-numa,* tj. *Svetovid* ili *Ogledalo svijeta.* Umro je 1520. Glavni izvor za njegovu historiju je Ašik-paša Zade. Sama knjiga je podijeljena u 6 dijelova. U zadnjem dijelu, pod imenom »Tarih-il-i Osman« (Historija Osmanove dinastije) izlaže događaje od postanka Osmanove države pa sve do 1485. Nešrija se naziva »ocem turske historije«. Kada je *1591.* Leunclavius izdao *Historiae musulmanae Turcarum de monumentis ipsorum excriptae* u Frankfurtu na Majni, Nešrija je ušao u historijsku nauku zapadnih naroda.

Nešrijeva historija sadrži brojne i važne podatke za proučavanje historije Grka i Bugara, a naročito mnogo za srpsku historiju 14. st. (npr. turska osvajanja na Balkanu, Marička bitka, Kosovski boj), zatim u 15. st. (pad Smedereva, druga bitka na Kosovu polju, bitka za Beograd).

Pored navedenih turskih kroničara u 16. st. je pisao o bici na Kosovu (1389) i Seadedin (Sad-ud-din Mehmed), poznatiji pod imenom Hodja-efendija (u. 1599), o kome ćemo kasnije opširnije govoriti, a u pogledu njegova prikaza Kosovskog boja, može se reći da je to samo na romantičan način prepričan Nešrija i Ašik Zada.

Mustafa bin Ahmed, poznat kao Ali (u. 1599), u svom *Kuhn-ul-abharu* lakonski piše također o ovom događaju, a Mehmed Hemdemi Solak-Zade (u. 1657) u svome *Tarih-i-al-i* je više retoričan.

No sve je to plod stvaranja kasnijih vremena pa ta djela nemaju direktne veze s događajima iz 14. stoljeća.

Kod *zapadnih pisaca* imamo također vijesti koje se direktno ili indirektno odnose na srpsku historiju ovoga razdoblja. Tako za bitku kod Nikopolja, u kojoj su protiv Žigmunda učestvovali uz Turke i Srbi, odlične podatke nam daje Hans ili Johan Schiltberger (r. 1380. na dobru Hollern kod Münchena). On je 1396, isprva kao turski a od 1402. kao mongolski ratni zarobljenik, došao u Malu Aziju,

a tek 1427. se vratio kući. Njegove *pustolovine i putovanja* izašle su istom 1473. i neko vrijeme su se uvelike čitali, te je bilo nekoliko izdanja na njemačkom jeziku.

God. 1433. prošao je kroz Srbiju i kasnije o njoj pisao francuski vitez Bertrandon de la Broquière (Brokijer), povjerljiva ličnost burgundskog vojvode Filipa Dobrog. Naime, on je još 1432. otplovio u Jeruzalem s tajnom misijom da prouči stanje i prilike u Turskoj. Tako se 1433. vratio preko Pirota i Beograda u Burgundiju. Umro je u Lillu 9. V. 1459. Po nalogu vojvode Filipa on je istom 1455—7. opisao to putovanje, a štampano je tek 1805. pod naslovom: *Voyage d'outre mer et retour de Jerusalem en France par le voie de Terre, pendant le cours des années 1432 et 1433.* Ovo *Putovanje preko mora* je vrlo dragocjeni izvor za proučavanje stanja ondašnje Turske, posebno vojnog uređenja. U njemu nalazimo interesantnih podataka o prilikama na Balkanu, o turskim zulumima po našim predjelima, o Đurđu Brankoviću, o tvrđavama i naseljima, šumama i poljoprivrednim prilikama u Srbiji, zatim o privrednom značaju Novoga Brda itd.

Ovaj je pisac poznat u Srbiji već 1815, kada je objavljen prijevod iz jednog dijela putopisa koji govori o putovanju Broquièra kroz Srbiju. Kasnije su slijedili nepotpuni prijevodi, a 1950. dobili smo potpuni prijevod ovoga *Putovanja preko mora* u izdanju Istorijskog društva NR Srbije.

O Srbiji u 15. st. saznajemo nešto i od Eberharda Windeckea, kroničara i trgovca (r. o. 1380, Mainz, u. o. 1440), koji je dugo vremena bio u službi Žigmunda (ili Sigismunda). On je napisao značajno djelo pod naslovom *Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigismunds;* izdato je u Berlinu 1893. Windecke u tom spisu naročito lijepo opisuje despota Stefana Lazarevića.

Od drugih zapadnih izvora spomenut ćemo *Chronicu Hungarorum* Ivana Turocija (Joannes Thwrocz), protonotora na dvoru kralja Matije Korvina (1458—1490). Objelodanjena je prvo u Brnu, a zatim u Augsburgu, pod naslovom *Chronica Hungarorum ab origine gentis.* Posljednji je put štampana u zborniku J. G. Schwandtnera (*Scriptores rerum Hungaricarum,* I) u Beču 1746. Turoci donosi neke vijesti o Srbima, posebno o Đurđu Brankoviću, ali nije sasma točan.

Jan (Longinus) Dlugosz (Dlugoš) je poljski historičar. Bio je diplomat a poslije nadbiskup u Lavovu. Napisao je uz ostalo i *Historiu Poloniae* ili *Historia Polonica* u 12 knjiga od najstarijih vremena do 1480. Ona je naročito važna za period od 1386. do 1480, jer je pisana na osnovi brojnih njegovih studija izvora (poljskih, ruskih i mađarskih ljetopisa) i sigurnih usmenih saopćenja, do kojih je i sam dolazio. Ovo njegovo djelo je važno u prvom redu za Hrvatsku, a onda i za Vojvodinu i Bosnu u 15. st. Prvo izdanje te historije izašlo je 1614, a u 19. st. je štampana nekoliko puta.

Kao pisac poznat je i Filippo Bounaccorsi, zvani Kalimah (Callimachus Experiens). On je sastavio *De rebus a Vladislao Polonorum atque Hungarorum rege gestis libri tres* (Schwandtner, *Scriptores rerum Hungaricarum,* I, Vindobonae, 1746). Neko vrijeme se mislilo da je Kalimah bio sekretar kralja Vladislava Varnenčika, no kasnije je učenjak Zeissberg iznio da se Kalimah rodio tek 1437. i da je svoje djelo napisao između 1484. i 1490, služeći se Dlugoszem. Unutra je uvrstio i duge govore koje je sam sastavio. Prema tome djelo ima malu, gotovo nikakvu vrijednost. Inače i kod njega nalazimo neke vijesti o Srbiji u 15. st.

Enej Silvije Piccolomini, kasniji papa Pio II, rođen je 18. X. 1405. u Carignanu kod Siene. Veći dio života proveo je u srednjoj Evropi, pogotovo u Njemačkoj. God. 1439. postao je sekretar pape Feliksa V, a 1442. tajni sekretar i glavni savjetnik njemačkog vladara Fridriha III Habsburgovca. God. 1447. je već biskup u Trstu, 1449. u Sieni, kardinal postaje 1456. a od 1458. sve do svoje smrti 14. VIII. 1464. je papa. Njegov cilj je bio da tzv. kršćansku Evropu digne u rat protiv Turaka. I on lično je htio poći na tu vojnu, ali ga zateče smrt na putu u Anconi. Eneja Silvije Piccolomini je kao rijetko tko poznavao prilike u Evropi i napisao je čitav niz historijskih, geografskih i drugih djela. Iza sebe je ostavi i veliki broj pisama. Od historijskih knjiga najvažnije mu je *Historia rerum Friderici III imperatoris* (ili *De rebus et gestis Friderici III sive Historia Austriaca),* koja seže do 1457. Za historiju Južnih Slavena, pa tako i Srba, interesantan je njegov spis *De statu Europae (Historia Europae),* od kojega se I—XXI glava bavi Evropom. Za ovoga autora se ne bi moglo reći da objektivan, nego više pristrasan historičar, pa se samo s velikim oprezom možemo služiti njegovim djelom.

Thomas Ebendorfer u svojoj *Chronici Austriacum (Scriptores rerum Austriacarum,* II) također piše o Srbiji u 15. st.

Donado da Lezze (Lece) rođen je 1479. g. u mletačkoj patricijskoj porodici. Već 1505. postao je providur otoka Zante, a kasnije prelazi na Cipar, zatim u Rovigo pa u Padovu, gdje se upoznao sa svojim suvremenikom Ivanom Angiolellom (Andjolelom) iz Vicenze, koji je dugo vremena boravio na dvoru sultana Mehmeda II i njegova sina Mustafe. Mehmeda je čak pratio na njegovim vojnim pohodima. Angiolellijeve memoare prenio je Lezze u svoju *Historiju turchescu,* koja obuhvaća period od 1300. do 1514. To nije samostalno djelo nego kompilacija, ali vrlo dragocjena zato što je kompilator unio u nju čitava djela suvremenika, vrijedna kao što je npr. Angiolellijevo.

Naziv *Historia turchesca* ne potječe od samoga autora Donada (on ju zove jednostavno *»scrittura«*), nego od njegova prepisivača. U toj knjizi Donado iznosi najprije porijeklo Turaka, zatim govori o njihovim osvajanjima te o boju na Kosovu. Posebnu pažnju obraća srpsko-turskim odnosima u 15. st. za vrijeme vladavine Murata II, no dosta

je zbrkan i kronološki netočan. Opisuje opsadu Beograda 1456 (o tome događaju je dobro obaviješten), a zatim govori o zauzimanju Smedereva i dalje o Bosni i Hercegovini. Također prikazuje tursko-mletačke odnose krajem 15. i početkom 16. st. i završava Selimom I.

Spomenuti *Memoari Ivana Angiolella,* sačuvani u Lezzinu djelu, važni su za ocjenu ličnosti Mehmeda II i za poznavanje prilika u Turskoj toga doba, a ujedno nam služe kao komparativni materijal u vezi sa suvremenim bizantskim piscima. Ti memoari počinju sa 1468. Angiolelli navodi i neke ličnosti iz srpske historije, priča i o opsadi Skadra, ali najviše se zadržava na prikazivanju ekspedicije Mehmeda II na Moldaviju i provali u Srbiju.

Uz *pjesme* njemačkog majstora-pjesnika Mihaela Beheima (r. 1416, umoren 1474), koji je za vrijeme svoga boravka na ugarskom dvoru (do 1462) opjevao razne događaje povezane s borbama protiv Turaka, pa tako i opsadu Beograda koga naziva »Griechisch Weissenburg« (1456), kao *izvor* se ističu podaci Marka Antonija Bonfiniusa, historičara i humanista (r. o. 1427. u Ascoliju — 1503, Budim). Bio je profesor u Ascoliju i u Recanatiju, a 1486. na poziv Matije Korvina došao je u Ugarsku. Tamo je napisao djelo *Rerum Hungaricarum decades* u 45 knjiga na latinskom jeziku, tj. historiju Ugarske od prvih početaka pa sve do svoga doba. Jedan dio te historije objavljen je 1565. u Kološvaru, a cijelo djelo 1568. No ta izdanja su puna pogrešaka i jedino je dobro Belovo izdanje iz 1771, izašlo u Leipzigu. Bonfinius je pisao po uzoru na Livija, dakle u klasičnom stilu. Njegovo djelo predstavlja veoma važan izvor i za naše zemlje. Posebno su interesantna njegova domišljavanja o porijeklu Slavena, o Bosni, o opsadi Beograda (dat je i opis Beograda), o bici kod Varne, osvajanju Jajca, opsadi Smedereva itd.

Njime se koristio Rajić, često ga navodeći u svojoj historiji, a Vitezović je ispisao sva mjesta iz Bonfiniusa o zaslugama Srba za Ugarsku i pravima koja su na osnovi njih stekli.

Za ovo razdoblje, tj. od raspada Dušanove države do propasti Srpske despotovine, postoji samo jedna suvremena biografija, a to je *Biografija despota Stefana Lazarevića.* Napisao ju je Konstantin Filozof ili Gramatik, rodom Bugarin iz Kostenca na izvoru Marice. Prvo obrazovanje je dobio u Bugarskoj, odakle je nakon njene propasti prešao u Srbiju, gdje ga je na svoj dvor vrlo srdačno primio despot Stefan (1389—1427). Poslije smrti despota Stefana bio je na dvoru cesara Uglješe Mrnjavčevića. U međuvremenu putovao je u Svetu goru, Carigrad i Jeruzalem. On je bio glavna književna ličnost tadašnje Srbije i glava reformne škole, čija je dužnost bila da popravlja stare prijevode i da izabire i donosi nove. Tu školu je podigao sam despot u manastiru Resavi (Manasiji), pa je zato i prozvana resavskom školom.

Konstantin je autor više spisa (tako jednog i o pravopisu), a 1431. ili nešto kasnije po zapovijesti srpskog patrijarha Nikona sastavio je biografiju Stefana Lazarevića (*Žitije i žizn gospodina despota Stefana*). Knjiga je puna podataka i ima više historijski nego hagiografski karakter. U njoj se nalazi i netočna genealogija Nemanjića, koja ih dovodi u vezu s Konstantinom Velikim i Licinijem. Baš je ova genealogija postala sastavni dio srpskih rodoslova sve do 18. st., a sama biografija, koja je po mišljenju Jirečeka najbolji historijski spis srednjovjekovne Srbije, čitana je ne samo u Srbiji nego i u Rusiji, pa su njeni dijelovi čak ušli u sastav ruskog hronografa. Kako je Konstantin Srbiju prigrlio kao svoju drugu domovinu, on je s neskrivenim simpatijama i ljubavlju opisao tu zemlju, a što se tiče genealogije griješi pored ostalog i kad smatra da je neki Tihomil otac Nemanjin. U nastavku biografije detaljno opisuje rad i djelovanje despota Stefana i navodi druge ličnosti povezane s njim (npr. Žigmunda, Đurđa Brankovića, Paševita, skopskog namjesnika, Radića, Vitka).

Unatoč genealoškim netočnostima i drugim manama, a s obzirom na bogatstvo historijskih i drugih podataka, smatra se da je ovo najbolja biografija srpskih vladara koja je od stare književnosti ostala.

Određenu važnost ima i *Biografija cara Uroša,* koju je 1642. napisao patrijarh Pajsije, rođen sredinom 16 st. u Janjevu, a umro 3. X. 1647. u Peći. Kao patrijarh od 1614. pa dalje vodio je kompromisnu politiku prema Turcima i nastojao da učvrsti položaj patrijaršije. Radio je i na sjedinjenju poravoslavne s katoličkom crkvom i radi toga održavao veze s papom. On je kanonizirao Uroša, zadnjeg Nemanjića, i napisao mu biografiju, koja kao odraz legende stvorene oko toga cara i ima neki značaj. Pajsije je skupljao i stare srpske rukopisne knjige.

Iako »pohvale« nisu neki naročiti historijski izvor, ovdje ćemo navesti *Pohvale knezu Lazaru.* Ima ih devet, a ističe se ona koju je još 1392/3. sastavio Danilo III mlađi, srpski patrijarh, zatim *Pohvala monahinje Jefimije* (o. 1349 — iza 1404), udovice despota Uglješe. I *Natpis* na kosovskom stupu (1404) također se smatra pohvalom i pripisuje se despotu Stefanu Lazareviću.

Za rasvjetljavanje prilika u Turskoj i Srbiji tokom druge polovice 15. st. služe nam kao važan izvor *Janjičareve uspomene* ili *Turska kronika* Konstantina Mihajlovića iz Ostrovice (ne možemo je točno ubicirati). Rodio se o. 1435. i učestvovao u osvajanju Carigrada (1453). Iza toga je došao u Novo Brdo, a kad je i ono palo u turske ruke, Konstantin se našao među zarobljenicima. Uvršten je u janjičare i upućen u Anadoliju, gdje se odgaja za tu službu. Sudjeluje pri opsadi Beograda (1456), kasnije ide sa sultanovom vojskom na Peloponez, te na Trapezunt (1459) pa na Vlašku. Za Konstantina je najteži pohod bio na Bosnu (1463), a nakon njezina pada postao je zapovjednik male tvrđave Zvečaj na Vrbasu. Međutim uskoro su ga Mađari zarobili i odveli u Ugarsku, odakle je, ne zna se kako i na koji način, prešao u Poljsku.

Iako je bio neuk čovjek, Konstantin je ipak zrelo i trijezno shvaćao evropsku situaciju i realno ocjenjivao tursku vojnu silu. Za vri-

jeme boravka u Poljskoj on je između 1497. i 1501. napisao jedino svoje književno djelo, koje je sačuvano u raznim prepisima, a pravog njegova naslova nemamo. Zato je uobičajeno da se naziva *Pamietniki Janczara*, tj. *Janjičareve uspomene* ili *memoari* ili pak *Turska kronika*, odnosno *historija*. Prema mišljenju Đ. Živanovića, koji je ovo djelo s poljskoga preveo na srpski jezik, trebalo bi mu dati naslov *Memoari o turskom pitanju*.

Konstantinov cilj je bio da prikaže kako je izgledala turska sila u prošlosti i u njegovo vrijeme. Zato počinje od Osmana, a kad piše o prodiranju Turaka u Evropu, onda govori i o srpskoj historiji (od Milutina do Đurđa Brankovića), kao i o padu Bosne. Međutim on nije zamislio napisati historijsko, nego političko, publicističko djelo, te sve što iznosi o starijoj turskoj i srpskoj historiji naprosto su priče ili legende. On dakle nije historičar, ali je ipak važan i pouzdan izvor za ono što je sam vidio i doživio.

Izgleda da je to svoje djelo Konstantin pisao na poljskom a ne na srpskom jeziku. Original toga spisa se nije sačuvao, a prijepis je štampan 1565. na češkom jeziku, dok je prvo poljsko izdanje izašlo tek 1828. Jan Šafarik ga prevodi s češkoga na srpski jezik 1865. Postoji 12 tekstova ovoga djela. Zna se da je bio i jedan tekst pisan ćirilicom, ali se ne zna na kojem jeziku. O Konstantinu i njegovu djelu u nas se više puta pisalo ali nepotpuno; tek ga je 1959. izdala SAN s opširnim predgovorom, cjelokupnim prijevodom i indeksom. Za historiju naših naroda, naročito Srba, ovaj spis ima veliku vrijednost i to specijalno kao historijski izvor koga treba još dublje proučiti.

Glavni *domaći* historiografski izvori za cijelo ovo razdoblje su *ljetopisi i rodoslovi*. S opširnim uvodom objelodanio ih je Lj. Stojanović 1927. u izdanju SAN (*Stari srpski rodoslovi i ljetopisi*).

Rodoslovi nisu sasvim bez vrijednosti za političku historiju, a ne sadrže više građe zato što pisac nije sastavljao historiju nego rodoslov vladarske kuće. U nedostatku pisanih spomenika poslužio se za starije doba tradicijom. Imamo nekoliko rodoslova, kao što su: Konstantinov (K. Filozof), Ruvarčev, Karlovački, Vrhobrezovački, Pajsijev, Zagrebački itd. O nekima od njih smo već govorili, a za neke se ne zna čak ni kad su postali (osim npr. Konstantinov, Pajsijev).

U starijim ljetopisima o Nemanjićima ima malo što a da već ne bi bilo poznato iz žitija ili nečeg drugo, dok u *mlađim ljetopisima* nema ništa novo jer je sve uzeto iz rodoslova i starijih ljetopisa. No u ljetopisima se nalazi određena građa o događajima u obliku *bilježaka* (napose za razdoblje od 1439. do 1460), iako su one fragmentarne i kratke (npr. »Povijesti o gospodi srpskoj i o patrijarsima zemlje srpske« iz 1378).

O *zapisima* i *natpisima* smo već govorili. Za nas je svakako važna I knjiga Lj. Stojanovića *Stari srpski zapisi i natpisi*, u kojima ima građe ne samo iz 12—14. st. nego i iz 15—16. stoljeća.

Kako za ranije doba tako i za ovaj period neiscrpni izvor predstavljaju *povelje i korespodencija*, tj. domaći i strani arhivski materijal, još i danas velikim dijelom neobjavljen. Pisan je na srpskom, grčkom, latinskom, talijanskom i turskom jeziku. U prijašnjim poglavljima smo vidjeli da se taj materijal večinom nalazi u Dubrovniku, Kotoru, Sv. gori, u Veneciji i ostaloj Italiji i da su zbirke takve vrsti izvora izdavane neredovito i rasuto. *Svakako, da za ovaj period vrijede sva ona izdanja izvora kao i za prvo razdoblje, znači već navedene zbirke* Miklošiča, Pucića, Jirečeka, Novakovića, Smičiklasa, Solovjeva i Mošina.

God. 1887. izašla je zbirka *Diplomatarium relationum reipublicae regusinae cum regno Hungariae*. Pripremio ju je G. Gelcich (1849—1925), a uvod i napomene je napisao L. Thalloczy (1854—1916), vrsni poznavalac prošlosti Bosne, Srbije i Albanije i istaknuti izdavač zbirki i izvora. Navedeni *Diplomatarium*... obuhvaća period od 1358. do 1526.

Izvode iz zapisnika dubrovačkih vijeća i izvode iz instrukcija dubrovačkim poslanicima, kao i izvode iz njihovih izvještaja od kraja 14. st. do 1453. izdao je čuveni rumunjski historičar N. Jorga u II knjizi svoje zbirke dokumenata *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle* (1899). U ovoj knjizi ima nešto materijala iz Beča, iz vatikanskog arhiva, iz Napulja i Firenze, ali glavnina građe je iz dubrovačkog arhiva.

U novije vrijeme SAN je u redakciji J. Radonića (1873—1956) bila započela izdavati zbirku dokumenata iz dubrovačkog arhiva. U intervalu od 1934. do 1951. izašlo je 5 knjiga (9 svezaka). Prvi svezak, *Dubrovačka akta i povelje* (I/1, 2, Beograd, 1934) zahvaća period 743. do 1448, a druga od te godine pa sve do 1499, s dodatkom (tzv. »addimenta«) u koji su uključene neke u prvom svesku ispuštene isprave i regesta. Na kraju je za oba sveska dat dobar indeks.

Uz ovu važne su i druge objelodanjene zbirke s građom iz dubrovačkog arhiva: M. Dinića (*Odluke veća Dubr. republike* I *1380—1383*, Beograd, SAN, 1951), J. Tadića (*Pisma i uputstva Dubrovačke republike, I, 1359—1380*, Beograd, SAN, 1935; *Dubrovačka arhivska građa o Beogradu, I*, Beograd, 1950), A. Solovjeva (*Dubrovački zakoni i uredbe*) itd.

Bogatu građu mletačkih arhiva objelodanio je u svojoj zbirci J. Šafarik, o kome je već bilo riječi, zatim S. Ljubić u svojoj također prije navedenoj zbirci, od koje su važni svesci IV—X (1358—1469). Ljubićevu zbirku su na neki način nastavili I. Nagy-A. Nyary. Oni su u četiri knjige objelodanili pisma i isprave za ugarsku historiju u doba Matije Korvina (I—IV, 1875—8).

Ovamo spada i *Diplomatarium Veneto-Levantinum sive acta et diplomata res venetas, grecas atquae Levantinis illustrantia* (II, 1899); koji je objelodanio Predelli.

U spomenutoj zbirci N. J o r g a (*Notes et extraits...*) u I i III knjizi, izdani su neki izvori iz *mletačkog arhiva* koji se odnose na akciju protjerivanja Turaka u 15. st., a te izvore nisu objelodanili ni Šafarik ni Ljubić. U najnovije doba objelodanio je J. V a l e n t i n i, *Acta Albaniae veneta saeculorum XIV et XV*, od kojih se nekoliko tomova (Pars I, tomus I. 1301—1384, Palermo, 1967; t. II. 1384—1396, Milano, 1968; t. III. 1396—1406, p. II, t. V. 1406—1409, t. XI. 1421——1423, Roma, 1971; t. XIV. 1430—1432, Milano, 1972; t. XV. 1433——1437, Roma, 1972; t. XVII. 1396—1441, Roma, 1973, p. III; t. XVIII. 1443—1444, Milano, 1974; t. XX. 1448—1450) odnose na srednjovjekovnu Srbiju krajem 14. i u prvoj polovici 15. stoljeća.

Dokumente iz *vatikanskog arhiva*, koji se odnose na ovo vremensko razdoblje, objelodanio je A. T h e i n e r, dok je podatke iz raznih talijanskih arhiva štampao V. M a k u š e v. Poslije izdanja Makuševa u *Zborniku Ruske akademije* (1871/2), neke podatke iz historije naših naroda objavili su F. R a č k i (*Rad JAZU*, 18/1872) i St. N o v a k o v i ć (*Glasnik*, 28/1870).

Annalecta Bollandiana, izašla 1921, sadrže određenu građu o opsadi Beograda (1456).

Važne su i *mađarske zbirke izvora*. Tako: G. W e n z e l, *Acta extera*, I—III, 1874—6 do 1395; G. F e j e r, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* (42. sv., 1822—1844, koji ide od 1382—1439), zatim J. T e l e k i, A Hunyadiak kora Magyarországon, X—XII, 1853—1857. (iz doba Hunjadija); V. F r a k n o i (o Matiji Korvinu, I—III, 1893—5); St. K a p r i n a i, *Ungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hungariae*, II, 1457—1461; T h a l l o c z y - A l d a s s y s već spomenutim kodeksom itd.

Pojedine vijesti imaju i neke *njemačke* i *druge zbirke izvora:* (*Deutsche Reichsacten*, IX, 188), W a d d i n g (*Annales fratrum minorum*, XII), N. J o r g a (*Acte si fragmente ce privire la storia Românilor*, III, 1, 1897).

Turske spomenike, većinom iz dubrovačkog arhiva, izdali su Ć. T r u h e l k a (»Tursko-slovjenski spomenici dubrovačkog arhiva«, *Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu*, 23/1911), Fr. K r a e l i t z (*Osmanische Urkunden in türkischer Sprache aus der zweiten Hälfte des XV Jahrhunderts*, 1922) i Gl. E l e z o v i ć (*Turski spomenici*, I/1, 1348—1520, SAN, 1940).

Za drugu polovicu 15. st. važni su i *katastarski defteri*, a najinteresantniji među njima je defter iz 1454/5. koji se odnosi na oblast Isa-bega Isakovića (u njemu se nalaze upisani predjeli Sjenice, Rasa, Zvečana), te defter za bivšu oblast Vuka Brankovića kao i defter za Braničevski subašiluk iz 1467/8. Također interesantne podatke daju defteri za Smederevski sandžak (o. 1476) i drugi defteri iz 15. st.

Pomoćna literatura

K. K r u m b a c h e r, *Geshichte der byzantinischen Literatur.*

Vj. K l a i ć, *Povijest Hrvata*, II/1, Zagreb, 1900, II/2 (1901).

J. R a d o n i ć, Donado da Lezze i njegova »Historia Turchesca«, *Godišnjica N. Čupića*, 32, Beograd, 1913.

Lj. S t o j a n o v i ć, *Stari srpski rodoslovi i ljetopisi*, Beograd, SAN, 1927.

St. S t a n o j e v i ć, *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, II.

M e y e r s *Lexicon*, 9, Leipzig, [7]1928, 10 ([7]1929), 12 ([7]1930).

J. R a d o n i ć, »Kritovul vizantijski istorik XV veka«, *Glas SAN*, 138, Beograd, 1930.

Gl. E l e z o v i ć, »Turski izvori za istoriju Jugoslavena«, *Bratstvo sv. Save*, XXVI, Beograd, 1932.

A. O l e s n i c k i, »Turski izvori o Kosovskom boju«, *Glasnik Skopskog naučnog društva*, XIV, Skopje, 1935.

K. J i r e č e k, *Istorija Srba*, I, II.

S. A n t o l j a k, Kako i kada je došlo do jednog umetka u Rogerijevoj »Carmen miserabile«, *Starohrvatska prosvjeta*, III/2, Zagreb, 1952.

Historija naroda Jugoslavije, I.

Enciklopedija Jugoslavije, 1—8.

Gl. E l e z o v i ć, *»Ogledalo sveta ili istorija Mehmeda Nešrija«*, Beograd, SAN, 1957.

S. Ć i r k o v i ć, *Srednjevekovna srpska država*, Izabrani izvori.

Vom Hirtenzeit zur Hohen Pforte. Übers. R. F. K r e u t e l, Osmanische Geschichtsschreiber, 3, Graz-Wien-Köln, 1959.

G. O s t r o g o r s k i, *Istorija Vizantije.*

K. M i h a i l o v i ć i z O s t r o v i c e, »Janičarove uspomene ili turska kronika«, *Spomenik SAN*, NS, 9, Beograd, 1959.

III DOBA SRPSKIH DESPOTA U JUŽNOJ UGARSKOJ

Od *ugarskih historičara* najvredniji je za ovo razdoblje Georgius S i r m i e n s i s - Juraj S r i j e m a c iz Kamenice (Srijem) (r. o. 1490, u. o. 1550), kapelan Ludovika II (1516—1526) i sekretar Ivana Zapolje (1527—1540). Nezgrapnom latinštinom i nekritično napisao je djelo *Epistola de perditione regni Hungarorum*, koje je 1857. objelo-

danio G. W e n z e l u Pešti. U tome spisu je veoma opširno opisao događaje od 1456. do 1543, među njima i pad Beograda (1521), Doszinu bunu i mohačku katastrofu (1526).

Važan izvor je Antun V r a n č i ć iz Šibenika (29. V. 1504 — — 15. VI. 1573), ostrogoski nadbiskup i ugarski palatin, sa svojim spisima koje je objavila Mađarska akademija nauka u 12 svezaka pod naslovom *Memoria rerum quae in Hungaria a nato rege Ludovico ultimo acciderunt qui fuit ultimus Ladislai filius* (1857—1875). Njegova povijest *(De rebus gestis Hungarorum. . .)* je zbirka historijskih studija koje obuhvaćaju period od smrti Matije Korvina do Vrančićeva doba, a *njegovi putopisi* spadaju među najznačajnija putopisna djela o Balkanskom poluotoku.

Ostali pisci koji se odnose na ovo razdoblje objelodanjeni su u *Schwandtnerovoj zbirci* (SS rer. Hung. IV, 1746), a od *starih mađarskih historičara* izvornu vrijednost ima Nikola I s t h v a n f f i (1538 —1615). Potjecao je iz ugledne mađarske porodice, a obavljao je razne diplomatske misije i konačno je bio ugarski potpalatin. Sudjelovao je i na hrvatskim saborima, a umro je u Vinici kod Varaždina. Napisao je veliko djelo pod naslovom *Historiarum de rebus Hungaricis libri XXXIV ab anno 1490 ad annum 1605.* Vrijednost djela tog mađarskog Livija, kako su ga zvali, to je veća što je bliža vremenu u kome je autor živio. Ovo djelo je važno i za historiju Hrvata i Srba.

Kako je historija Srba u Južnoj Ugarskoj bila usko povezana s historijom ugarskoga naroda, jasno je da sve *ugarske zbirke izvora* koje se odnose na drugu polovicu 15. i prvu deceniju 16. st., daju dragocjene podatke i za srpsku historiju. Tako već spomenuta T h e i n e r o v a *Vetera Monumenta Hungariam sacram illustrantia,* II, zatim V. F r a k n o i, *Mátyás Király Levelei,* I—II (1893, 1895), te njegove *Relationes oratorum pontificorum* (1524—6) — 1884. U pojedinim godištima iz druge polovice pa do kraja 19. stoljeća *Magyar Történelmi Tar* ima također dosta dokumenata za Srbe.

Ostali izvori su detaljno navedeni u knjizi A. I v i ć a (1881— —1948) *Istorija Srba u Vojvodini* (Novi Sad, 1929). Inače pojedini *izvori domaćeg porijekla* nalaze se ili u već navedenim zbirkama ili su izdani i objavljeni pojedinačno, kao što je to učinio I. G o š e v 1931. sa dva pisma despota Vuka Grgurevića. Jasno je da se *najviše bavio izvorima i historijom Srba u Južnoj Ugarskoj* već spomenuti A. I v i ć. Kao plod njegova dugogodišnjeg rada izašli su *Spomenici Srba u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji u XVI i XVII veku,* I (1527— —36), 1910. Nešto manje se time bavio J. R a d o n i ć, koji je izdao *Priloge za istoriju Srba u Ugarskoj u XVI, XVII i XVIII veku, I* (1909). Inače i A. Ivić i Radonić donose odjelito pojedine dokumente o određenim osobama, a to isto čine i G. V i t k o v i ć, J. T o m i ć (1869—1932) itd., o čemu nas informativno upućuje i *Historije naroda Jugoslavije,* I. Ipak najbolji vodič je Ivićeva *Istorija Srba u Vojvodini.* Unatoč svim izdanjima još i sada ima dosta neobjelodanjene građe za ovo doba i ovaj period a u vezi su sa Srbima. Ta građa se nalazi u državnim arhivima u Beču, odakle je Ivić baš izdao najviše dokumenata.

P o m o ć n a l i t e r a t u r a

A. I v i ć, *Istorija Srba u Ugarskoj,* Zagreb, 1914.
St. S t a n o j e v i ć, *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka,* II.
A. I v i ć, *Istorija Srba u Vojvodini,* Novi Sad, 1929.
K. J i r e č e k, *Istorija Srba,* I.
Historija naroda Jugoslavije, I.
Enciklopedija Jugoslavije, 4, 8.

IZVORI ZA HISTORIJU ZETE (CRNE GORE) U DRUGOJ POLOVICI 14. I U 15. STOLJEĆU

Za ovaj period Zete, kasnije Crne Gore, postoje *iste zbirke* izvora kao i za Srbiju (Pucić, Miklošič, Stojanović), ali za to razdoblje malo je sačuvano isprava na srpskom jeziku. Neke su izdali Iv. Jastrebov (1839—1894), N. Dučić (1832—1900), J. Tomić, P. Rovinski (1831—1916) i M. Dragović (1852—1918), dok su tekstovi ili regesta domaće građe, uz stranu, dati u vrlo vrijednoj zbirci Thalloczy — Jireček — Šufflay, *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, I—II (1913, 1918). To izdanje sadrži vrlo dragocjen materijal ne samo za Albaniju nego i za Zetu i njene krajeve, a nekom vrsti nastavka te zbirke smatra se rad J. Radonića, »Đurađ Kastriot Skenderbeg i Arbanija u XV veku«. (*Spomenik SAN*, 95/1942), u kome su objavljeni domaći i strani izvori o ovome vojskovođi.

Za Zetu ima još i danas dosta neobjavljene građe u *historijskim arhivima u Kotoru i Dubrovniku.* Ovdje treba posebno istaknuti da je najmanje dokumenata izdato baš iz kotorskog arhiva, iako se izvori o historiji samoga toga grada nalaze posvuda raštrkani (u Šafarika, Ljubića, Jorge, Jirečeka). Inače za *Kotor* je zasad najvrednija zbirka Gr. Čremošnika »Kotorski dukali i druge listine« (*Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu*, 33, 34/1922), a za historiju *Grblja* dali su građu M. Dinić i I. Stjepčević.

Među *falsifikate* ili *sumnjive* spadaju tzv. *kotorske povelje,* tj. isprave srpskih vladara koje se odnose na Kotor. Ovamo spadaju i *vranjinske* povelje, također većinom sumnjive. Od kasnijih zetskih povelja smatra se da nije autentična isprava Ivana Crnojevića od 4. I 1485, sačuvana u dva prijepisa.

Naravno da je za Zetu kao i ostale naše zemlje neiscrpan rudnik *Državni arhiv u Veneciji,* iz koga je izdao svoje *Listine* S. Ljubić. One se nadopunjuju sa *Commissiones et relationes venetae,* I (1433—1527). Za Crnu Goru u doba Balšića kao i za razdoblje od 1448. do 1450. godine nekoliko dokumenata iz mletačkog arhiva donosi već navedeni J. Valentini (*Acta Albaniae veneta saeculorum,* XIV et XV, pars I, t. I, p. III, t. XX). Izvanredno važan je i *Skadarski*

zemljišnik (od god. 1416), što ga je izdao S. Ljubić (*Starine JAZU*, 14, Zagreb, 1882). To je izvor prvoga reda za osvjetljavanje općih i naročito agrarnih prilika i uvjeta na skadarskom području. Cjelokupni tekst izdao je P. Fulvio Cordigano 1940.

Obilje podataka za Zetu nalazimo u *suvremenim talijanskim kronikama* (naročito venecijanske: Sanudo), a manje u *grčkim*, koje je publicirao Hopf 1873. Tu se posebno ističe *Janjinska kronika* kao i spis Musakija (1510).

Za historiju Crne Gore pod kraj 15. st. najvažniji izvori su *katastralni turski defteri* za skadarski, crnogorski i dukađinski sandžakat. Najstariji je defter skadarskog sandžakata iz 1485, a svi se nalaze u arhivu predsjedništva vlade u Carigradu. Katastarski defteri iz 15. st. omogućuju nam uvid u najmanje poznati period, u prve decenije turske vlasti nad našim zemljama. Kod nas su objavljena samo dva deftera za Crnu Goru i to iz vremena Skenderbega Crnojevića (*Prilozi za orijentalnu filologiju*, 1950, 1951, 1952—1953) i jedan popis plemena Hota, Kuča, Pipera i Klimenata iz 1497. (*Radovi Naučnog društva BiH*, 1954).

Usmena tradicija Crnogoraca daje interesantne podatke za historiju Crne Gore pri kraju 15. st. Takva je zabilježena u *Kratkoj historiji Crne Gore* Petra I i drugih, kao i u etnografskim djelima J. Erdeljanovića (1874—1944), A. Jovićevića (1870—1939), P. Šobaića (1891—1957) itd.

Pomoćna literatura

K. Jireček, *Istorija Srba*, I.
Historija naroda Jugoslavije, I, II (1960).
Enciklopedija Jugoslavije, 2.
Istorija Crne Gore, II/1,2, Titograd, 1970.
S. Antoljak, *Pomoćne istorijske nauke*.

IZVORI ZA HISTORIJU BOSNE (I HUMA — HERCEGOVINE) OD 12. DO KRAJA 15. STOLJEĆA

U sklopu historije Srba i Hrvata Konstantin Porfirogenet je donekle obradio i historiju Bosne i dao o njoj prve podatke.

Kod Kinama također nalazimo neke vijesti. Tako on uz događaje iz 1150. dodaje da Bosnu odvaja Drina od ostale Srbije i da ona nije potčinjena velikom županu Srba nego narod u njoj ima poseban način života i upravljanja. U nastavku Borića titulira »egzarh dalmatinske zemlje Bosne« (1154/5), dok Mihajlo Anhijalski (druga pol. 12. st.) prvi spominje naziv »Bosanac«.

I bizantski historičari 15. st. Halkondil, Dukas, Kritobul i Sfrances, dosta opširno pišu o Bosni, a naročito se zadržavaju na detaljnom opisu pada Bosne pod Turke. Halkondil ima još nekoliko vijesti o Sandalju Hraniću i njegovu sinovcu Stjepanu Vukčiću Kosači, kao i o vjerskom stanju u njihovoj zemlji.

Turski kroničari Ašik-paša Zade i Dursun-beg, također opširno govore o propasti bosanske države. Isti događaj je u centru pažljivog razmatranja njemačkog pisca Jörga iz Nürnberga kao i poljskog kroničara J. Dlugosza, dok se austrijski pisac Eberhard Windecke bavi Žigmundovim ratnim pohodima na Bosnu. Međutim vijesti jednog drugog njemačkog pisca, Dietricha od Nieheima (Theodericus de Niem), koje se odnose na ratovanje Turaka i Mađara u Bosni 1415, ostale su gotovo nezapažene i neiskorištene u historiografiji o Bosni.

Najvažnije mjesto među piscima koji su pisali o Bosni a nisu bili u neposrednom dodiru s njom pripada Eneji Silviju Piccolominiju (papa Pio II). U djelu *Commentarii rerum memorabilium* (1405—1463), izdanom tek 1584, on piše i o propasti Bosne (1463). Piccolomini je, koliko je poznato, prvi za Južne Slavene upotrebio ime »Illyricae gentes«, koje se otada sve do 19. st. uvriježilo u literaturi i administrativnoj službi.

Jednu fragmentarnu vijest o boravku bosanskih poslanika na saboru u Mantovi (1459) daje kroničar Andrea Schivenoglia (*Cronaca di Mantova dal MCCCCLV ad MCCCCLXXXIV*).

Za vrijeme rata između Dubrovnika i Stjepana Vukčića Kosače u dubrovačkoj vojnoj službi bio je Broglio da Lavello, autor *Chronacae universalae.* U njoj je opisao događaje iz 1451, koji se odnose na historiju Bosne. Bertrandom de la Broquière je pak donio jednu vijest o bosanskom djelovanju na Porti.

Od *domaćih pisaca* koji govore o Bosni prvi je Pop Dukljanin. Kod njega ima dosta materijala ali neujednačene vrijednosti. Tako on piše o njezinu imenu, zatim o njenoj historiji (bez kronoloških podataka) u vezi sa Srbijom i Hrvatskom (pa i Makedonijom) do početka 12. st.

Toma Arhidjakon govori o patarenima Mateju i Aristodiju, o njihovu odlasku u Bosnu, gdje je Akoncije, papinski legat, djelovao protiv »heretika« i na kraju priča i o banu Ninoslavu u vezi sa Splitom.

Nešto podataka donosi i Miha Madij (Madius Michael de Barbezanis). Rodio se o. 1280. u istaknutoj splitskoj plemićkoj porodici, a po majčinoj strani bio je i rođak Nemanjića. Umro je o. 1358. U Splitu je vršio razne upravno-sudske poslove, a ujedno je i bilježio znatnije događaje svoga doba. Njegov spis *De gestis romanorum imperatorum et summorum pontificum,* od kojeg se sačuvao samo drugi dio, obuhvaća razdoblje od 1290. do 1330. i predstavlja *historijsko djelo prvoga reda.* J. Lucius ga je prvi izdao u »*De regno Dalmatiae et Croatiae*« (Amstelodami, 1666), a najbolje izdanje priredio je V. Brunelli (1877/8). Lucius je objavio i jedan splitski spis pod naslovom *Summa historiarum tabula a Cutheis de gestis civium Spalatinorum,* a zanimljiv je zbog jedne vijesti o Bosni. Inače u ovome spisu Cutheis (druga pol. 14. — prve pol. 15. st.) opisuje događaje od 1348. do 1371.

Za Bosnu je također interesantan anonimni spis *Opsidionis Jadrensis libri duo,* u kome su ispričani događaji iz rata oko Zadra 1345—6. Tu je ban Stjepan Kotromanić prikazan u veoma nepovoljnom svjetlu.

Zadarski ljetopisac 14. i 15. st. Paulus de Paulo-Pavao Pavlović (r. o. 1347, u. 1416), bio je član plemićke porodice i zauzimao je položaj rektora u Zadru od 1383. do 1407, zatim u Trogiru, Šibeniku i na Pagu. Neko vrijeme je bio jedna od glavnih političkih ličnosti u svome gradu. Autor je poznatog spisa *Memoriale,* koga su izdali Lucius, Schwandtner i F. Šišić, a G. Praga je pripremio izdanje Pavla Pavlovića i sakupio građu koja ilustrira *Memoriale.* To djelo je jedna vrst ljetopisa za razdoblje od 1371. do 1408, u kome su opisani svi važniji događaji u vezi s Pavlom Pavlovićem i Zadrom. Pisan je u obliku dnevnika, na latinskom jeziku. Taj ljetopis je pouzdan izvor, prepun dragocjenih podataka i naročito opširan za period od 1380. do 1400, a njegov materijal je značajan i za Bosnu.

O njoj pišu i *mađarski kroničari* Rogerije, Simon de Keza *(Gesta Hungarorum)* i Ivan Aprod, arhidjakon Küküleški (1320—1394), jedan od kancelara Ludovika I, koji je napisao *Chronicon de Ludovico rege* (sačuvana u djelu Ivana Thuroczya), gdje daje iscrpne podatke o ratu 1363. Thuroczy se vrlo često služio neprovjerenim i netačnim vijestima koje su još bile pobrkane u starijim izvorima. Daljnji pisci su Kalimah, Bonfinije itd. *Talijanski kroničari* Galeazzo i Bartolomeo Gattari *Cronaca Carrarese)* kao i Lorenzo Monaci *(Chronicon de rebus Venetis)* također nešto pišu o Bosni i kralju Tvrtku.

Pored ovih pisaca, izvjesna *građa* postoji i u *srpskim rodoslovima, ljetopisima,* a naravno i u *biografijama* kralja Dragutina i despota Stefana Lazarevića a pogotovo u već navedenom spisu Konstantina iz Ostrovice. Veoma su interesantna njegova kazivanja o Bosni uoči i za vrijeme njezina pada pod Turke. U to doba u Bosni se zatekao i mađarski biskup Nikola, porijeklom Kotoranin, kao papinski delegat kod kralja Stjepana Tomaševića, te je i on ostavio za sobom kratke ali vrijedne autobiografske bilješke.

Posebno mjesto zauzima *turski diplomatički spomenik defter* »vilajeta Jeleća i Zvečana i Hodidjeda i Sjenice i Rasa i Skopja i Kalkandelena sa predjelima koji im pripadaju«. Sastavljen je 1455. i predstavlja vrijedan materijal za područje centralne Bosne. I *kasniji turski defteri i kanun-name* sadrže pokoji podatak važan za historiju Bosne u doba njene samostalnosti.

Od *nadgrobnih spomenika* sadržajem je najbogatiji *natpis* Vignja Miloševića iz Kočerina blizu Neretve. U njemu je dat popis bosanskih vladara od dolaska Turaka do zbacivanja Ostoje. Inače ovi spomenici su većinom objavljeni u *Zapisima* Lj. Stojanovića i u pojedinim svescima *Glasnika Zemaljskog muzeja u Sarajevu.*

Najviše pak materijala pružaju nam *izvori* pohranjeni u *raznim arhivima* u zemlji i izvan nje.

Iz *Historijskog arhiva u Dubrovniku* dokumenti su djelomično objavljeni u serijama Pavla Karano-Tvrdkovića, F. Miklošiča, M. Pucića, K. Jirečeka (*Spomenici srpski, Spomenik SAN,* 11, Beograd, 1892. imaju građu iz Historijskog arhiva u Dubrovniku i nešto iz arhiva u Zadru i Kotoru za 14. i 15. st.), Lj. Stojanovića, J. Gelcicha-L. Thalloczyja (*Monumenta Ragusina* I—V, Zagreb, 1879—97), Gr. Čremošnika, J. Radonića, M. Dinića, J. Tadića, i N. Jorge (njegov II svezak *Notes et extraits* je svakako najvažniji za historiju Bosne, čak bezuslovno potreban).

No ne smije se zaboraviti ni na *Codex diplomaticus* T. Smičiklasa (do 1385), ni na *Trogirske spomenike,* koje je izdao M. Barada (I/1, 2, II, Zagreb, 1948, 1950, 1952), a ni na građu o 1463. koju je objavio Č. Truhelka u *Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu* (22—1910). Važan je i Truhelkin rad »Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive«, *Glasnik bos. herc. muzeja,* XXIII, a zatim Šabanovićevi »Turski dokumenti u Bosni iz druge polovice XV stoljeća«, *Istorisko pravni zbornik,* 1/2, Sarajevo, 1949.

Pored svega navedenog dubrovački arhiv još uvijek ima neproučenog materijala, naročito za 15. st., koji bi mogao pružiti dosta nepoznate i dragocjene građe za historiju Bosne.

Specijalne zbirke izvora su: E. F e r m e n d ž i n, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum regestis ab anno 925 usquae ad annum 1752*, (MSHSM 23—1892). Naročitu vrijednost ima za razdoblje od 1463. do 1482. i to u pogledu materijala za crkvenu historiju, a ima i isprava za političku historiju. Druga zbirka je L. T h a l l o c z y - A. H o r v a t h, *Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum, Banatus, castrum et oppidum Jajcza* (1450——1527), 1915, a nešto arhivskog materijala ima i L. T h a l l o c z y - - S. B a r a b a s, *Codex diplomaticus comitum de Blagay* (1200——1578), MHH 28, 1897, te T h a l l o c z y - B a r a b a s, *Codex diplomaticus comitatuum Dubicza, Orbasz et Szana,* MHH 36, 1912 (1244——1710).

U *ugarskim isprava* se također nalaze brojni podaci o Bosni i to u zbirkama W e n z l a, F e j e r a, F r a k n o i a (građa koju on donosi za razdoblje Matije Korvina ujedno osvjetljava i posljednje dane Bosne), *Codex diplomaticus patrius;* I. N a g y, *Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis; Codex diplomaticus domus senioris comitum de Zichy de Zich et Vasonkeö* (12. vol., 1093—1490, Budapest 1931; ovaj zbornik također ima obilje građe za Bosnu, pogotovo za 14. i 15. st.), *Codex Arpadianus,* zatim *Diplomatar* Sigismundova vremena (E. M á l y u s z, *Zsigmondkori oklévéltar,* I, II/1, 2, Budapest, 1951—1959) itd.

Znatan dio materijala je razasut po *talijanskim arhivima* a objelodanili su ga A. T h e i n e r, P. Š a f a r i k, S. Lj u b i ć, Fr. R a č k i, V. M a k u š e v, N. J o r g a, te I. N a g y, L. P a s t o r (*Acta inedita historiam pontificum Romanorum praesertim saec. XV, XVI, XVII illustrantia,* I, 1376—1464, Freiburg, 1904) i F. Š i š i ć (»Nekoliko isprava iz početka XV st.«, *Starine JAZU,* 39, Zagreb, 1938).

Iz *mletačkog arhiva* pak daje izvorne podatke za Bosnu krajem 14. i u prvoj polovici 15. st. već navedeni J. V a l e n t i n i (*Acta Albaniae veneta saeculorum XIV et XV,* pars I, t. II, t. III, p. II, t. VIII, XI, XII, XIV, XV, XVII, p. III, t. XX). Ali ipak i u *vatikanskom* i u *mletačkom* arhivu ima još *nepoznate* i *neobjelodanjene* građe; naročito mnogo dokumenata za 15. st. nalazi se u vatikanskom arhivu.

Aragonski arhiv u Barceloni isto tako ima mnogo materijala koji nije sistematski ni objavljen a kamoli upotrebljen.

Donedavno su se isticali i *privatni arhivi,* a specijalno arhivi *mađarskih velikaša,* koji su bili samo izuzetno pristupačni. Takav je bio onaj u *Körmendu* (u Ugarskoj), koji je pripadao porodici B a t t h y a n y (Baćani), a u njemu je bila pronađena vrlo vrijedna isprava iz 14. st. Objavio ju je L. T h a l l o c z y 1905. u Budimpešti. U zajednici E k h a r t - T h a l l o c z y 1914 je u Münchenu izašla knjiga pod naslovom *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter.* Knjizi je dodana zbirka isprava iz peštanskih i bečkih arhiva, ali i iz privatnih (Körmendskog) te iz državnog arhiva u Barceloni. Građa se odnosi na period historije Bosne od 1301. do 1528. (vrlo dobar je index). Važna je i građa iz *arhiva porodice grofova Teleki de Szék,* a objelodanio ju je B a r a b á s Samu pod naslovom *Codex diplomaticus sacri Romani imperii comitum familiae Teleki de Szek,* I—II (1206—1526, Budapest, 1895). Tu ima vrlo značajnih isprava za historiju srednjovjekovne Bosne.

Postanak, učenje i ustrojstvo »crkve bosanske« je posebno važno pitanje, a izvorne građe, naročito sačuvanih rukopisa, imamo vrlo malo. Među ovim izvornim materijalom ističu se suvremeni srednjovjekovni *zapadni pisci,* od kojih su neki tek nedavno otkriveni i za njih nije znao Fr. Rački. Tako je bivši vođa lombardijskih katara, a poslije lombardijski dominikanac R a j n e r i j e S a c c h o n i iz Piacenze (u. 1262/3) napisao djelo pod naslovom *Summa de Catharis* (o. 1250). U tome spisu spominje i heretičku crkvu »Slavonije«, tj. Bosne.

Djelo o postanku ugarske provincije *(Commentariolum de provinciae Hungariae originibus)* sastavio je 1259. P e t a r »s i v e S v i p e r t u s«, prior dominikanskog samostana u Bodrogu. U njemu se govori o hereticima u Bosni, kamo se upućuju dominikanci da ih preobrate »na istinu vjere«.

I pijemontski dominikanac A n z e l m o A l e k s a n d r i j s k i (u. o. 1279) napisao je o. 1260. i 1270. raspravu o krivovjercima *(Tractatus de haereticis),* u kojoj izlaže postanak heretičke crkve u Bosni.

Pretpostavlja se da je J a k o v M a r k i j s k i, vikar bosanski, (1437) po svjedočanstvu njegova mlađeg suvremenika fra Marjana iz Firenze, napisao *Raspravu protiv maniheja u Bosni (Dialogus contra Manicheos in Bosna),* dok papa P i o II u djelu *Cosmographia* iznosi kako u Bosni žive krivovjerci, zvani manihejci, i u čemu im se sastoji nauk.

Kardinal pak T o r q u e m a d a je sastavio popis »pedeset zabluda manihejskih u Bosni« *(Libellus sive tractatus contra errores manicheorum),* vrlo značajan za razumijevanje učenja »bosanske crkve«.

Poput zapadne i *istočna crkva* je osuđivala patarene u Bosni i tretirala ih kao krivovjerce. U tom se ističu *srpski sinodici,* a G e n a d i j e II (u. 1459), carigradski patrijarh, i H a l k o n d i l zovu »kudugerima« kršćane u Hercegovini (u vrijeme Stjepana Vukčića Kosače). I *domaći suvremeni pisci,* ukoliko sami nisu bili patareni, smatraju ih krivovjercima. To se u prvom redu odnosi na T o m u A r h i d j a k o n a; on često navodi »heretike« u Bosni i Humu (Hercegovini). A C u t h e i s nabraja čak sela u Bosni gdje stanuju bosanski patareni, zvani manihejci. Među *domaća svjedočanstva onih*

koji nisu patareni ubrajaju se pisma kralja Vukana (1199), splitskog nadbiskupa Bernarda i nekih bosanskih vladara 13. do 15. st., dok su posebno važna pisma Dubrovčana iz 15. st. o patarenima.

Interesantna su *svjedočanstva zapadnih katara i albigenza* od druge pol. 12. do kraja 14. st., koji direktno ili indirektno pišu o ovoj herezi u Bosni, kamo su dolazili talijanski katari da se što bolje pouče u svojoj vjeri.

Među *rijetkim rukopisima* koji potječu iz redova »crkve bosanske«, *nijedan* nam ne daje sistematski pregled njezina učenja i obreda. Pa ipak svi su oni vrlo važni za ovo pitanje, koje i danas zaokuplja naše i strane naučne radnike.

Od ovih spomenika u prvom redu se ističe ispovijed bosanskih kristjana na Bilinom polju (1203), te oporuka gosta Radina (druga pol. 15. st.), zbornik Hvala krstjanina (1404), Radoslavov zbornik (napisan između 1443. i 1461), Batalov odlomak (potkraj 14. st.) te razna evanđelja. Svi ti rukopisi su sasma poznati, a objelodanili su ih Lj. Stojanović, Đ. Daničić, F. Rački, V. Jagić itd. Uz to imamo nešto sačuvanih *dokumenata* koje su sastavili članovi uprave »crkve bosanske« ili pak njeni vjernici, a postoje i neke *isprave i pisma* koje su iz Dubrovačkog historijskog arhiva, štampane u već navedenim zbirkama.

Posebno su važni *natpisi na stećcima,* koji su u novije doba dosta proučavani i iznošeni na vidjelo. Inače ima i *izvora koji su nastali izvan Bosne,* a izdali su ih Lj. Stojanović, N. Ružičić, D. Kamber, J. Matasović. U tom pogledu vrijedan je posebne pažnje rad D. Kniewalda (»Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima«, *Rad JAZU,* 270, Zagreb, 1949). On je dao analizu i sintezu optužbi protiv bosanskih kršćana što ih je gotovo 300 godina podizao Rim na osnovi izvještaja iz Bosne. Jedan izvor u obliku kamenog spomenika stoji potpuno osamljen. To je tzv. *Natpis Kulina bana,* nađen kod Zenice krajem 19. st. (jedna veoma oštećena kamena ploča).

Pomoćna literatura

Vj. Klaić, *Povjest Bosne do propasti kraljevstva,* Zagreb, 1882.

St. Stanojević, *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka,* II, III.

Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Herzegovine, I, Sarajevo, 1942.

Historija naroda Jugoslavije, I.

Enciklopedija Jugoslavije, 1—8.

D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana,* Chicago, 1962.

S. Ćirković, *Istorija srednjevekovne bosanske države,* Beograd, 1964.

Vizantijski izvori za istoriju Jugoslavije, 4.

A. Benac-B. Čović-E. Pašalić-Đ. Basler-N. Miletić-P. Anđelić, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka turske vladavine,* Sarajevo, 1966.

A. Babić, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne,* Sarajevo, 1972.

F. Šanjek, *Bosansko humski (hercegovački) krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku,* Zagreb, 1975.

J. Šidak, *Studije o »Crkvi bosanskoj« i bogumilstvu,* Zagreb, 1975.

IZVORI ZA HISTORIJU MAKEDONSKOG NARODA OD SREDINE 12. DO 15. STOLJEĆA

Iz doba vladavine Emanuela I Komnena, koji je pored drugih zemalja na Balkanu vladao i Makedonijom, ima jedan vrlo dragocjeni podatak iz 1143, a odnosi se na ohridsku autokefalnu crkvu. Taj podatak, čiji kratki izvod donosi Ljuben L a p e u prijevodu na makedonskom jeziku, nalazi se u crkveno-geografskom spisu arhimandrita N i l a D o k s o p a t r i d a, koji ga je sastavio po zapovijedi sicilskog kralja Rogera II (1130—1154) dok je boravio na njegovu dvoru.

U vrijeme kada su stvoreni uvjeti za formiranje samostalnih feudalnih oblasti u Makedoniji, spada i ličnost »Vlaha« D o b r o m i r a H r s a. O njemu, njegovoj borbi s Bizantom (1198—1202) kao i o njegovu gradu Proseku, daje izvorne i vrlo vrijedne podatke Dobromirov suvremenik N i k i t a (N i k e t a s) H o n i j a t u svojoj historiji i u govoru posvećenom caru Aleksiju III Andjelu (1195—1203).

O Hrsu govori i D i m i t r i j e H o m a t i j a n, ohridski arhiepiskop (1216—1254), sastavljač grčkog žitija sv. Klimenta *(Ohridska legenda),* u svome pismu od 1220. u vezi sa sudskim sporom radi zemlje između Ljutivoja i Hrsove »tašte«. Tu on spominje i Hrsa i Streza, gospodara Proseka i gradova do blizine Soluna i Ohrida (1207—1215). Bogata literarna Homatijanova ostavština ima veliko značenje kao historijski materijal i daje obilje podataka o unutrašnjim prilikama Makedonije u to doba.

O Nemanjinim privremenim osvajanjima u Makedoniji piše kratko H o n i j a t, a nešto više S t e f a n P r v o v j e n č a n i u biografiji svoga oca.

Sa srpske strane glavni izvori o sevastokratisu S t r e z u (Stratius, Straces) su oskudni i u njima ima mnogo legendarnih i tendencioznih elemenata. Takve izvore ostavili su S t e f a n P r v o v j e n č a n i, D o m e n t i j a n, T e o d o s i j e (biografija sv. Save) i D a n i l o. Budući da je Stefan Prvovjenčani neko vrijeme pomagao

toga makedonskog feudalca pa poslije došao s njim u sukob, interesantno je i važno što on kaže o njemu. No nije na odmet ni Teodosijev opis Strezova karaktera.

U vezi sa Strezom je i *Žitije kneza Strogana,* ali to je kao izvor bez vrijednosti. Pronašao ga je nepouzdani Jordan Konstantinov Džinot (1820—1882). Sam spis potječe iz 18. st., a sadrži dosta narodne legende.

O Strezu se nešto saznaje i iz jednog *pisma latinskog cara Henrika* upućenog papi Inocentiju III (1198—1216), a u *ženidbenom ugovoru* latinskog cara Balduina II (1228—1261) spominju se zemlje koje pripadaju Strezu (S. Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnoga slavenstva i Mlet. Republike,* III, MSHSM, 3, Zagreb, 1872, 462). U istoj toj povelji navodi se i zemlja »de Sclave« tj. despota Aleksija Slava, gospodara oblasti Ohridos u Rodopskim planinama. Inače o njemu i o Borilu, Kalojanovu rođaku, dosta podataka daje Georgios Akropolit.

O *Bogumilstvu u Makedoniji tokom 12. i 13. st.* izvori su dosta oskudni, pa o tom pokretu više znamo iz dokumenata 11. st. Da car Aleksije Komnen nije sasma uništio bogumilski pokret, svjedoče nam izvori koji kažu da je sredinom 12. st. u Makedoniji postojala *bogumilska crkva.* U dokumentima 14. st. susrećemo nazive »Bogomili« i »babuni«. Od toga naziva potječe i selo Bogomila na rijeci Babuni kao i planina Babuna između Prilepa i Velesa.

Za *vladavinu Bugara u Makedoniji* (1230—1283) imamo one *iste izvore* koje imaju Bugari, Grci i Srbi za svoju historiju. Naravno da za jedan dio ovoga perioda služi kao izvor i Georgios Akropolit, a nešto Danilo i Pahimeres.

Isprava kojom car Ivan Asen II potvrđuje privilegije Dubrovčanima (1230/1), govori nam o njihovu ranom trgovanju i u Makedoniji. Iz istoga razdoblja imamo nekoliko interesantnih podataka o nekim *kulturnim radnicima u Makedoniji,* koji se nalaze u tzv. *Bolognskom psaltiru* i *Bitolskom triodu* (na makedonskom jeziku dao prijepis odlomka Lj. Lape).

Za *period srpskog osvajanja i srpske vladavine nad Makedonijom* (1283—1366) imamo *gotovo iste one izvore* koji su navedeni i za srpsku historiju u tome razdoblju. Unatoč tome treba istaknuti Danila i njegove nastavljače, te Pahimeresa, Nikifora Gregorasa i Ivana Kantakuzena, koga turski sultan u svome pismu naziva uz ostalo i »mač Makedonaca«. Danilo i njegovi nastavljači su naročito važni za podatke o širenju srpske države u Makedoniji u doba kralja Stefana Uroša II Milutina, te Stefana Dečanskog i cara Dušana.

Gregoras je čak proputovao Makedoniju i nekoliko dana se zadržao u Strumici pa nam pruža izvjesnu građu o tome kraju, a osim toga on, kao i Kantakuzen, piše o bici kod Velbužda (1330) — sada

Ćustendila. Zapravo Kantakuzen i Gregoras *nadopunjuju* jedan drugoga i u prikazivanju Dušanova osvajanja Makedonije i njenih gradova.

O *položaju Makedonije u okviru srpske države* imamo podataka u *poveljama srpskih vladara,* odnosno u darovnicama pojedinim manastirima i to ne samo na srpskom nego i na grčkom jeziku. (Gl. A. Solovjev-V. Mošin, *Grčke povelje srpskih vladara;* Karano-Tvrdković, Šafarik, Smičiklas, Dinić, Gelcich, Thalloczy, Čremošnik, Radonić-Tadić, Lj. Stojanović, St. Novaković, A. Solovjev itd.). Posebno je važna *Milutinova povelja* u korist manastira sv. Đorđa kod Skopja iz 1300, koja nam daje uvid u jedan crkveni feud u Makedoniji (prijevod i komentar na makedonski jezik dao je Lj. Lape). Isto tako je interesantan *odlomak iz spiska prihoda,* što je pripadao hilandarskom manastiru, *iz druge polovice 14. st.* Iz njega se može vidjeti imovni položaj seljaštva u strumičkoj oblasti toga doba (i taj je odlomak preveo Lj. Lape na makedonski jezik).

Za unutrašnji razvitak Makedonije važne su *pojedine zbirke bizantskih povelja, akata i katastra* (L. Petit, B. Korablev, V. Mošin-A. Sovre, M. Lascaris, D. Anastasijević, V. Mošin).

Važan izvor su i *makedonski zapisi i natpisi* koje je objelodanio Lj. Stojanović u svojoj zbirci.

Za *Makedoniju pod kraljem Vukašinom Mrnjavčevićem* (1366—1371) građu daje tzv. *Koporinski ljetopis,* u stvari njegov prijepis iz 1453. U njemu se govori o Vukašinu i Uglješi, a i o caru Urošu. Ipak za ovaj period su najvažnije *isprave* koje se odnose na srpsku historiju, naročito one iz *Dubrovačkog historijskog arhiva.*

Začudo, maričku bitku (26. IX 1371) nijedan suvremenik nije podrobnije opisao. Zabilježene pak priče u Halkondila i u *srpskim* i *turskim ljetopisima* imaju tendenciju da tursku pobjedu prikažu kao veoma laku. O bici na Marici i njenim posljedicama ostavio je *zapis* hilandarski kaluđer *Isaija* (poč. 14. st. — poslije 1375). On je, na poticaj serskog mitropolita Teodosija, prevodio sa grčkog na slavenski Dionizija Areopagitu, i na kraju ovog prijevoda dodao je te svoje zapise.

O Vukašinovu grobu donosi vijest Orbini, pisac iz druge polovice 16. i početka 17. st., u svome djelu *Il regno degli Slavi* (Pesaro *1601).*

Kralja Marka (1371—1394) usput dotiču Gregoras i Sfrances. Imamo i natpis sa njegovim likom u *crkvi Arhanđela u Prilepu,* a od njega je ostalo i srebrnih *novaca* s natpisom, ali povelja zasada nema. »Markov manastir«, crkva sv. Dimitrija u selu Sušici, ima likove Vukašina i Marka, koji su, na žalost, krajem 19. st. premazani, a nestao je Markov nadgrobni kamen sa natpisom ispred crkve. Imamo i jednu suvremenu bilješku o Markovu braku (*Minej* pisara Dobre), a mlađeg datuma su *skaske i pjesme* o njemu, čiji sadržaj donosi Orbini. Inače o Marku i njegovoj braći govore *dubrovačke* i *mađarske* isprave.

Pojedine *listine* govore o *Vuku Brankoviću.* Npr. u *Pohvali knezu Lazaru,* koju je po svoj prilici sastavio patrijarh Danilo III o. 1392/3, kaže se da »proishodi od slavnih i velikih..... od Nemanjina plemena«. Druga listina ga spominje kao gospodara Skopja, koga je 1392. morao ustupiti Turcima, kao i *sinovima* sevastokratora *Dejana,* koji su vladali najvećim dijelom istočne Makedonije, a bili su turski vazali.

O *Dejanovićima* pak piše Sfrances, kao i turski kroničar Seadedin (u. 2. X 1599). On je bio odgojitelj turskih prinčeva i učitelj sultana, pisac historije s naslovom *Tadj-ut tevarih (Kruna historije).* Pisana bombastičnim i izvještačenim jezikom ova historija obuhvaća period od osnivanja carstva do Selima I. Seadedin je iznio neke podatke o Konstantinu Dejanoviću, koji je konačno morao priznati tursku vlast. Pogibiju Konstantina i kralja Marka (10. X. 1394) donose Konstantin Filozof, *srpski ljetopisi, bugarska kronika* (koju je otkrio Bogdan), a o tome događaju također piše već navedeni Nešrija. Turci su još iza bitke kod Črnomena zauzeli veliki dio Makedonije, gdje su Marko i Dejanović postali njihovi vazali, a sultan Murat dodjeljuje neke gradove svojim ljudima. Tako je obdario vojskovođu Evrenosa fermanom od 26. X. 1386. (Ovaj ferman je djelomično preveo na makedonski jezik Lj. Lape).

Izvori iz dubrovačkog arhiva govore nam o vezama Dubrovčana sa skopskim sandžakbegovima krajem 14. i iz 15. st. kao i o trgovini Dubrovčana u Skopju. Uz to imamo nekoliko *natpisa iz Skopja,* koji nas upoznavaju s pojedinim istaknutim turskim feudalcima onoga doba.

Naročito je važna ona *isprava (vakufnama)* od 9. II. 1445, koja govori o velikim posjedima jednoga vakufa u Skopju, zatim vakufnama drugog vakufa u Tetovu (20. V. 1463). Vrlo je opširna vakufnama medrese u Skopju od 10. VIII. 1464, koja je bogata podacima za turski feudalizam u tome kraju kao i za topografiju, a isto tako ona isprava od 3. II. 1470, koja se odnosi na jednu džamiju u Skopju.

O *timarima u* prilepskom vilajetu, o pazarnim taksama i prihodima od pazarišta u nekim makedonskim gradovima u 15. stoljeću dosta podataka nam daju tzv. *tapijski defteri* iz druge polovice istoga stoljeća, koji se čuvaju u *carigradskim arhivima.* No *nijedan* od njih *nije objelodanjen u cjelini* nego samo u fragmentarnim izvodima. Najinteresantniji je defter iz 1454—55. koji se odnosi na oblast Isa-bega Isakovića, u kome su upisane oblasti Skopja i Tetova, te defter iz 15. st. koji se tiče Prilepa i Skopja.

Isto tako za ovaj period nije objavljena ni osnovna građa turskog porijekla koja se nalazi u turskim državnim i našim domaćim arhivima, a odnosi se na privrednu i političku historiju Makedonije. Onih *pet kanunama* iz doba Mehmeda II, koje je objelodanio F. Babinger, odnose se samo na *rudarstvo* u Makedoniji.

Daljnji izvor-pisac je ranije spomenuti Ašik-paša Zade. On se upoznao i sprijateljio sa skopskim sandžakbegom i glavnim krajiškim vojvodom zapadnih strana Isak begom, te je s njim došao 1437. u Skopje i neko vrijeme bio njegov gost. Drugi put je boravio u Skopju kada i Mehmed II pa ga je sultan darivao. U svojoj *Kronici* Ašik-paša Zade govori kako su za vrijeme sultana Murata I Turci i pljačkali po Makedoniji, a također govori o upravnim mjerama Bajazita u toj zemlji. U nastavku piše kako je Musa osvojio Ovčje polje, zatim o Isak begu i njegovim pljačkanjima po Srbiji, odakle su dovedeni robovi i prodavani u Skopju. Sve je to svojim očima vidio i opisao Zade. On govori i o Isa begu, sinu i nasljedniku Isak bega, o kome piše i Dursun-beg.

O *Jigit paši,* prvom namjesniku u Skopju, te o *Isak begu* i *Isa begu,* guverneru Bosne (1464/5), sačuvano je u *Skopju nekoliko spomenika* kao i *nekoliko isprava* na turskom jeziku.

Za *unutrašnje prilike* u Turskom Carstvu, pa tako i u Makedoniji, vrlo važan je *Zbornik* koji je 1475. sastavio Jakov de Promontorio de Campis. Taj traktat nosi dva podnaslova: *Uprava i prihodi sultana (Governo ed Entrata del Gran Turco)* i *Država sultana (Stato del Gran Turco).* Pisac je 18 godina boravio na dvoru sultana Murata II a 7 godina kod Mehmeda II. Kako se nije slagao sa sultanom Mehmedom bio je prinuđen da ostavi njegov dvor. U svome spisu Jakov pored ostalog nabraja 17 vojnih kapetana (Capitani XVII della guerra), među kojima su vardarski, skopski i bitolski. Navodi koliki su im prihodi i kakvu imaju vlast, zatim iznosi kratku historiju pojedinih sultana, počevši od Osmana a zaključivši s Mehmedom II (1457); tu se na dva mjesta dotiče i Skopja (1402, 1456).

Ne postoje domaći izvori historiografskog karaktera za makedonsku historiju 15. st, ali ima *mnogo zapisa* u crkvenim knjigama i *natpisa* na crkvama i na crkvenim stvarima iz ovoga perioda, koji su nastali na tlu Makedonije, a objelodanili su ih Lj. Stojanović *(Stari srpski zapisi i natpisi),* J. Ivanov *(Blgarski starini iz Makedonija)* i V. Mošin *(Slovenski rakopisi vo Makedonija* I, II, Skopje, Arhiv na Makedonija, 1971) koji ih je sve detaljno i stručno opisao i dao njihove faksimile.

Za *period druge polovice 15. st.* neke podatke nalazimo u *Pšinjskom spomeniku* manastira Prohora.

Dosada sistematske zbirke za makedonsku historiju nije bilo, ali ona se priprema.

Nekoliko izvora za VI i VII st. štampano je u Račkoga *(Documenta),* F. Kosa *(Gradivo)* i Stanojević-Ćorovića *(Odabrani izvori).* Potpunija je zbirka J. Ivanova *(Blgarski starini iz Makedonija)* u kojoj su dokumenti odabrani tako da je došla do izražaja bugarska tendencija. God. 1951. izašla su *Odbrani četiva za istorijata na makedonskiot narod.* Prvi dio je od doseljenja Slavena na Balkan pa sve do 1799, a drugi, koji se pojavio 1953, obuhvaća razdoblje od 1880. do 1913. Objema ovim knjigama autor je Lj. Lape, prof. Filozofskog fakulteta u Skopju. Kako tada nije postojalo nikakva udžbenika za makedonsku historiju, *Odbrani četiva* su po-

punila uvu prazninu i omogućila srednjoškolskim nastavnicima, učenicima a naročito studentima da prodube svoje znanje iz makedonske historije. Izvorni tekstovi, prevedeni na makedonski, poredani su kronološki i razdijeljeni na 15 poglavlja. Ako se tekstu zna autor, o njemu su dati najnužniji podaci. Za svaki tekst je citirana knjiga iz koje je uzet, a ispod teksta date su prijeko potrebne bilješke.

God 1959. objavio je Lj. Lape II izdanje, *Odbrani tekstovi za istorija na makedonskiot narod,* jer je prvo izdanje bilo rasprodano, a i zato što je knjigu bilo potrebno popuniti novootkrivenim materijalom i ispraviti neke propuste koje autor nije mogao izbjeći u I izdanju. U ovoj knjizi, koja ide do 1800, sav materijal za srednji vijek do kraja 15. st. ostavio je onako kao u prvom izdanju, znači nepromijenjen. Ali od početka 16. st. pa dalje učinio je izmjene obbjelodanjivanjem i nadopunom nove izvorne građe, popratívši sve uobičajenim bilješkama. Sada Lj. Lape radi na trećem, znatno proširenom, izdanju *Odabrani tekstovi za istorijata na makedonskiot narod.*

Inače još 1964. Lj. Doklestić je izdao *Kroz historiju Makedonije. Izabrani izvori.* Težište je stavio u prvom redu na politička zbivanja, društvene odnose kao i na privredne i kulturne prilike u Makedoniji u 19. st. Međutim izabrane izvore koji se odnose na historiju makedonskog naroda od 7. do kraja 15. st. iznio je na svega 55 strana.

J. von Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches,* II, Pesth, [2]1834.

Đ. Daničić, *Rječnik iz književnih starina srpskih,* I, Beograd, 1863.

Gl. Elezović, »Turski spomenici u Skopju«, *Glasnik Skopskog naučnog društva u Skopju,* I/1, Skopje, 1925.

Jakov de Promontorio de Campis, »Upravlenieto i prihodite na Sultana. Država na Sultana«. Prevel P. P. Iokovski. *Izvestija na Istoričeskoto druzestvo v Sofija,* IX, Sofija, 1929.

J. Ivanov, *Blgarski starini iz Makedonija.*

Gl. Elezović, »Turski izvori za istoriju Jugoslavena«, *Bratstvo,* XXVI.

Isti, »Boj na Kosovu 1389. god. u istoriji Mule Mehmeda Nešrije«, *Bratstvo,* XXXI, Beograd, 1940.

Isti, *Turski spomenici,* I/1, Beograd, 1940.

K. Jireček, *Istorija Srba,* I.

Gl. Elezović, *»Ogledalo sveta ili istorija Mehmeda Nešrije«.*

Lj. Lape, *Odbrani tekstovi za istorijata na makedonskiot narod.*

Lj. Doklestić, *Kroz historiju Makedonije. Izabrani izvori.*

Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, III i IV.

H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Isakovića* (Zbirni katastarski popis iz 1455. godine), Sarajevo, 1966.

S. Antoljak, »Makedonija i Makedoncite« vo sredniot vek, *Glasnik na Institutot za nacionalna istorija,* XVI/1, Skopje, 1972.

Dr. Dragojlović, »Eretičkata makedonska crkva na Balkanot i vo Mala Azija«, *Glasnik na Institutot...,* XVII/2, Skopje, 1973.

S. Antoljak, Prespanski Asamati — »utvrđen grad na ereticite »kaj ezeroto vo Pelagonija od I krstonošna vojna (1096?), *Glasnik na Institutot...,* XVIII/1, Skopje, 1974.

INDEX

PERSONARUM, LOCORUM ET RERUM

BILJEŠKA O PISCU

Stjepan Antoljak rođen je u Doboju 29. kolovoza 1909. Osnovnu školu pohađao je u Sarajevu, a gimnaziju u Sarajevu, Vinkovcima i Zagrebu. Studirao je i diplomirao povijest na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Doktorirao je na istom Fakultetu godine 1935. Kod prof. Ferde Šišića i prof. Grge Novaka bio je asistent, zatim docent za noviju hrvatsku povijest. Poslije oslobođenja bio je direktor Državnog arhiva u Zadru, zatim naučni suradnik u Državnom arhivu na Rijeci. Godine 1956. izabran je za profesora opće povijesti na Filozofskom fakultetu u Skopju, a godine 1969. za profesora opće povijesti srednjega vijeka na Filozofskom fakultetu u Zadru, gdje se i sada nalazi.

Prof. dr Stjepan Antoljak odgojio je više generacija povjesničara na nekoliko fakulteta u zemlji, magistara i doktora povijesnih znanosti. Mnogi među njima rade u istraživačkim institucijama ili su pak nastavnici na filozofskim i drugim fakultetima.

Njegovom inicijativom Filozofski fakultet u Zadru organizirao je postdiplomske studije: *Pomoćne povijesne znanosti* i *Povijest pomorstva na istočnoj obali Jadrana.*

Sudjelovao je na brojnim domaćim i međunarodnim kongresima i znanstvenim skupovima.

Za četrdesetak godina znanstveno-istraživačkog rada prof. Antoljak objavio je brojne rasprave, studije, knjige i ocjene u više stručnih časopisa u zemlji i inozemstvu, posebno u edicijama JAZU. Vrsni poznavalac medievalnog latiniteta, klasičnih i modernih jezika prof. Antoljak je radio u svim arhivima i bibliotekama u zemlji, a dobro su mu poznati bečki, rimski, venecijanski, pariški i drugi arhivi i biblioteke.

Istražuje prošlost hrvatskog naroda u srednjem i novom vijeku, posebno povijest Zadra, kao i prošlost makedonskog, slovenskog, srpskog, crnogorskog i albanskog naroda. Spomenut ćemo neke njegove knjige: *Dalmacija i Venecija na preliminarima u Leobenu i na miru u Campo--Formiu* (1936), *Dalmatinsko pitanje kroz vjekove* (1944), *Bune pučana i seljaka u Hrvatskoj* (1956), *Izvori za istoriata na narodite na FNRJ za sreden vek* (1962), *Pomoćni istoriski nauki* (1966), koja je zatim tiskana i

na srpskohrvatskom (1971) i albanskom jeziku (1972), te *Samuilovata država* (1969). Popis radova do godine 1969. nalazi se u *Bibliografiji radova nastavnika i suradnika* (Zadar, Filozofski fakultet, 1970).

Za svoj nastavni, znanstveni i organizacioni rad u ustanovama u kojima je djelovao dobio je više odlikovanja, priznanja, nagrada i pohvala, među kojima: Nagradu Oblasnog NOO za Dalmaciju (1947), Orden rada s crvenom zastavom (1968), Republičku nagradu »11 oktomvri« (1970), Pohvalu Univerziteta u Prištini (1970), Zahvalnicu Savjeta Instituta za nacionalnu istoriju u Skopju (1971), Priznanje Izvršnog odbora Saveza istoriskih društava SR Makedonije (1972), Nagradu za životno djelo SR Hrvatske (1976) i Zahvalnicu Makedonske akademije nauka i umjetnosti (1978).

IZDANJA FILOZOFSKOG FAKULTETA U ZADRU

Radovi

1. *Razdio filoloških znanosti*

Sv.: 1/1959-60. . . . . rasprodano
2/1961-62. . . . . 15 din
3/1963-64. . . . . 15 »
4/1965-66/67-68. . . . . 60 »
5/1968-69/69-70. . . . . 40 »
6/1971-72. . . . . 40 »
7/1972-73. . . . . 80 »
(I dio: Referati za VII međunarodni kongres slavista 1973) . . . . 50 »
8/1974-75. . . . . 95 »
9/1975-76. . . . . rasprodano
10/1977-78. . . . . u tisku

2. *Razdio društvenih znanosti*

Sv.: 1/1960-61. . . . . rasprodano
2/1962-63. . . . . 20 din
3/1964/65/66-67. . . . . 30 »
4/1971-72. . . . . 50 »
5/1973-74. . . . . 80 »
6/1975-76. . . . . rasprodano
7/1976-77. . . . . 130 din
8/1978-79. . . . . u pripremi

Posebna izdanja

Sv.: 1. *Bibliografija radova nastavnika i suradnika.* Prir. Mirjana Šokota, 1970. . . . . 25 din
2. Stjepan Antoljak, *Izvori za historiju naroda Jugoslavije. Srednji vijek,* 1978. . . . .

Monografija

Sv.: 1. Ksenija Vinski — Gasparini, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj,* 1973. . . . . 250 din
2. Mira Janković, *Novela u američkoj književnosti,* 1977. 75 »

Prošlost Zadra

Knj.: 1. Mate Suić, *Zadar u antici.* . . . . (u pripremi)
2. Nada Klaić — Ivo Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku do 1409,* 1976. . . . . 250 din

Izdanja van serija

1. *Filozofski fakultet u Zadru 1956/57,* 1958. . . . . . . 15 din
2. *Zbornik radova o Federiku Grisogonu, zadarskom učenjaku (1472—1538),* 1974. . . . . 46 »
3. *Dvadeset godina Filozofskog fakulteta u Zadru 1956—1976,* 1976. . . . . 46 »

ERRATA

			Otisnuto je:	Treba:
str. 4,	redak 12	odozdo:	zuju	zuje
» 5,	» 20	odozgo:	potjerano	pretjerano
» 6,	» 8	»		
» 9,	» 7	»		
» 11,	» 13	»		
» 15,	» 2	»	Rgensburga	Regensburga
» 20,	» 14	»	sexaetatibus	sex aetatibus
» 20,	» 13	odozdo:	Franc	Franjo
» 22,	» 6	»	onno	anno
» 23,	» 12	odozgo:	Apulijji	Apuliji
» 23,	» 20	odozdo:	kronica	kronika
» 27,	» 18	odozgo:	Salonitnorum	Salonitanorum
» 30,	» 22	odozdo:	zagrebiense	zagrabiense
» 32,	» 15	odozgo:	kraja	kralja
» 34,	» 1	odozdo:	latinski	hrvatski
» 35	» 6	odozgo:	österreische	österreichische
» 35,	» 19	odozdo:	j eda	je da
» 57,	» 20	»		
» 63,	» 6	odozgo:		
» 78,	» 10	odozdo:	Her-	Herr-
» 79,	» 11	»	te	to
» 88,	» 10	»	15.	16.
» 88,	» 4	»	odnošajnih	odnošajih
» 91,	» 7	»	saceulum	saeculum
» 99,	» 3	odozgo:	zvor	izvor
» 103,	» 9	odozdo:	ipsac	pisac
» 114,	» 22	odozgo:	Okmanija	Osmanlija
» 162			Wiesner	Wiessner